

29763

શ્રી યુવક મંડળ ક્ષાયગ્રેહી—નસવાડી.

આ પુસ્તકને દિવસ સુધી રાખી શકશે મેમ્બરો પોતાના
યોગના દસ મુજબ આમુક દિવસ વધુ રાખી શકશે.
પુસ્તકને વૃક્ષાન કરતાર પાસેથી કિમ્મત ભરી
લેવામાં આવશે.

સુધી રાખી શકશે		
મેમ્બરો પોતાના		
યોગના દસ મુજબ		
આમુક દિવસ વધુ		
રાખી શકશે.		
પુસ્તકને વૃક્ષાન		
કરતાર પાસેથી		
કિમ્મત ભરી		
લેવામાં આવશે.		

29763

પ્રસ્તાવના.

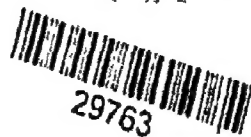
આ સંસારમાં જો કહીં પણ સુખ હોય તો તે પ્રેમમાં જ છે. શરીર-ચર્યાંગ, ધનયોગ, પદ્મીયોગ, એ સર્વ કરતાં હૃદયયોગ ચઢતો છે. હૃદયના વિસ્તારમાં, ને તેની પ્રેમમય વૃત્તિમાં ખરી ભક્તિ ને ખરો ધર્મ વસે છે. જીવમાત્ર પ્રેમથી સંકલાયલા છે ને સંકલાય છે. જટપદાર્થમાં પણ અન્યો-ન્યને આકર્ષવાની ઉષ્માબલજન્ય શક્તિ હોય છે; તો ઇચ્છા અને બુદ્ધિયુક્ત સચેતમાં સવિશેષ હોય તેમાં શું કેહેવું? પ્રેમનું મુખ્ય અધિષ્ઠાન સંસારમાં સ્ત્રીને માને છે. એ ગણના વાસ્તવિક લાગે છે. સ્ત્રીઓનો શારીરિક અંધ. અને માનસિક વ્યાપાર વિચારતાં તેને કોઈ કોમલ, મૃદુ કાર્યાર્થે જ નિર્મલો જણાય છે. મનુષ્ય એક એકના સહવાસવિના રહી શકતું નથી, તો પુરૂષે પુરુષને કે સ્ત્રી સ્ત્રીને જેવો સંબંધ થઈ શકે તે કરતાં સ્ત્રી અને પુરુષનો સંબંધ અધિક રુચિકર અને દૃઢ થવાનો સંભવ છે. સ્ત્રીના ને પુરુષના સ્વાર્થ એક એકથી જુદીજ પ્રકૃતિના હોવાથી તેમની વચ્ચે વાંધો ઉડવાને કે હરીશઘ્ની ઇર્ષ્યા થવાનો સંભવ ઓછો છે. કદાપિ કેવલ નથીજ. પુરુષના વ્યાપાર સબ્જતીય છે તેથી આવી ગાઢ મૈત્રી થવી દુર્લભ છે. આવી એક વાર થયેલી મૈત્રી નિઃશેષ પરિપક્વતા પામવા માટે જરૂરનું છે કે લગ્ન એકજ અને અખંડ થવું જોઈએ. સ્ત્રીને એકથી બીજો પુરુષ કે પુરુષને એકથી બીજી સ્ત્રી ઘટતી નથી; એ નિયમ અખંડ હોવો જોઈએ. અર્થાત્ મરતા સુધી કે તે પછીથી પણ પુનર્લગ્નનો અવકાશ આવતો નથી. મનુષ્યનો આ જગતમાં જીવવાનો હેતુ તો પરમાર્થ-મોક્ષ-સિવાય બીજો ભાગ્યેજ હોય. સર્વ ભૂતમાત્રમાં પરમાત્માના સ્વરૂપની પ્રતીતિ થવી એ સમાન જીવન્મુક્તિ બીજી હોય નહિ. એવી પ્રતીતિ થવા માટે જે પ્રીતિભાવ જરૂરનો છે તે ઉત્પન્ન કરવો, તેનેજ વિશેષ ખીલાવવો એ માણસમાત્રનો ધર્મ છે. માળાપના હાથમાંથી છોડકરું તાળેદારી, માન, નિયમ, વિનય વગેરે શીખીને છુટે છે. પછી સહજ મિત્રતા તથા ભાઈ ભાંડુની સાથેના વ્યવહારથી સમાનવયસ્ક સાથે કેમ વર્તવું તે શિખે છે, ને એના પ્રેમકોશ-હૃદયનું ઉદ્ઘાટન થવા માંડે છે. પોતાને યોગ્ય, રૂપ, ગુણ, વિદ્યા સંપન્ન વિજ્ઞાતીય મિત્ર મળવો એ આ પ્રીતિના પ્રથમાંકુરને ઉછેરવાનો ઉપાય છે. માણસનું મૂલ્યથી સ્વાર્થ ઉપર લાગેલું ચિત્ત પારકાને પોતાનું કરી લેતી વેળે વિસ્તાર પામે છે ને એમ આત્મવત્સર્વમૂતાનિ પોતાના સમાન સર્વને નિ-

29763

શ્રી યુવક મંડળ ક્ષાયબેરી—નસવાડી.

આ પુસ્તક ૧૦ દિવસ મુધી રાખી શકાશે મેમ્બરો પોતાના
વર્ગના હક્ક મુજબ અમુક દિવસ વધુ રાખી શકશે.
પુસ્તકને તુકસાત કરનાર પાસેથી કિંમત ભરી
લેવામાં આવશે.

૨૯-૪-૨૦			
૨૯-૪-૨૦			

“ ભવભૂતિ પ્રથમવર્ગનો કવિ છે. ગાઢ વનમાંના, નદીઓમાંના, અને ઊંચા પર્વતોમાંના ભવ્ય અને અદ્ભુત ચમત્કારનું એ કવિ યથાર્થ ધ્યાન કરે છે; પોતાની કવિતામાં સુકોમલતા અને કાશ્ચલભાવ સારી પેઠે ખતાવે છે. ભિન્ન ભિન્ન મનોવૃત્તિના અતિસૂક્ષ્મ ભાવ પણ આ કવિ તરત પારખી કાઢે છે. પોતાની ભાષાને વર્ણવસ્તુને અનુકૂલ કરવાની મોટી શક્તિ ભવભૂતિનામાં છે. ભવભૂતિની નાટક લખવાની શક્તિ બહુ સારી નહિ હોય. માલતીમાધવનું વસ્તુ (plot) પોતાની યુદ્ધિથી જ ગોઠવી કાઢેલું છતાં પણ એ વાર્તાના ભિન્ન ભિન્ન વિભાગમાં, મૃચ્છકટિક કે મૂદ્રારાક્ષસના રચનાર જેટલી ખુબી પણ, ભવભૂતિ દર્શાવી શક્યો નથી. સ્મશાનમાં જે વૃત્તાન્ત ખની ગયો ત્યાર પછીનાં તમામ વર્ણનો અસંબદ્ધ જેવાં લાગે છે. કપાલકુંડલા માલતીનું દરણ કરી બીજા એવો પ્રસંગ, કવિને વિરહાતુર માણસની અવસ્થાનું વર્ણ કરવાનો અવસર મળે, માટેજ આણ્યો હોય એમ જણાય છે; તેમજ એ બનાવ, પાછળની વાર્તાનોજ પરિણામ હોય એવો પણ લાગતો નથી. વિવિધ પ્રકારના જનસ્વભાવની છબી પાડવામાં પણ ભવભૂતિની ચતુરાઈ ઝાઝી જણાતી નથી. ભવભૂતિનું મન જુદી જુદી અવસ્થામાં પેશી શકતું નથી; તેમજ એક અવસ્થા વિસરી જઈને બીજી અવસ્થામાં તદ્દન નવા થઈને પેસવાની કળ પણ એનામાં નથી. પણ વિશ્વચમત્કૃતિનું વર્ણન કરનાર, તથા મનુષ્યની મનોવૃત્તિનું પ્રતિબિમ્બ દર્શાવનાર કવિઓમાં, ભવભૂતિને ઘણું ઊંચું માન ધટે છે. પ્રોફેસર વિલ્સન કેહે છે તેમ કાલિદાસના તરંગ અતિઉત્કૃષ્ટ છે. કાલિદાસની રૂળા ભવભૂતિ કરતાં સારી છે. કાલિદાસ મનોભાવની માત્ર સુચનાજ કરે છે; ભવભૂતિ રસભરી વાણીથી તેનું વર્ણન કરે છે. મનોભાવથી પરાજન્ય પામેલાં મનુષ્યને ભવભૂતિ ઘણી વાર આંસુના ઢગલા પડાવે છે; પણ કાલિદાસ તેવા માણસોની આંખમાંથી (જે કદાપિ તે તેમ કરે તો) માત્ર યોડાં ટીપાંજ ખરાવે છે. સંસ્કૃત ટીકાકારોના મતાનુસાર, કાલિદાસ બધાં રસ શબ્દોના વ્યંગ્યાર્થથીજ જમાવે છે; ભવભૂતિ શબ્દોના વાચ્યાર્થથીજ રસ ઉપજાવી લે છે. * * * * * ભવભૂતિના નાટક દૃશ્ય કરતાં શ્રવ્ય કાવ્યમાં ગણી શકાય તેવાં છે. શબ્દતલાની ખુબી વાંચવા કરતાં ભજવી ખતાવેલું જોવાથી વધારે ઉદ્દીપ્ત થાય છે.

હાજવાની કેળવણી લેવા માંડે છે. આ સ્થિતિ પરિણયનની છે. સ્ત્રી અને પુરુષ આ પ્રકારના અન્યોન્યનાં હૃદયના ખીલાવવાને માટે ખાસ રીતે લાયક અને જરૂરનાં છે. પુરુષ વ્યવહાર બલમાં સખલ છે. સ્ત્રીનું બલ રસેન્દ્રિય (feeling) માં રહેલું છે. આ બલ-પ્રેમ-જો એકેજ વિષયને લાગુ રહે-એકેજ સ્ત્રી કે પુરુષપરત્વ રહે-તોજ વિશેષ ઉંડો ને ઘાડ થાય. વિસ્તાર અને નિર્બલતાનો જેમ નિકટ સંબંધ છે તેમ સંકોચ અને સખલતાનો. એથી વધારે નિકટ સંબંધ છે. એકના હૃદયનો અભ્યાસ બીજાને મરના સુધી, કે તેની પાર પણ પુરતું કામ આપી શકે છે, તો બીજાને અવકાશજ નથી. પક્ષી પક્ષીમાં પણ-સારસ, અથવા ચક્રવાક બીજી પ્રીતિ નથી બાંધનાં પણ એક પાછળ એક જીવ તજે છે એમ સાંભળ્યું છે.

આવો અખંડ, અભેદ અને એક પ્રેમ રામ અને સીતામાં પરિપૂર્ણતાએ દેખાય છે. રામ ને સીતા જેવાં પાત્ર ને ભવભૂતિ જેવો કવિ તેણે જે પ્રેમ ભક્તિનું સરસ અને હૃદયવેદક ચિત્ર આપ્યું છે, તેથી સંસારી જનોનાં હૃદય ભેદાયાવિના ભાગ્યેજ રહેશે. તેથીજ કાલિદાસના શકુન્તલા કરતાં પણ ભવભૂતિનું ઉત્તરરામ ચતુર્થ ગણાય છે. રામની પ્રજ્ઞપાલનની રીતિ અને પ્રેમવૃત્તિ, તે એ વચ્ચેનો ભાસતો વિરોધ અને તેનું યથાર્થ સમાધાન મનને આનંદમાં ગરક કરી નાંખી એકપ્રતવાળા સત્ય પ્રેમનો ઉપર આપણી આરથા સુદૃઢ બેસાડે છે. રામ અને સીતાના પાત્રત્વ વિષે અને ભવભૂતિની ચતુરાઈ વિષે જોટલું કહી શકાય તે કરતાં સહૃદય જનોને વાંચેથી વિશેષ આનંદ ઉપજશે.

આ ભાષાન્તર કરવામાં કલકત્તામાં પંડિત ઇશ્વરચંદ્રે પ્રસિદ્ધ કરેલું સંસ્કૃત ઉત્તરરામચરિત વાપરેલું છે, એ સિવાય બીજી પ્રતિ મને મળી શકી નથી. ભાષાન્તર કર્યા પછી કવિનો ભાવાર્થ વિશેષે સ્પષ્ટ કરવાના હેતુથી, તથા જેને ભાષા વિકટ લાગતી હોય તેવાની સરળતા માટે મેં યથામતિ થોડી ટીકા પછવાડે ઉમેરેલી છે, તે જેને સાફ લખેલી છે તેને યથાયોગ્ય ઉપયોગની થઈ પડશે તો હું મારો શ્રમ કૃતાર્થ થયો માનીશ.

ભવભૂતિના જીવન ચરિત્ર માટે માલતી માધવના ભાષાન્તરની પ્રસ્તાવના જોવી.*

લિ. ભાષાન્તરકર્તા.

જેવી છે, અને જો કે કાલિદાસ આવી રીતે ભવભૂતિને સલાહ આપવા સુધી ભાગ્યેજ જીવ્યો હશે, તોયે એટલું તો ખરું જ છે કે, ભવભૂતિ કાલિદાસને બહુ વખાણતો, અને એનાં કાવ્યને ચહાતો. આ નાટકમાં પણ શકુન્તલા તથા વિક્રમોર્વશીની સુચના કવિએ કરેલી છે. નવમા અંકમાં માધવનો સંદેશો વાદળ સાથે મોકલાવવાનો વિચાર પણ ભવભૂતિને કાલિદાસના મેઘદૂત ઉપરથી જ થયો હશે.

“ રાજતરંગિણી પ્રમાણે ભવભૂતિને કનોજના રાજા યશોવર્માએ આશ્રય આપ્યો હોય એમ જણાય છે. કાશ્મીરના રાજા લલિતાદિત્યે આ યશોવર્માનો પરાજય કર્યો હતો. આટલી વાત ઉપરથી ભવભૂતિનાં વખતનું આપણે અનુમાન કરી શકીએ છીએ; જનરલ કનીંગહામના અનુમાન પ્રમાણે લલિતાદિત્યે ઈસવી સન ૬૯૩ થી ૭૨૯ સુધી રાજ્ય કર્યું હોય એમ લાગે છે. રાજતરંગિણીમાં એક ખીજ કવિ ‘વાકપતિરાજનું’ નામ આવે છે. દાકતર બ્રુહલરે આજ વાકપતિરાજનું રચેલું ગૌડ—વંધ નામે કાવ્ય હવણાંજ શોધી કાઢ્યું છે, એ કાવ્યમાં યશોવર્માનાં ‘પરાક્રમ’ તથા એક ગૌડ રાજાનો પરાજય વર્ણવેલાં છે. પોતાના વિષે લખતાં કવિ લખે છેકે:—‘ભવભૂતિના કાવ્ય—સાગરમાંથી મન્યન કરીને કાઢેલાં અમૃતનાં બિન્દુ સમાન મારા કાવ્યમાં કેટલીક ખુબીઓ છે.’ આ ઉપરથી જણાય છે કે વાકપતિરાજ ભવભૂતિનો શિષ્ય હશે, કે પછી એના નાટકનો અભ્યાસી હશે. જો આ કાવ્ય યશોવર્માના રાજ્યના પાંચલા ભાગમાં લખાયું હોય તો ભવભૂતિ તે રાજ્યના પ્રથમ ભાગમાં થઈ જવો જોઈએ. આ પ્રમાણે આપણે કવિ સાતમી સદીના છેલા વર્ષમાં થઈ ગયો હોવો જોઈએ. * * * * *

લિ૦ ભાષાન્તર કર્તા.

રાતું મીડું એવું ઉપર છે તેજ છે. આ લીટી અચિદિતગતયામા રાત્રિરેવ વ્યરંસીત્ એમ વંચાય ત્યારે અર્થ સારો નીકળે છે. આ શ્લોકની પ્રથમ ત્રણ પંક્તિમાં રામ સીતા સાથે કેવા કામવિહારમાં રાત્રિ ગાળતો તે વર્ણવેલું છે. તે ચોથી લીટીનું તાત્પર્ય એવું છે કે આવી ક્રીડામાં ને ક્રીડામાં રાત્રિ એવી રીતે (એવું) વીતી ગઈ કે એનો એક પ્રહર માલમ પડ્યો નહીં પણ બ્યારે અનુસ્વર કાઢી નાખીએ ત્યારે અર્થ એવો છે કે:—અમે તો આમ રમતાં ને રમતાં રહ્યાં (અમને વિહારનો અભાવ થયો નહિ) પણ રાત્રિજ એની મેળે બંધ પડી ગઈ (એટલે વિહાર બંધ થયા).

વભૂતિના નાટકને તો વાંચીનેજ આનન્દ પામીએ છીએ, આ
1 બીજા દોષમાં દીર્ઘ સમાસ કરવાનો ભાષાદોષ પણ ઉમેરવો
કેમકે તેથી ભાષા નાટકને કેવળ પ્રતિકૂળ છે.

ત્રોદેસર :—કરે ભવભૂતિનો વૃત્તાન્ત આપેલો છે તેનો સાર:—
દેભ :— (લના વરાડ પ્રાંતમાં) પદ્મપુર નામે નગરમાં ઉદુમ્બર
દેભ :— કુલમાં ભવભૂતિ ઉત્પન્ન થયો હતો. આ બ્રાહ્મણો કા-
1 યગુર્વેદની તૈત્તિરિય શાખાના હતા. ભવભૂતિના પિતાનું
નું; એની માનું નામ જાતુકર્ણ હતું; અને એના દાદાનું
હતું. ભવભૂતિ વિદ્વાન હતો. વેદ, ઉપનિષદ, તથા સાંખ્ય
શ્વેતોનું એને જ્ઞાન હતું. એના ગુરુનું નામ જ્ઞાનનિધિ હતું.
1 સીએ આપણા કવિને વેદાન્ત ભણાવ્યો હશે.

ભવભૂતિએ ત્રણ નાટક રચ્યાં છે; વીરચરિત, માલતીમાધવ, ને
રામચરિત, સારંગધરે પોતાની પદ્ધતિમાં એક શ્લોક* આપેલો છે,
ભવભૂતિનો છે એમ કહેલું છે. આ શ્લોક ત્રણે નાટકમાં ન જડવાથી
શુ એકાદ ચોથો ગ્રંથ લખ્યો હશે, એમ સંશય થાય છે, વીરચરિત,
ભવભૂતિના પ્રથમ પ્રયત્નનું ૧૧ હોય એમ લાગે છે; પછી માલતીમાધવ
લખાયું હશે; ને છેલ્લે ઉત્તર-રામચરિત લખાયું હશે. ઉત્તર-રામચરિત ભવ-
ભૂતિએ પોતાની શુદ્ધિ પાછી થયા પછીજ લખ્યું હશે, એમ સંસ્કૃત પંડિ-
તોમાં માલતી વાતો ઉપરથી માલમ પડે છે. પડિતો એમ કહે છે કે ઉત્ત-
ર-રામચરિતમાં ભવભૂતિ કાલિદાસ કરતાં ચઢે છે:—

॥ ઉત્તરે રામચરિતે ભવભૂતિર્વિશિષ્યતે ॥

“ પડિતો એમ માને છે કે આ બન્ને મહાકવિઓ એકજ વખતમાં
ચમ ગયા છે; અને એક એવી વાત ચાલે છે કે:—ઉત્તર-રામચરિત રચીને
ભવભૂતિ કાલિદાસ પાસે લેખ ગયો: અને કાલિદાસને એ નાટક વિષે અ-
ભિપ્રાય આપવાનું કહ્યું. કાલિદાસ તે વેળે “ સાર ” નામની રમત રમતો
હતો તેથી એણે ભવભૂતિની પાસેજ ઉત્તર-રામચરિત વંચાવ્યું. પૂરું થયું
ત્યારે કાલિદાસે કહ્યું કે મારાં નાટકો કરતાં પણ આ નાટક સારું છે અને
મને જે જૂલ માલમ પડી તે ફક્ત એટલીજ છે કે, એક શ્લોકની છેલી
લીટીમાં એક અનુસ્વર વધારે આવી ગયો છે. * આ વાત તદ્દન કલ્પિત

* નિરવધાનિ પદ્યાનિ ચદિ નાટ્યસ્ય કા ક્ષતિઃ ।

મિશ્રુકક્ષાવિનિદિષ્તઃ કિમિશ્રુનીંરસો ભવેત્ ॥

* આ લીટી અવિદિતગતયામા રાત્રિરેવંચરસીત્ એ છે; ને વધા-

જેવી છે, અને જો કે કાલિદાસ આવી રીતે ભવભૂતિને સલાહ આપવા સુધી ભાગ્યેજ જીવ્યો હશે, તોયે એટલું તો ખરું જ છે કે, ભવભૂતિ કાલિદાસને બહુ વખાણતો, અને એનાં કાવ્યને ચહાતો. આ નાટકમાં પણ શકુન્તલા તથા વિક્રમોર્વશીની સુચના કવિએ કરેલી છે. નવમા અંકમાં માધવનો સંદેશો વાદળ સાથે મોડલાવવાનો વિચાર પણ ભવભૂતિને કાલિદાસના મેઘદૂત ઉપરથી જ થયો હશે.

“ રાજતરંગિણી પ્રમાણે ભવભૂતિને કનોજના રાજા યશોવર્માએ આશ્રય આપ્યો હોય એમ જણાય છે. કાશ્મીરના રાજા લલિતાદિત્યે આ યશોવર્માનો પરાજય કર્યો હતો. આટલી વાત ઉપરથી ભવભૂતિનાં વખતનું આપણે અનુમાન કરી શકીએ છીએ; જનરલ કનીંગહામના અનુમાન પ્રમાણે લલિતાદિત્યે ઈસવી સન ૬૮૩ થી ૭૨૯ સુધી રાજ્ય કર્યું હોય એમ લાગે છે. રાજતરંગિણીમાં એક ખીજા કવિ વાકપતિરાજનું નામ આવે છે. દાક્તર યુહલરે આજ વાકપતિરાજનું રચેલું ગૌડ—વધ નામે કાવ્ય હવણાંજ શોધી કાઢ્યું છે, એ કાવ્યમાં યશોવર્માનાં પરાક્રમ તથા એક ગૌડ રાજાનો પરાજય વર્ણવેલાં છે. પોતાના વિષે લખતાં કવિ લખે છે કે:—‘ ભવભૂતિના કાવ્ય—સાગરમાંથી મન્યન કરીને કાઢેલાં અમૃતનાં ગિન્દુ સમાન મારા કાવ્યમાં ફેટલીક ખુબીઓ છે. ’ આ ઉપરથી જણાય છે કે વાકપતિરાજ ભવભૂતિનો શિષ્ય હશે, કે પછી એના નાટકનો અભ્યાસી હશે. જો આ કાવ્ય યશોવર્માના રાજ્યના પાંચલા ભાગમાં લખાયું હોય તો ભવભૂતિ તે રાજ્યના પ્રથમ ભાગમાં થઈ જવો જોઈએ. આ પ્રમાણે આપણો કવિ સાતમી સદીના છેલા વર્ષમાં થઈ ગયો હોવો જોઈએ. * * * * *

લિ૦ લાપાન્તર કર્તા.

રાતું મીડું ઇવં ઉપર છે તેજ છે. આ લીટી અવિદિતગત્યામા રાત્રિરેવ વ્યરંસીત્ એમ વંચાય ત્યારે અર્થ સારો નીકળે છે. આ શ્લોકની પ્રથમ ત્રણ પંક્તિમાં રામ સીતા સાથે કેવા કામવિહારમાં રાત્રિ ગાળતો તે વર્ણવેલું છે. ને ચોથી લીટીનું તાત્પર્ય એવું છે કે આવી કીડામાં ને કીડામાં રાત્રિ એવી રીતે (ઇવં) વીતી ગઈ કે એનો એક પ્રહર માલમ પડ્યો નહીં પણ જ્યારે અનુસ્વર કાઢી નાખીએ ત્યારે અર્થ એવો છે કે:—અમે તો આમ રમતાં ને રમતાં રહ્યાં (અમને વિહારનો અભાવ થયો નહિ) પણ રાત્રિજ એની મેજે બંધ પડી ગઈ (એટલે વિહાર બંધ થયા).

ભવભૂતિના નાટકને તો વાંચીનેજ આનન્દ પામીએ છીએ, આ બીજા દોષમાં દીર્ઘ સમાસ કરવાનો ભાષાદોષ પણ ઉમેરવો ; કેમકે તેવી ભાષા નાટકને કેવળ પ્રતિકૂળ છે.

પ્રોફેસર ભાન્ડારકરે ભવભૂતિનો વૃત્તાન્ત આપેલો છે તેનો સાર:—
વર્દભ દેશમાં (હાલના વરાડ પ્રાંતમાં) પદ્મપુર નામે નગરમાં ઉદુમ્બર મના આલ્મશોના કુલમાં ભવભૂતિ ઉત્પન્ન થયો હતો. આ આલ્મશો કા-
: : ગોત્રના, તથા યજુર્વેદની તૈત્તિરિય શાખાના હતા. ભવભૂતિના પિતાનું નામ નીલકંઠ હતું; એની માનું નામ જાતુકર્ણી હતું; અને એના દાદાનું નામ ભટ્ટગોપાલ હતું. ભવભૂતિ વિદ્વાન હતો. વેદ, ઉપનિષદ, તથા સાંખ્ય અને યોગ દર્શનોનું એને જ્ઞાન હતું. એના ગુરુનું નામ જ્ઞાનનિધિ હતું. એજ સન્યાસીએ આપણા કવિને વેદાન્ત ભણાવ્યો હશે.

“ ભવભૂતિએ ત્રણ નાટક રચ્યાં છે; વીરચરિત, માલતીમાધવ, ને ઉત્તર-રામચરિત, સારંગધરે પોતાની પદ્ધતિમાં એક શ્લોકx આપેલો છે, ને તે ભવભૂતિનો છે એમ કહેલું છે. આ શ્લોક ત્રણે નાટકમાં ન જડવાથી એણે એકાદ ચોથો ગ્રંથ લખ્યો હશે, એમ સંશય થાય છે, વીરચરિત, ભવભૂતિના પ્રથમ પ્રયત્નનું રૂળ હોય એમ લાગે છે; પછી માલતીમાધવ લખાયું હશે; ને છેલ્લે ઉત્તર-રામચરિત લખાયું હશે. ઉત્તર-રામચરિત ભવ-ભૂતિએ પોતાની શુદ્ધિ પાછી થયા પછીજ લખ્યું હશે, એમ સંસ્કૃત પંડિ-તોમાં માલતી વાતો ઉપરથી માલમ પડે છે. પડિતો એમ કહે છે કે ઉત્તર-રામચરિતમાં ભવભૂતિ કાલિદાસ કરતાં ચઢે છે:—

॥ ઉત્તરે રામચરિતે ભવભૂતિર્વિશિષ્યતે ॥

“ પંડિતો એમ માને છે કે આ બન્ને મહાકવિઓ એકજ વખતમાં થઈ ગયા છે; અને એક એવી વાત ચાલે છે કે:—ઉત્તર-રામચરિત રચીને ભવભૂતિ કાલિદાસ પાસે લેઈ ગયો: અને કાલિદાસને એ નાટક વિષે અ-ભિપ્રાય આપવાનું કહ્યું. કાલિદાસ તે વેળે “ સાર ” નામની રમત રમતો હતો તેથી એણે ભવભૂતિની પાસેજ ઉત્તર-રામચરિત વંચાવ્યું. પૂરું થયું ત્યારે કાલિદાસે કહ્યું કે મારાં નાટકો કરતાં પણ આ નાટક સાડું છે અને મને જે જૂલ માલમ પડી તે ફક્ત એટલીજ છે કે, એક શ્લોકની છેલી લીટીમાં એક અનુસ્વર વધારે આવી ગયો છે. * આ વાત તદ્દન કલ્પિત

x નિરવચાનિ પદ્યાનિ ચદિ નાટ્યસ્ય ક્વા ક્ષતિઃ ।

મિશ્રુકક્ષાવિનિશ્ચિત્તઃ કિમિશ્રુર્નૌરસો ભવેત્ ॥

* આ લીટી અવિદિતગતયામા રાત્રિરેવંચરસીત્ એ છે; ને વધા-

ઉત્તરરામચરિતમ્.

નાન્દી.

(અનુષ્ટુપ).

વાદ્મીકિંચાસઆદિ જે પૂર્વકાલે થયા ગુરૂ,
પ્રણમી પ્રણમી તેને યાચું છું પર આટલો: ૧. ૫
બ્રહ્મદેવતાણી મૂર્તિ, નિત્ય પૂર્ણ સ્વરૂપિણી,
દેવતા વાર્ણીની, નિત્યે ખાંચ આલે સરસ્વતી. ૨.

સૂત્રધાર—બહુ વિસ્તાર કરવાનું પ્રયોજન નથી. આજ, ભગ-
વાન્ કાલપ્રિયનાથની યાત્રાના પ્રસંગે, સર્વપૂજ્ય આર્યજનોને
વિજ્ઞાપના કરું છું તે કૃપા કરીને સાંભળો. કસ્યપગોત્રના ૨૦
શ્રીકંઠ એ ઉપનામથી જાણીતા, પદ્મવાક્યપ્રમાણના તત્ત્વને
જાણવાવાળા, જાતકર્ણના પુત્ર, ભવભૂતિ નામે કવિ છે.

ગીતિ.)

વચનથકી વશ થયલી, અખલા પગલે પગલે રે' ઢળતી;
જે બ્રાહ્મણપુઠે ત્યમ, સરસ્વતી રે' સદા કાળ પળતી. ૩. ૧૫
એ દિનવરતું રચેલું, (સર્વ રસે રસપ્રપૂર્ણ નિગળતું),
'ઉત્તરરામચરિત આ, ભજવી (સહુને પ્રમોદ ઉપજાવું). ૪.

આ હું નાટકનો પ્રયોગ કરવા સાડું રામચંદ્રજીના વખ-
તનો અયોધ્યાવાસી બનેલો છું. (ચોતરફ જોઈને). રે! રે!
રાવણના કુલના ધૂમકેતુ મહારાજ શ્રીરામચંદ્રજીના આ ૨૦
અભિષેક સમયે રાત દિવસ લગાર પાણુ ચાટક્યા વગર આ-
નંદ મંગલ વાદિત્રની ધુમ મચી રહેલી હતી; ત્યારે આજ
લોકોનાં આંગણમાં ચારણાદિક કેમ શાંત થઈ ગયા છે ?

પાત્રવર્ગ.

રામ.....	અયોધ્યાના રાજા.
લક્ષ્મણ.....	તેમના ભાઈ.
જનક.....	સીતાના પિતા, તે રામના સસરા.
ચન્દ્રકેતુ.....	લક્ષ્મણનો પુત્ર.
કુશા } લવ }	{ સીતાને પેટ વનવાસમાં આવતરેલાં જીવના પુત્રો.
સુમંત્ર.....	{ રઘુકુલના રાજાઓનો સારથિ ચં- દ્રકેતુના રથને હાંકનાર.
વાલ્મીકિ.....	રામાયણના રચનાર.
અઘ્રાવક્ત્ર.....	{ રામના બનેલી ઋષ્યશૃંગના આ- શ્રમનો એક ઋષિ.
માણ્ડાચન } સૌંદાતકિ }	વાલ્મીકિના શિષ્ય.
કૌશલ્યા.....	રામનાં માતા.
સીતા.....	જનકની પુત્રી, રામની પત્ની.
અરુન્ધતી.....	રઘુકુલના ગુરુ વશિષ્ઠની પત્ની.
વાસન્તી.....	દણ્ડકાવનની દેવતા, વનદેવતા.
પૃથ્વી.....	સીતાની માતા,
આત્રેયી.....	વાલ્મીકિની શિષ્ય.
માર્ગારથી.....	ગંગા, રઘુકુલનાં પૂજ્ય દેવી.
તમસા } મુરલા }	ગોદાવરી પાસેની નદીઓ.

સૂચિત પાત્ર.

વશિષ્ઠ (રઘુકુલના ગુરુ) ઋષ્યશૃંગ (રામના બનેલી) શત્રુઘ્ન
(રામના ચોથા ભાઈ).

(રામકૃષ્ણ, વિદ્યાધર, વિદ્યાધરી, સૂત્રધાર, નટ, દુર્મુખ, કન્યુકી, ચોક્કા,
બાલક, લોક, ઋષિ, નાગ, દેવ વગેરે.)

નટ.—અરે લોકો. તો દુર્જન શું પણ અતિ દુર્જન થાય છે એમ કેહેવું ઘટે. કેમકે,—

(ગીતિ.)

વૈદેહી દેવીપર પણ જન કરતાં રહેછ અપવાદ;
રાક્ષસને ઘર રેતાં (વ્રત કયમ સાધ્વીતાણુંય સચવાય) ? ૮
અશ્વિ નાહોં ઠરોં સાચી, પણ તેપર જન કરે ન વિશ્વાસઃ
(લંકામાં કરોં શુદ્ધિ-સત્યવાત કે અસત્ય એ ભાસ) ! ૯

સૂત્ર.—પણ જો આ ગપાટો મહારાજને કાને પોહોચશે તો બહુ ખોટું થશે.

નટ.—સર્વથા દેવ અને ઋષિઓ કલ્યાણ કરશે. (પરિક્રમણુ ૧૦ કરીને) રે! રે! મહારાજ ક્યાં છે ? (સાંભળીને) પરિજનો આમ કેહે છે :

(વસતતિલકા.)

શ્રીરામઆદિ વનવાસર્થો ઘેર આબ્યાં,
તેને ફરી પ્રીતિયો લેટો ખુશી થવાને, ૧૫
આબ્યા હતા જનક, તે દિન ગાળી આઝા,
આનન્દ મોદ કરોં આજ ગયા વિદેહ;
સાલે વિયોગ બહુ દેવોદિલે પિતાનો,
તે વિસરાવી મુકવા પ્રીતિના વિનોદે,
ધર્માસનેથી ઉઠો રાજસમાજ છાંડી, ૨૦
અંતર્ગૃહે સર્તીસમીપ ગયા નરેન્દ્ર. ૧૧.

(બંને જાય છે.)

इतिप्रस्तावना.

(નટ પ્રવેશ કરે છે.)

નટ.—આર્ય ! લાંકાના યુદ્ધમાં સહાય કરનારા મહાત્મા વાનરો અને રાક્ષસો, તથા અભિનંદનાર્થે પધારેલા જુદી જુદી દિશાને પાવન કરનારા બ્રહ્મર્ષિઓ ને રાજર્ષિઓ, જે સર્વેને ખુશી કરવા માટે આટલા દિવસ સુધી ઉત્સવ ચાલતો હતો, તેમને પોતપોતાના ઘરતરફ વળાવી દીધા છે. ને વળી આજ વશિષ્ઠગુરૂને સાથે લઈને,

(અનુબુદ્ધ.)

૧૦ રાણીઓ રામમાતાઓ, નિર્ભવા યજ્ઞનો વિધિ અથ્રે અરૂન્ધતી લેઈ, જામાતૃ-આશ્રમે ગઈ. પ.

સૂત્ર.—હાં !

નટ.—પરદેશી છું તેથી પુછું છું કે જામાતૃ કોણ ?

સૂત્ર— (દુહો.)

૧૫ કન્યા શાન્તા નામની, થઈ દશરથ ભૂપાલ;
લોમપાદ ભૂપે લોંધી, દત્તપુત્રી કરી બાલ. ૬.

વિલાણકકના પુત્ર ઋષ્યશર્જા તેને પરણ્યા છે. તેણે બારવર્ષલગીનો યજ્ઞ આરંભ્યો છે. તેને બહુ માન આપીને સર્વ મોટેરાં પૂર્ણગર્ભવાળાં જનકીવહૂને પણ સુકીને ત્યાં ગયાં છે. હવે એમને સુકીને, ચાલો આપણી જાતિની રીત પ્રમાણે રાજદરબારમાં જઈએ.

૨૦ પ્રમાણે રાજદરબારમાં જઈએ.

નટ.—ત્યારે રાજાજના આગળ રજુ થતીવેળે બોલવા લાયક અત્યંત શુદ્ધસ્તોત્રપદ્ધતિ આપ વિચારી કાઢો.

સૂત્ર.—અરે ! મારિષ ! (લાવળી.)

૨૫ કહો નિર્મલ ક્યાં જગવ્યવહાર,
દિયે જન દૂપણ વારંવાર;
સર્વ જાત વ્યવહાર તે, દોષરહિત નવ હોય,
નારી, વાણીના શુભગુણ કેવે, સુજન ન દીસે કોય,
જેય જન દુર્જન થઈને સાર—કહો નિર્મલ. ૭.

સીતા—અથવા અમને સંભારે છે ?

અષ્ટા.—(આસને બેસી) હા. દેવી ! ભગવાન વશિષ્ઠે તમને કહાંચું છે કે,

(વસંતિલક્ષ્મી).

વિશ્વંભરાં ભગવતી તવ મોટી માત,
તાત પ્રજાપતિ સમાન વિદેહરાજ;
હે રાજનંદિનિ ! વહૂ થઈ તેની તું છે,
જેના છોએ કુલગુરુ સવિતા, અમે, બે. ૩

તેથી શી બીજી આશિષ આપીએ ? કેવલ વીરપુત્રની માતા થજે.
રામ—અમારા ઉપર મોટો અનુગ્રહ થયો. કેમકે, ૧૦

(ગીતી).

લૌકિક સાધુજનની, વાણી અર્થની પુઠે પળી જાય,
આદ્ય ઋષી જનની, પણ, વાણી પુઠે અર્થ સદા ધાય. ૪

અષ્ટા.—ભગવતી અરુન્ધતી તથા સર્વ દેવીઓ અને શા-
ન્તાએ ઘણું ઘણું કરીને કહાંચું છે કે આને જે ૧૫
કોઈ ગર્ભદોહદ થાય તે તરતજ પૂર્ણ કરવો.

રામ—એ જેમ કહે છે તેમજ થાય છે.

અષ્ટા.—વળી તમારા નણદોઈ ઋષ્યશૃંગે, દેવિ ! તમને કહા-
ંચું છે કે વત્સ ! તમને પૂરા દહાડા થવા આવ્યા છે તેથી
અત્રે આણ્યાં નથી, એટલુંજ નહિ પણ વત્સ રામભદ્રને ૨૦
એ તમને વિનોદ કરાવવા માટે તમારી પાસે રહેવા દી-
ધેલા છે. તેથી આયુષ્મતીનો બોળો પુત્રથી ભરાશે ત્યારે
અમે મળવા આવીશું.

રામ—(હર્ષે ને લજ્જાથી જરા હસતા) તથાસ્તુ. ભગવાન
વશિષ્ઠે મને કાંઈજ આજ્ઞા કરી નથી ? ૨૫

અષ્ટા—સાંભળો.

(પછી આસને બીરાજેલાં રામ અને સીતા પ્રવેશ કરે છે.)

રામ—દેવિ વૈદેહિ ! શાન્ત થા. એ વડીલો આપણને તજીને
જઈ શકે એમ નથી, પણ

(દુહા-)

૫ નિત્ય કર્મહોમાદિનું, અસિદ્ધોત્ત્રીને કામ;
વિદ્ય ઘણું તેથી નડે, ઠરી ન રહે કો કામ. ૧.
તેથી ધર્મ ગૃહસ્થનો, સંકટપૂર્ણ વિશેષ;
સ્વેચ્છાચરણ ન તેમને, રહે કદી લવલેશ. ૨.

૧૦ સીતા—આર્યપુત્ર ! તે હું જાણું છું, પણ અંધુજનોનો વિયોગ
આડો ને અવળો સાલે છે.

રામ—સત્ય છે. એજ આ સંસારનાં કાળજી કાપી નાંખે
એવાં પદાર્થો ! એનાથીજ લય પામીને સર્વ કામનાનો ત્યાગ
કરી બુદ્ધિમાન પુરુષો અરણ્યમાં વિશ્રામ કરે છે.

(કંચુકી પ્રવેશ કરે છે.)

૧૫ કંચુકી—રામભદ્ર ! (એમ અર્ધ બોલીને શરમાતો) મહારાજ !

રામ—(જરા હસતે મોઢે) આર્ય ! પૂજ્યપિતાના પરિજનોને
મને બોલાવતી વેળે રામભદ્ર એ ઉપચારજ સારોશોભે છે.
મોઢે નિત્યના અભ્યાસ પ્રમાણે બોલો.

કંચુ.—ઋષ્યશૃંગના આશ્રમમાંથી અષ્ટાવક પધારેલા છે.

૨૦ સીતા—આર્ય ! ત્યારે વાટ શાની જીઓ છો ?

રામ—તરતજ અત્રે તેડી લાવો.

(કંચુકી જાય છે.) (અષ્ટાવક પ્રવેશ કરે છે.)

અષ્ટા.—તમારું કલ્યાણ થાઓ.

રામ—અભિવંદન કરું છું. આ આસને બિરાજીએ.

૨૫ સીતા—તમને નમસ્કાર કરું છું. મારાં સર્વ મોઢેરાં તથા આર્યો
શાન્તા સર્વ કુશલ છે ?

રામ—મારા બંનેવી સોમપીથી ભગવાન ઋષ્યશૃંગ તથા બેહેન
શાન્તા નિવિદ્ય છે ?

સીતા—અથવા અમને સંભારે છે ?

અષ્ટા.—(આસને બેસી) હા. દેવી ! ભગવાન વશિષ્ઠે તમને કહાવ્યું છે કે,

(વસંતિલક્ષ્મી).

વિશ્વંભરં ભગવતી તવ મોટી માત,

૫.

તાત પ્રભપતિ સમાન વિદેહરાજ;

હે રાજનંદિનિ ! વહૂ થઈ તેની તું છે,

જેના છોએ કુલગુરુ સવિતા, અમે, બે. ૩

તેથી શી બીજી આશિષ આપીએ ? કેવલ વીરપુત્રની માતા થજે.

રામ—અમારા ઉપર મોટો અનુગ્રહ થયો. કેમકે, ૧૦.

(ગીતી).

લૌકિક સાધુજનની, વાણી અર્થની પુઠે પળી જાય,

આદ્ય ઋષી જનની, પણ, વાણી પુઠે અર્થ સદા ધાય. ૪

અષ્ટા.—ભગવતી અરુન્ધતી તથા સર્વ દેવીઓ અને શા-

ન્તાએ ઘણું ઘણું કરીને કહાવ્યું છે કે આને જે ૧૫.

કોઈ ગર્ભદોહદ થાય તે તરતજ પૂર્ણ કરવો.

રામ—એ જેમ કહે છે તેમજ થાય છે.

અષ્ટા.—વળી તમારા નણદોઈ ઋષ્યશૃંગે, દેવિ ! તમને કહા-

વ્યું છે કે વત્સ ! તમને પૂરા દહાડા થવા આવ્યા છે તેથી

અત્રે આણ્યાં નથી, એટલુંજ નહિ પણ વત્સ રામભંદ્રને ૨૦.

એ તમને વિનોદ કરાવવા માટે તમારી પાસે રહેવા દી-

ધેલા છે. તેથી આયુષ્મતીનો બોળો પુત્રથી ભરાશે ત્યારે

અમે મળવા આવીશું.

રામ—(હર્ષ ને લજ્જાથી જરા હસતા) તથાસ્તુ. ભગવાન

વશિષ્ઠે મને કોઈજ આજ્ઞા કરી નથી ?

૨૫

અષ્ટા—સંભળો.

(ઉપજાતિ).

જામાતૃયજ્ઞેથી અમે રહ્યા અહીં,
તું બાલ, ને, રાજ્ય નવીન છે વળી;
રે', સજ્જ તું પ્રીતિ પ્રજાની દેવા;
એથી સુકીર્તિ ધન તેજ મોટું.

૫

૫.

રામ—જેવી ભગવાન વશિષ્ઠજીની આજ્ઞા.

(દુહો).

સ્નેહ, દયા, સુખ-લોગ, વા જનકો પણ કદો કાલ,
લોકપ્રીતિ આરાધવા, તજતાં દુખ ન લગાર.

૬.

૧૦ સિતા—એથીજ આર્યપુત્ર રઘુવંશના ધુરંધર છો.

રામ—અરે કોઈ છે કે ? ઋષિ અષ્ટાવકને ઉતારો કરી આપો.

અષ્ટા—(ઉઠીને પરિક્રમણ કરી)અહો કુમાર લક્ષ્મણ આન્યા !

(લક્ષ્મણ પ્રવેશ કરે છે.)

૧૫ લક્ષ્મણ—આર્યનો જયજયકાર થાઓ. આર્ય ! પેલા ચિ-
તારાએ આપણે આજ્ઞા કરી હતી તે પ્રમાણે આ પાટી
ઉપર આર્યનું ચરિત ચિત્રેલું છે. તે નિહાળો.

રામ—વત્સ લક્ષ્મણ ! દેવીના મનને બરાબર ગોઠવું ન
હોય તેવે પ્રસંગે વિનોદ કરાવવાનું તને ઠીક આવડે
છે. એ ચિત્ર ક્યાં સુધી આવેલું છે ?

૨૦ લક્ષ્મણ—આર્યાની અગ્નિથી વિશુદ્ધિ થઈ ત્યાં સુધી.

રામ—છાનો રે' છાનો.

(ગીતિ.)

પવિત્ર જન્મી ત્યાંથી, પાવન તેને કોણ કરે ખીલું ?
તીર્થોદક વૃદ્ધિ પણ શુદ્ધિ લહે એ વિના ન ખીલતી.

૭.

૨૫ યજ્ઞભૂમિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી હે દેવિ ! ક્ષમા કર. આ
અપવાદ તારે માથે જીવતા લગી ચોટયો !

(વસંતતિલકા.)

જેતું ઠર્યું ધન, મહા કુલકેરી કીર્તિ,
તે કષ્ટાદાર્યો જનને પણ રંજતા રે;
તેથી વદો અશિવ જે તવ હું, પ્રિયેમે !
તેને તું પાત્ર જરોએ ન હતા થયેલી;
(કાં કે હું શુદ્ધ ગણું પુણ્ય સ્વભાવ તારો,
તેને પવિત્ર કરી કોણ શકે બિચારો ?)
હીપે સુગંધી કુલ તે નિપજ્યુંજ ત્યાંથી,
માથે મુક્યું, ન ચરણે ક્યૂં ધૂલધાણી.

૫

૬

સીતા—ફીકર નહિ, આર્યપુત્ર ! હોય. ચાલો તમારૂં ચરિત ૧૦
જોઈએ. (ઉઠીને પરિક્રમણ કરે છે.)

લક્ષ્મણ—આ રહ્યું તે ચિત્ર.

સીતા—(નિહાળતી) આ નિરંતર ઉપરના ઉપરજ ઉભા
રહેલા આર્યપુત્રની સ્તુતિ કરતા હોય એવા કોણ છે ?

લક્ષ્મણ—ભગવાન કૃશાશ્વથી ગુરુસંપ્રદાયવડે વિશ્વના મિત્ર ૧૫
કૌષિક ઋષિ વિશ્વામિત્રને મળેલાં એ સરહસ્ય જૂઠ્ઠા-
કાસ્ટ્રા છે. ભગવાન વિશ્વામિત્રે તે આર્યને તાડકાવધ
સમયે પ્રસાદિમાં આપેલાં છે.

રામ—દેવિ ! દિવ્યાસ્ત્રાને નમસ્કાર કર.

(હરીગીત.)

૨૦

અહ્વાદિ સર્વે પૂર્વગુરુએ વેદમંત્ર સુરક્ષવા,
તપ વર્ષ એક હજારથી પણ અધિક સુધી આરાધિયાં,
ત્યારે દૌઠાં જયઅસ્ત્ર આ નિજ તેજથી ઝળહળ થતાં,
નિજ ઉચ્ચતપતાણું તેજ ધરી રૂપ ને ઉભું શું સમીપમાં. ૧૦.

સીતા—એમને હું નમસ્કાર કરું છું.

૨૫

રામ—એ હવે સર્વથા તારી સન્તતિની સેવામાં રહેશે.

સીતા—મોટો અનુગ્રહ થયો મારા ઉપર.

લક્ષ્મણ—આ મિથિલાવૃત્તાંત જુઓ.

સીતા—અહો, ખીલેલા નવ નીલોત્પલના જેવા શ્યામ, ચી-
કણા, તથા અત્યંત ઝલકવાળા યુષ્ઠ દેહથી કાન્તિમાન દી-
સંતા, જેના ઉપર વિસ્મયથી સ્તબ્ધ થઈ ગયેલા પિતાજી
નિહાળી રહેલા છે એવી રમ્ય અને સુન્દર છબી સમેત,
કંઈ પણ હીસાખમાં લેખ્યા વિના સહસ્રાજ શંકરનું
ધનુષ્ ખંડિત કરતા, મોઢે મુછપણુ ન કુટેલી હોવાથી અ-
ત્યંત મુગ્ધ અને રમણીય દીસતા આર્ય પુત્ર ચિત્રેલા છે!!

લક્ષ્મણ—આર્ય ! જુઓ, જુઓ,

૧૦

(દુહો.)

શતાનંદ, ગોતમસૂનું—જનકકુલગુરુ સાથ,
વશિષ્ઠાદિ સંબંધીને અર્થે આ તવ તાત. ૧૧.

રામ—આ પણ જોવા જેવું છે—

(અનુષ્ટુપ.)

૧૫

જનકો ને રઘુઓનો, કોને સંબંધ ન પ્રિય ?

જેમાં દાતા ગૃહીતા છે પોતે કુશિકનંદન. ૧૨

સીતા—વિવાહ સમયે ગોદાનઆદિ મંગલકાર્ય કરી રહેલા
વિવાહ દીક્ષા પામેલાં આ ચારે ભાઈ રહ્યા. અહો બાળે
તેજ ઠેકાણે ને તેજ કાલે ઉભી છું.

૨૦

રામ—

(હરિગીત).

કમનીય કંકણ ધારિ કર કાન્તે ! મનોહર દીપતો,

બાળે મહોત્સવ મૂર્તિરૂપે, પ્રેમ મોદ વંધારતો;

મુજ હાથ તે દીધ ગોતમે આનંદમાં હું ગયો વહી,

તે તે સમય આવી મળ્યો સુમુખિ ! શકે ફરીથી અહીં ૧૩.

૨૫

લક્ષ્મણ—આ આર્ય, આ વળી આર્ય આણંડવી, ને

આ વધૂ શ્રુતકીર્તિ.

સીતા—પણ વત્સ ! આ ખીજું કોણ ?

લક્ષ્મણ—(લજ્જાથી જરા હસતો; આડું જોઈને) હં ! આર્યા,
ઉર્મિલા વિષે પુછે છે. ઠીક, બીજી તરફ નજર ફેરવો નાખું.
(બાહેર) આર્યે ! આ જુઓ જોવાલાયક છે, આ ભગવાન
ભાગીવ.

સીતા—મને બીડીક લાગે છે.

રામ—ઋષિ ! તમને નમસ્કાર કરું છું.

લક્ષ્મણ—આર્યે ! જુઓ. જુઓ, આ એમને આર્યે—

(એટલું બોલે છે તેવામાં.)

રામ—(ચીડાઈને) અરે બીજું બહુએ જોવાનું છે તે બતાવને.

સીતા—(સ્નેહ અને બહુ માનથી જોતી) આવા અતિશય ૧૦
વિનયવડે કરીને આર્યપુત્ર બહુ શોભો છો.

લક્ષ્મણ—આ અમે અયોધ્યામાં આવી પોહ્યાયા તે.

રામ—(અશ્રુસહિત) અરેરે ! મને સારી પેઠે સાંભરે છે કે,—

(ગીતિ.)

તાતપાદના ઝવતાં, દારાપરણી ગયા નવી ત્યારે ૧૫

માતા કરતાં ચિંતા, તે દિન તો આપણા ગયા વીતી ! ૧૪.

આ બાલક જનકીનાં પણ તે વેળે,—

(હૈરિની.)

વિરલ યુક્તતા ગાલે ઝીણા, મનોહર કુંતલે,

દશનકલિએ નાનું જેતું દીપે મુખ, તે તણાં— ૨૦

લલિત લલિત, જ્યોત્સ્નાજેવાં અકૃત્રિમ વિભ્રમે

મધુર કુમળાં અંગોનાં, મા લહે મુજ વારણાં. ૧૫.

લક્ષ્મણ—આ મન્થગ.

રામ—(ઉત્તર દીધા સિવાય બીજી તરફ જોઈને) દેવિ વૈદેહિ !

(અનૂષ્ટુ.)

સ્નેહી નિષાદપતિની સાથે મેલાપ જ્યાં થયો,

શૃંગવેરપુરે પૂર્વે, તે આ ઇંશુદૌપાદપ. ૧૬.

લક્ષ્મણ—(જરા હસીને, મનમાં) વાહ ! બીજાં માતા કે-
ડેથીનું વૃત્તાન્ત આર્યે ગળતું મુક્યું.

સીતા—અહો આ જટાસંયમન વૃત્તાન્ત !

લક્ષ્મણ— (અનુષ્ટુપ્.)

૫ પુત્રને રાજ્ય સોંપીને, જે વૃદ્ધેક્ષવાકુએ ધર્યું,
આર્યે તે આ ધર્યું બાહ્યે પુણ્ય આરણ્યકવ્રત. ૧૭.

સીતા—આ પ્રસન્ન અને પવિત્ર જલવાલાં ભગવતી ભા-
ગીરથિ.

રામ—દેવિ રઘુકુલદેવતા ! તમને નમસ્કાર કરું છું.

(હરિગીત.)

૧૦ સગરચન્નતણેા તુરંગમ ભૂમિ ખણી ખણી ખોળતા,
ક્રોધ અશિર્થી કપિલ મુનિએ ભસ્મ પ્રપિતામહ કર્યા;
તે સમય તપ તપી ભગૌરથે નીજ જાત કરી અળખામણી,
ખડુ કાલ પછી, તવ જલવડે, ઉદ્ધારિયા હે ભગવતિ ! ૧૮.
એવાં હે તમે માતા ! અરુન્ધતીની પેઠે તમારી સ્તુષા

૧૫ સીતાનું કલ્યાણ કરવામાં સર્વદા તત્પર રહેજો.

લક્ષ્મણ—ભરદ્વાજજીએ બતાવેલા ચિત્રકૂટના માર્ગમાં આ-
વેલો, સર્વ વનનો પતિ, યમુનાતટપરનો, આ શ્યામવડ.

સીતા—આર્યપુત્ર ! એ પ્રદેશનું તમને સ્મરણ છે ?

રામ— (લાવળી.)

૨૦ પ્રિયેરે ! તે તે ક્યમ વિસરાય ?

ઘડી ઘડી ચમકી ગિત ઉભરાય.

અંગ તવ માર્ગ-ગમન ન ખમાય;

શ્વમિત વર્ણો લુલિત મુગ્ધ દેખાય;

આલિંગન અશિર્થિલથી ચાંપું તે ધરી પ્રેમ,

૨૫ ચુંથાયેલી મૃણાલી સરખાં દુર્બળ દીસે તેમ,

એમ મમ ઉર ધરી જ્યાં ઉઘાય-પ્રિયેરે.

૧૯.

લક્ષ્મણ—વિધ્યાચલનાં અરણ્યોમાં પ્રવેશ કરતાં આ આપણી સામો થયેલો તે વિરાધ.

સીતા—એનું નામ મુકીને આવો, જે સમયે તાપ દૂર કરવા સાડું આર્યપુત્રે પોતાને હાથે મારે માથે તાલવૃક્ષનું પત્ર ધર્થું હતું તે આપણો દક્ષિણારણ્યમાં પ્રવેશ કરવાનો સમય નિહાળીએ. ૫

રામ—અહીં, (લાવણી.)

ગિરિથી ઝમઝમ ઝરણો વહી જાય,

તટે તરુવર પવને લહેંકાય,

સેવતા વૈખાનસ ઋષિ છાય,

૧૦

અતિથિપૂજન જ્યાં શ્રેષ્ઠ ગણાય,

મુઠીભર સામો રાંધી ખાય,

છતે એમ શાંત, ગૃહસ્થ મનાય,

એવાં તરુવર પૂર્ણ આ ઉપવન જો તપ કાજ,

પરબ્રહ્મ પરમાર્થ ઉપાસે ઋષિ મુનિ સિદ્ધ સમાજ, ૧૫

આજ તે નજરે ફરી દેખાય.—પ્રિયેરે ! ૨૦

લક્ષ્મણ—જનસ્થાનમધ્યે આવેલો આ ગિરિરાજ પ્રસવણ રહ્યો.

અહો ! અતિ ઘાઠ ઉગેલાં વૃક્ષવડે નિરંતર ઘનતિમિર ઘોર

શીતલતાથી પરિપૂર્ણ સીમાડાવાળાં અરણ્યથી છવાઈ રહેલા

તટવાળી ગોદાવરી નદીના ઉછળતા પ્રવાહથી એની ગુફાઓ ૨૦

ગાળી રહે છે, તથા સર્વ હામથી સતત ઘસડાઈ આવતાં

મેઘનાં ટોળાંથી એની શ્યામતા વિશેષ ઝળકી ઉઠે છે.

રામ— (લાવણી)

સુતનુ ! ગિરિવર તે ઉપર સદાય,

ઉઠાવે લક્ષ્મણ મરણ સદાય;

૨૫

સ્વસ્થ તે થઈ દિન નિહાળી જાય,

સ્મરણ શું તેનું ન તુજને થાય ?

- અથવા શોભિત તીર જે ગોદાવરીના રમ્ય;
 તેપર આપણું ફરવું હરવું સ્વચ્છન્દે સુખ ગમ્ય,
 ધન્ય ! શું તુજને સ્મરણ ન થાય ?—પ્રિયેરે ! ૨૧
- અટોઅડ કપોલ લાગી રહેલ,
 મન્દ અતિમન્દ મન્દ ધુની હેલિ;
 નહિપૂર્વાપર કાંઈ ગણેલ,
 મુખે કાંઈ એમ લવંતાં ગેલ;
 આલિંગન અશિથિલથી લપટી કર અકેક,
 રમત ગમતમાં એમ ન જાણ્યો પ્રહર જતો નિશ એક,
 ૧૦ છેક નિશ થાકો વિરામી જાય.—પ્રિયેરે ! ૨૨

લક્ષ્મણ—આ ખંડવટીમાં શૂર્પણખા રહી.

સીતા—હા આર્યપૂત્ર ! અહિંથીજ છુટા પડશો ?

રામ—અરે ! વિયોગથી ત્રાસિ રહેલી ! આતો ચિત્ર છે.

સીતા—ગમે તેમ હો પણ દુર્જન અતિ દુઃખ પેદા કરે છે.

- ૧૫ રામ—અરેરે ! જનસ્થાનનાં સર્વ વૃત્તાન્ત વર્તમાન જેવાં-
 ન ભાસે છે.

લક્ષ્મણ— (શિશ્વરિણી.)

- અહીંયાંથી, લાવી કપટરૂપ સુવર્ણ મૃગ, ને,
 નહારા પાપીએ, છલવિધિ કર્યો રાક્ષસ જને,
 ૨૦ કર્યું અંતે એવું, થઈ ગયું મટયું તોયપણુ જે
 નડે સંભારતાં સવળું અવળું સાલો મનને. ૨૩
- જનસ્થાને, ત્યારે, વિજન વગડે આર્ય રખડયા,
 કર્યું એવું એવું વિકલ કરૂણાપૂર્ણે બહુ, હા !
 રહ્યા જેથી સર્વે દશદ પણ કાઠિન્ય તજીને,
 ૨૫ દગાયું ભેદાઈ હૃદય વસમું વજ્રતાણું તે. ૨૪

સીતા—(અશ્રુસહિત, મનમાં) હાય ! દેવ રઘુકુલાનંદ ! આ
 પ્રમાણે મારે સાડું આપે કષ્ટ વેઠયું !

લક્ષ્મણ—(રામ તરફ જોઈને, મંમથી) આર્ય આ શું ? તમારો,

(શિશ્વરિણી.)

અહા ! આ બાળપૌઘ, ત્રુટિત શુભમુક્તા લટસમો,
પડે ધીમે ધીમે ધરણિ, કંણ કુટયે વિખરતો;
રૂંધેલો છે તોયે હૃદય ધમતો શોક. સઘળો,
જણાયે બીજને, અધર વર્ણો નાસા થયરવે. ૨૫. ૫

રામ—વત્સ ! (હરિગીત.)

પ્રિયજન વિયોગવિશેષવન્હિ તૌંત્ર પણ તે કાલ મેં,
વેઠયો ધીમે મનમાં હુતી મળવાની આશા તે વડે;
પણ તેજ આગ ફરી ફરી મુજ હૃદયમાં ભડકે બળે,
મુજ હૃદય—મર્મવિષે થયા ત્રણપેર પીડા દાખવે. ૨૬. ૧૦

સીતા—અરેરે ! અત્યંત વધી ગયેલા ઉદ્વેગને લીધે હું પણ
મારી જાતને આર્યપુત્રવિનાની દેખું છું.

લક્ષ્મણ—(મનમાં) હો. લાવ બીજી તરફ એમનું લક્ષ્ય ખેંચું.
(ચિત્ર તરફ જોતો) એક મન્વંતર વયના વૃદ્ધગૃધ્રરાજ ભગ-
વાન્ જટાયુષના પરાક્રમનું આ ચિત્ર જુઓ. ૧૫

સીતા—હા તાત ! તમારામાં અપત્યસ્નેહ પરાક્રાદ્યાએ પોહો-
ચેલો હતો.

રામ—રે તાત કાશ્યપ શકુન્તરાજ ! તમારાજેવા મહા તીર્થ-
સ્વરૂપ સાધુ ફરી ક્યાં મળે ! !

લક્ષ્મણ—આ જનસ્થાનની પશ્ચિમે આવેલો, દનુરાક્ષસના ૨૦
ધડનો વાસ, ચિત્રકુંજવાન્ નામનો પેલો દણ્ડકારણ્ય પ્રદેશ;
આ ઋકપ્યસૂક પર્વત ઉપરનું તે સતર્જીઋષિનું આશ્રમસ્થાન;
ને આ શ્રમણા નામની સિદ્ધશવરી, તથા આ પેલું પમ્પા
નામનું સરોવર.

સીતા—આ ઠેકાણે અત્યંત ક્રુપિત થઈને સર્વ ધીરજ છાંડી ૨૫
આર્યપુત્ર મેં મુકીને રોયા હતા.

રામ—દેવિ ! એ સરોવર બહુ રમણીય છે. એમાં,

(માલીની.)

મળી મદકલ મલ્લિકાક્ષ પાંખો ઉરાડી,
 ધવલ કમલ લાંબા દંડવાળાં ઝુકાવે;
 નીલ કમલ ઘણાંથી પૂર્ણ એ ભૂમિ ભાગ,
 ય ખરી જઈ ફરી આંસુ આવતામાં દોઢા મેં. ૨૭.

લક્ષ્મણ—આ આર્ય હનુમાન.

સીતા—દીર્ઘકાળથી શોકાક્રુલ થયેલા સંસારનો ઉદ્ધાર કરી
 મહાઉપકાર કરનાર આ માફતિ.

રામ—

અનુષ્ટુપ.

૧૦ દિષ્ટ્યા ! તે આ મહાબાહુ અંજનાનંદવંધન,
 જેના વીર્યે કૃતી સર્વે ભુવનો, આપણે વળી. ૨૮

સીતા—વત્સ ! જ્યાં પુષ્પયુક્ત કદંબ તરૂં ઉપર મયૂરનાં તાંડવ
 મચી રહેલાં છે એવો આ ગિરિ કીચાં નામથી ઓળખાય છે?

૧૫ જેના એક વૃક્ષતલે, શેષ રહેલા પોતાના પ્રભાવના સૌભા-
 ગ્યમાત્રથીજ દીપતી મલિન કાન્તિવાળા, એક મુહૂર્ત માત્ર
 મૂર્છાવશ થયેલા તથા તમે રૂદન કરતાં ધારણ કરી રાખેલા
 આર્યપુત્ર ચિત્રેલા છે.

લક્ષ્મણ—

(મંદાક્રાંતા)

૨૦ તે આ શૈલાર્જુનકુસુમથી ગન્ધવાન્માલ્યવાન,
 જેની ટોચે, નીલ, જલ ભર્યો, મેઘ લાગ્યો નવીન;

રામ—છાનો, ત્યાંથી વિરમ પ્રિય ! મેં ના અગાડી ખમાય,
 આળ્યો તે આ મમપર ફરી જાનકીનો વિયોગ. ૨૯.

લક્ષ્મણ—અહીંથી આગળ આર્યનાં તેમજ કપિરાજ અને સ-
 હસેનાં એક પછી એક અગણિત અદ્ભુત કાર્યો ચોત્રેલાં છે;

૨૫ આ આર્ય થાકી ગયાં છે; તંથી થોડો વિસામો લો એવી
 મારી વિનતી છે.

સીતા—આર્યપુત્ર ! આ ચિત્ર જોયાથી મને એક દોહદ થઈ આવેલો છે તેથી વિજ્ઞાપના કરું ?

રામ—હા, આજ્ઞા કર.

સીતા—મને એમ મન થાય છે કે જાણે પ્રસન્ન અને ગભીર વન વૃક્ષોમાં ફરીથી વિહાર કરું અને લગવતી લાગીરથીના પવિત્ર તથા સુખકર અને શીતલ પ્રવાહમાં ફરીથી નાહું

રામ—વત્સ લક્ષ્મણ !

લક્ષ્મણ—આજ્ઞા ?

રામ—દેવિની મનવાંછનાઓ તરતજ પુરી પાડવી એમ હવેનાં ગુરુજનોએ કહાવેલું છે, તેથી હેલા આવ્યાશિવાય ૧૦
સુખે આદ્યો જાય એવો રથ જોડાવી લાવ.

સીતા—આર્યપુત્ર ! તમારે પણ ત્યાં આવવું પડશે.

રામ—અરે કઠિનહૃદયે ! એ પણ કેહેવું રહ્યું !

સીતા—ત્યારે તો મને ગમ્યું.

લક્ષ્મણ—જેવી આર્યની આજ્ઞા. (જાય છે.) ૧૫

રામ—પ્રિયે ! આ વાતાયનના ઝરખામાં જરા વાર વિશ્રામ લેઈએ.

સીતા—હા ચાલો. થાકથી કરીને ઊંઘથી તો જાણે ઢળી જવાય છે.

રામ—ત્યારે અહીંયાં મારાઉપર નિરાંતે ચોંપીને ટેકો દેઈ સુઈજા. ૨૦

(વસંતતિલકા.)

કોટે પ્રિયા ! મુક તું હાથ જીવાડનારો,
જ્યાંથી ગળે શ્રમથી સ્વેદકણે હજારો;
જે છે શશિકિરણથી ગળતી રૂપાળી,
ધંદુમણિસજની શીતલ કાંતિ ધારી; ૩૦. ૨૫
(તેમ કરાવતો આનંદથી) પ્રિયે ! આ તે શું ?

(શિખરિણી.)

ઉંઘું કે જાગું છું, ઝીલું હું સુખમાં, કે દુખ દુખું ?
 ગયો છું ઘેરાઈ મદ્યથી, વિષથી ? ના કળી શકું;
 તવ સ્પર્શે સ્પર્શે જડ મમ બધાં ઇન્દ્રિય કરી,
 ૫ ભમાવે વિહાર પ્રકુલ કરિ દે ચેતન વળી. ૩૧
 સીતા—(હસતી) આપનો પ્રેમ સદાય ગંભીર અને સ્થિર દૃઢ
 છે એથી બીજું શું કહું !

રામ— (વસંતતિલકા.)

સુકાયલા ઈવ રૂપી કુલને ખિલાવે,
 ૧૦ તૃપ્તિ કરે, મનની શુદ્ધિ બધી બુલાવે;
 જે કણુ અમૃત, રસાયણ ચિત્તકેરાં,
 આ આ મીઠાં, વચન તે કમલાક્ષિકેરાં. ૩૨
 સીતા—પ્રિયંવદ ! હવે મારે સુવું છે.
 (સુવાને માટે ચારે તરફ જુવે છે.)

૧૫ રામ—પ્રિયે ! શું શોધવાનું છે ?

[ગીતિ.]

વિવાહ સમયથી માંડી જે કરપર તું બંધી જતી પ્રીતિમાં
 ઘરમાં વનમાં નિત્યે બાલાપણમાં પછીથી યૌવનમાં; ૩૩
 અન્યતારી અડક્યાથી પતિત થયો જે કદાપિ, ના વ્રતમાં,
 ૨૦ કર ઉપધાન રહ્યો તે રામબાહુ આ સદાય સેવામાં. ૩૪
 સીતા—(નિદ્રાથી ઝુકતી) આર્ચ યુત્ર ! એમજ છે એમજ છે.
 (બંધે છે.)

રામ—શું પ્રિયંવદા છાતીઉપર સુઈ ગઈજ. (સ્નેહપૂર્વક નિહાળીને.)

[શિખરિણી.]

૨૫ ગૃહે આ છે લક્ષ્મી, અમૃતતર્ણી નેત્રાંજનશળી,
 અડતાં અંગાર્જી પ્રપુલ્લરસ રે' ચંદન મળી;
 ધર્યો કંઠે બાહુ શિશિર મૃદુ મુક્તાસર ખરે,
 નશું એનું બહાલું ? અસહ નવ જો વેડું નિવડે. ૩૫

(પ્રતીહારા પ્રવેશ કરે છે.)

પ્રતી—દેવ ! આવેલો છે.

રામ—અરે ! કોણ ?

પ્રતી—દેવનો સદાય સમીપ રહેનાર ગુહ્યસેવક દુર્મુખ.

રામ—(મનમાં)શુદ્ધાન્તોનેવિષે પણ ફરનાર દુર્મુખને મેં પુરવા- ૫
સિઓનું વૃત્તાન્ત જાણવા મોકલ્યો હતો.(જાહેર)આવવાંદે.
(પ્રતીહારી જાય છે.)

(દુર્મુખ પ્રવેશ કરે છે.)

દુર્મુખ—(મનમાં) હાય હાય ! સીતા દેવીવિષે આવું મનમાં
પણ ન ઉતરી શકે એવું લોકોમાં ચાલતું કલંક મહારાજને ૧૦
કેમ કરીને કહું? અથવા મારા અભાગીયાને માથે તો એ-
વાંજ કામ લાગેલાં છે.

સીતા—(સ્વપ્નમાં લવે છે) હા ! આર્યપુત્ર ! સૌમ્ય ! ક્યાં છે ?

રામ—અરેરે ! ચિત્રદર્શન કર્યા પછીથી થએલી, અતિ ઉદ્વેગ
કરનારી,વિરહની એની એજ અંખના દેવીને ઉદ્વેગ કરે છે. ૧૫
(સ્નેહથી હાથ ફેરવતો.)

(શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

જેતું રૂપ ન થાય અન્ય અવળું દુઃખે સુખે સર્વદા,
જેને પામી શકે જનો સહજમાં સર્વે અવસ્થાવિષે;
સંસારે ઝટ પ્રાપ્ય શોક દુખથી દાઝયું ઠરે જ્યાં દિલ, ૨૦
ઢોળાયે, ન કદાપિ જાય ઘટતો જેનો જરાથી રસ. ૩૬.
જાતાં કાળ ઘસાઈ થાય અળગાં સંકોચ લજ્જા, લય,
ત્યારે સાર ચખાય સ્નેહ રૂપનો તેમાં ઠર્યો જે રસ;
એવો પૂર્ણ અનંત નિર્મલ રસે—સન્માનવ પ્રેમતે,
લાધે વિશ્વવિષે મહાશ્રમવડે, તે એકનો એકરે. ૩૭. ૨૫

દુર્મુખ—(પાસે જઈને) મહારાજનો જય થાઓ.

રામ—શા સમાચાર છે ?

દુર્મુખ—રામભદ્રે તો મહારાજ દશરથને પણ વિસારે પાડ્યા
એમ લોકો આપની સ્તુતિ કરે છે.

રામ—એ તો પ્રશંસા થઈ. કાંઈ દોષ હોય તે કેહે કે દૂર થાય.

દુર્મુખ—(રોતો) દેવ ! સાંભળો (ક્રાનમાં) આમ, આમ.

૫ રામ—અરર ! અતિદુઃસહ તીખાવેગવાળું આ વાગ્વળ છે.
(મૂર્છા પામે છે.)

દુર્મુખ—મહારાજ ! શાન્ત થાઓ.

રામ—(શુદ્ધિઆણીને.)

(ગીતિ.)

૧૦ વૈદેહી દેવીપર, ધિક્ ! પરગૃહમાં રહ્યાનું દૂષણ જે,
અહભુત ઉપાય કરીને શમાવેલું પણ ફરીથી જે આજે. ૩૮,
હા ! હા ! દૈવતણીરે દુર્ગતિનાથી ઉભું અહીં આવો,
મત્તશ્વાન વિષપેરે ચરી વળ્યું તે સર્વ ઠામ વિખરી. ૩૯.
ત્યારે હવે હું અભાગીયો શું કરું ? (વિચાર કરીને કંઠણાથી)
૧૫ અથવા શું ખીળું ?

(અનુષ્ટુપ્.)

ગમે તે કાર્યનાથીએ પ્રબલને રાખવી ખુશી,
સજ્જનોની ઠરી એવી સનાતનનો એ રીતિ. ૪૦.
પાળી છે જે પિતાજીએ એક ચિત્તે દૃઢ વ્રતે,
૨૦ મને ને પ્રાણ બન્નેને તજીને અગગા થતાં. ૪૧.
વળી હવણાંજ ભગવાન્ વશિષ્ઠે પણ કહાવેલું છે. ઉપરાંત વળી

(વસંતતિલકા.)

ભૂપાલ સૂર્યકુલના જનમાં વરિષ્ઠ,
તેણે કર્યું ઉજળું જે કુલ સાધુ શુદ્ધ;
૨૫ મારા પ્રસંગથી થઈ નીચી તેની નિંદા,
ધિક્કારે સુજ અભાગી શિરેહબ્બર ! ! ૪૨.
હા દેવચન્નસંભવા દેવિ ! રે સ્વજન્માનુગ્રહ પવિત્રિત વસુન્ધરે!
હા નિમિ જનકવંશ નંદિનિ ! અહો પાવક વશિષ્ઠ અરુન્ધતી

સર્વેએ સ્તુતિ કરેલા શીલવાળી! અહા રામમયજીવિતે! અરેરે
મહાઅરણ્યવાસ પ્રિયસખિ ! હા મીઠા બોલી ! થોડા બોલી!
આવી તારાજેવીનો આવો પરિણામ ક્યમ થયો ! !

[ગીતી.]

પવિત્ર ત્રિભુવન તુજથી તુજપર દે જન અપુણ્ય અપવાદ ! ૫
ધણિયાળાં જન તુંથી નહિ ધણિ આળી પૌંડાય તું આજ!! ૪૩
દુર્મુખ ! લક્ષમણને કહે, આ તારો નવો રાજ રામ
આજા કરે છે કે (કાનમાં) આમ આમ.

દુર્મુખ—અગ્નિદેવે પરિશુદ્ધ કરેલાં તથા પવિત્ર રઘુકુળના સ-
ન્તાનને ગર્ભમાં ધારણ કરતાં મહારાણીનું દુર્જનોના વચ- ૧૦
નથી મહારાજે આજ આ શું ધાર્યું ?

રામ—ચૂપ. પુરજનો દુર્જન હોય કેમ ?

[ઇંદ્રવજ્રા.]

ઇંદ્રવાકુનો વંશ રૂચે બધાંને,
રોપાયું નિંદાબિજ દૈવયોગે; ૧૫
શુદ્ધિ સમે અદ્ભુત કર્મ જે થયું,
તે કોણ માને અતિ દૂર તે રહ્યું? ૪૪.
તેથી જા.

દુર્મુખ—હાય હાય ! મહારાજ ! [જાય છે.]

રામ—હા ! અરેરે ! હું અતિ ઘેર બીલત્સકર્મ કરનાર રાક્ષસ ૨૦
બન્યો છું.

(પદ.)

હૃદય હો ! તેજ પ્રિયા પરહરી—ધ્રુવ.
બાલાપણથી પ્રેમ ધરી મન,
ઉછેરી પોષણ કરી,—હૃદય હો ! ૪૫. ૨૫-
જેના દિલમાં દૂર થયાની
લેશ વાત નવ ઠરી;—હૃદય હો !— ૪૬.

કસાઇ પાળી પોર્ણ ઉછેરી,
કપોર્તી દે જ્યમ પરી:—હૃદય હો ! ૦ ૪૭.
તેમ કપટકુડ છળી છેતરીને,
મોત હાથ દેઝિં હરિ!—હૃદય હો ! ૦ ૪૮.

પ ત્યારે મારા જેવા પાતકીને આરાડી દેવીને હું શીદ અલડાવું છું!
(સીતાનું માથું સહસાજ ઊંચું કરોને હાથ ખેંચી લેતો.)

[ગીતિ.]

અપૂર્વ કર્મ કરંતા તજ હું આંડાલને તું રે મુગ્ધે !
ગણી અંદનતરુ બાઝી કટુફલદાયક વિષતરુના થડને. ૪૯.

૧૦. (ઉભો થઇને) અરેરે ! હવે રામને તો—સર્વ જીવલોક
ઉલટી ગયો ! જીવવાનું પ્રયોજન પાર પડ્યું ! આ જગત્
અધુના જીર્ણ અરણ્ય જેવું શૂન્ય થયું ! સંસાર અસાર
થયો ! દુઃખ માત્રનું જ શરીર થયું ! અરે હું અશરણ છું ! શું
કરું ? ક્યાં જાઝી ? અથવા.

૧૫

[ગીતિ.]

દુઃખદુઃખ ખમવાને રામે જગમાં લીધો શકે દેહ !
ચોટી રહ્યો નવજાયે જીવ, મેખ વજની થયો કેમ ! ૫૦.

હા માતા અરૂંધતિ ! હા ભગવન્ વશિષ્ઠ વિશ્વામિત્ર !
હા ભગવન્ પાવક ! હા દેવિ વિશ્વંભરા ! હા તાત
૨૦ જનક ! હે પિતા ! રે માતાઓ ! હા પરમોપકારી લંકા
ધિપતે વિભીષણ ! હા પ્રિયસખા સુગ્રીવ ! હા સૌમ્ય
હનુમન્ ! હા સખિ ત્રિજટા ! તમને બધાંને આ રા-
મલે લુટ્યાં છે ! તમારો સર્વનો એણે અનાદર કર્યો છે !
અથવા હું હવે તેમનું નામપણ દેનાર કેાણ ?

(અનુષ્ટ્)

૨૫

કૃતક્રીને દુરાત્મા હું, નામ એવા મહાત્મનું,
લેઝીં તેથી શકે લાગે પાપ એ પુણ્યશાલિને ! ૫૧.

જે હું,

[વસંતતિલકા.]

વિશ્વાસથી ઉરપરે ઊંઘી જે ગઈ છે,
છાંડુ પ્રિયા ગૃહિણી તે ગૃહકેરી શોભા,
સ્વપ્ને ધૂંબે કઠિન ગર્ભઃ થયેલી મન્દ,
તેનોજ વ્યાઘ્રપશુને બલિ આપું પાપી. પર. ૫.

(સીતાના ચરણો માથે અરાડી) દેવિ ! દેવિ ! આ તારા
પાદપંકજને રામના મસ્તકનો આ છેલોજ સ્પર્શ છે.
(રૂદન કરે છે.)

[નેપથ્યમાં.]

બ્રાહ્મણનું અતિ અહિત થાય છે ! અહિત થાય છે ! ૧૦
રામ—અરે તપાસ કરો કે આ શું છે !
(ફરીથી નેપથ્યમાં.)

(ગીતિ.)

યમુના તીરે વસતા, તપ તપતા અતિઉચ્ચ પુણ્ય રૂપિઓ;
લવણથકી ત્રાસેલો શરણ આવી તવ ઉભો યજ્ઞ તેનો. ૧૫
રામ—અહો ! શું અદ્યાપિ પણ રાક્ષસોનો ત્રાસ ! આ દુરાત્મા
કુંભીનસી પુત્રનું નિર્મુલ કરવા રાત્રીને મોકલું. (કેટલાંક
ડગલાં આગળ જઈ પાછો આવીને) હા દેવિ ! તું આ બધું
શી રીતે વેઠશે ! ભગવતિ વસુધરે ! શ્લાઘ્યદુહિતા જન-
કીની સંભાળ રાખજો. ૨૦

(ગીતિ.)

જનક અને રઘુકુલની મંગલરૂપ જે પુણ્યશીલ તેને,
દેવયજ્ઞ હે પુણ્યે ! જન્મ દીધો છે કૃપા કરીને તે. ૫૪
(જાય છે.)

સીતા—હા આર્યપુત્ર ! સૌમ્ય ! ક્યાં છો ! (એકદમ ઉઠીને) ૨૫
હા ધિક્ ! નહારાસ્વભાવડે છેતરાઈને હું આર્યપુત્રનો વિલાપ
કરું છું. (ચારે તરફ જોતી) અરે ધિક્ છે ! મને એકલીને
ઉંઘતી મુકીને આર્યપુત્ર જતા રહ્યા ! અરે આ તે શું !

હશે ! એમને મળીશ ત્યારે જો મને મારા આત્માનું લાન
રહેશે તો હું એમને ખુબ ક્રોધ કરીને ખીજીશ. અરે આ
ટલામાં કોણ પરિજન છે ?

(હમુખ પ્રવેશ કરે છે.)

૫ દુર્મુખ—દેવી ? કુમાર લક્ષ્મણ વિનતી કરે છે કે રથ તૈયાર છે,
દેવી અંદર ખીરાજીએ.

સીતા—આ ખેસું. (ઉઠીને) મારો ગર્ભલાર જાણે ફરકે છે,
તેથી ધીમે ધીમે જઈએ.

દુર્મુખ—દેવી આ માર્ગે આ માર્ગે.

૬૦ સીતા—તપોધન સર્વને નમસ્કાર ! નમસ્કાર રઘુકુલદેવતા-
ઓને ! નમસ્કાર આર્યપુત્રના ચરણકમલ યુગલને ! વંદન
સર્વ ગુરુજનોને !

(સર્વે જાય છે.)

इति चित्रदर्शनोनाम प्रथमोऽङ्कः समाप्तः

(નેપથ્યમાં.)

ભલે પધાર્યા ! તપોધના ભલે પધાર્યા !

(વટેમાર્ગુનો વેશ ધારણ કરેલી તાપસી પ્રવેશ કરે છે-)

તાપસી—અહો આ તો વનદેવતા ફલ કુસુમ પત્રાદિકનો અર્ધ

લેઇને મારી સામાં આવ્યાં છે.

(વન દેવતા પ્રવેશ કરે છે.)

વન.—(અર્ધ આપીને.)

(શિખરિણી.)

ફડો દા'ડો આજે, વનસુખ યથેચ્છા અનુભવો;

મહાપુણ્યે, કષ્ટે, સુજનનનો સંગ મળતો:

૧૦

તરુચ્છાયા, વારિ, અશન તપને યોગ્ય સઘળું;

ફલો, મૂલો તે એ—નવ કશું પરાધીન ગણવું. ૧.

તા.—વાહવાહ ! શું કહું !

(શિખરિણી.)

પ્રીતિ ભોની વૃત્તિ; વિનય મોઠી વાણી રસભરી;

૧૫

પ્રીતિ ચોખી શુદ્ધ, પ્રકૃતિથકો ખુદ્ધ શુભકરી;

સુખે વા છેડે વા ભર્યું સમરસે નિત્ય રસિલું;

દીપે સાધુઓનું ચારત, સુધુ, ને ગૂઢ, ઉજળું. ૨.

[બન્ને એસે છે.]

વન.—આજ કીયાં ભગવતીનાં દર્શનથી હું પાવન થઇ ? ૨૦

તા.—મારું નામ આત્રેયી.

વન.—આર્ય આત્રેયિ ! આ તરફ આપે ક્યાંથી કૃપા કરી ?

અથવા શા પ્રયોજને દંડકારણ્યમાં આવવું થયું છે ?

આ,—

(હિન્દ્રવજ્રા.)

આ ઠામમાં શ્રેષ્ઠ ઋષિ અગસ્ત્ય,

૨૫

ઉદ્ગીથવેતા બહુ સાથ રે' છે;

વેદાન્ત તે પાસથી શિખી લેવા,
વાલ્મીકિને છાંડી અહીં ભસું છું. ૩

વન.—ઘણાએક બીજા મુનિઓ એજ વૃદ્ધ, અહવાદી પ્રાચે-
તસઋષિની પાસે અહવાપારાયણાર્થે રહે છે; ત્યારે આર્યાઓ
૫ આ દીર્ઘ પ્રવાસનો શ્રમ કેમ લીધો હશે ?

આ.—ત્યાં અધ્યયનને વિષે બહુ વિધન આવી પડે છે, માટે આ
દીર્ઘ પ્રવાસનો અંગીકાર કર્યો.

વન.—શાં વિધન આવે છે ?

૧૦ આ.—એ ઋષિ દેવને કોઈ એક દેવતાએ સર્વ પ્રકારે અદ્ભુત
તથા હવણાંજ ધાવણ છોડેલું એવાં નાનાં બે બાલક આણી
આપ્યાં છે. તેનાથી ખરેખાત એકલા ઋષિઓ નાંજ નહિ
પણ સચરાચર ભૂતમાત્રનાં કાળજાં ઠરે છે, ને સર્વેને
તેમના ઉપર પ્રીતિ ઉપજે છે.

વન.—તેમનું નામ ઠામ આપને ખબર છે ?

૧૫ આ.—તેજ દેવતાએ એમનો પ્રભાવ પણ કહેલો છે અને
એમનાં કુશ અને લવ એવાં નામ પણ કહેલાં છે.

વન.—એમનો પ્રભાવ કેવો છે ?

આ.—એમને સરહસ્ય જન્મભક્ષે જન્મથીજ સિદ્ધ છે.

વન.—એ તો મોટું આશ્ચર્ય !

૨૦ આ.—એમને શ્રી વાલ્મિકિ ગુરુએ પરમ કૃપા કરીને, ધાત્રી
કર્મથી માંડીને ઉછેર્યા, પાળ્યા, તથા ચૂડાકરણ સંસ્કાર કર્યા
પછી ત્રણ વેદવિના બાકીની સર્વ વિદ્યામાં બહુ સંભાળ
રાખી કુશલ પણ કર્યા. ત્યાર પછી ગર્ભાધાનથી એકાદશ
વર્ષ પુરાંથતાં એમને ક્ષત્રિયને ઉચિત વિધિપૂર્વક ઉપનયન
થપ સંસ્કાર આપી ત્રણ વેદનું અધ્યયન પણ કરાવ્યું છે.

એવા અતિ તેજિત અને ઝીણી બુદ્ધિવાળા છોકરાઓ
સાથે મારા જેવાંથી અભ્યાસમાં ચાલી શકાતું નથી. કેમકે

(હરિણી.)

ગુરુજી શિખવે એકી રીતે ગુણી જડ બેઠને,
 ગૃહણ કરવે શક્તિ દે ના, ન ઓછી કદા કરે;
 ફરક ફળમાં રે' છે મોટો, તથા પણ ઉતરી;
 વિમલ મણિ લે અલો તેવું સુખિંબ ન ઠીંકરો. ૪. ૫

વન.—આજ વિદ્ય કે ?

આ.—બીબુ' પણ છે.

વન.—તે શું ?

આ.—એક દિવસે મધ્યાન્હ સમયે એ બ્રહ્મર્ષિ તમસા નદીએ
 ગયા. ત્યાં બેઠકે ફરનારાં કૌચના બેઠામાંના એકને ૧૦
 પારધીને મારતો દીઠો; દેખતામાંજ અકસ્માત્ પ્રકટ થયેલાં
 અસ્પષ્ટતાદિ દોષરહિત, વાચા દેવી અનુષ્ટુપ્ છન્દરૂપે એ-
 મના મુખમાંથી નીકળી ગયાં.

(અનુષ્ટુપ્ .)

મા નિષાદ ! પ્રતિષ્ઠા તું કદાપિ પણ પામતો. ૧૫
 કે માર્યું કૌચબેઠાના કામમોહિત એકને.

વન.—અહો ! વેદમંત્રોથી બુદ્ધિજ અને નવીન જાતની આ
 છંદની રચના છે.

આ.—તેજ સમયે સર્વ જગતના વિદ્યાતા પદ્મયોનિ ભગવાન્
 બ્રહ્મદેવ ત્યાં પ્રકટ થયા, અને આ પ્રમાણે શબ્દબ્રહ્મનો ૨૦
 પ્રકાશ કરતા ઋષિને કેહેવા લાગ્યા કે હે ઋષિ ! તમને વા-
 ણીરૂપ બ્રહ્મનું આજ જ્ઞાન થયું છે, તેથી રામાયણ વદો.
 તમારા જ્ઞાનના આર્ય ચક્ષુની જ્યોતિ સર્વ ઠામમાં ધ્રુમશે.
 તમે આદ્યકવિ છો. એટલું કહીને ત્યાંજ અન્તર્ધાન થઈ
 ગયા. આ ઉપરથી શબ્દબ્રહ્મના મનુષ્યલોકને વિષે આ
 જાતના પ્રથમજ વિવર્તરૂપ રામાયણ ઇતિહાસ, ભગવાન્ ૨૫
 પ્રાચેતસે રચવા માંડ્યો છે.

વન.—વાહ ! ત્યારે તો સંસાર સારો શોભશે !

આ.—એજ વિધન.

વન.—યથાર્થ છે.

આ.—ભદ્રે ! મારો થાક ઉતરી ગયો છે, તેથી હવે અગસ્થા

૫ શ્રમનો માર્ગ મને બતાવો.

વન.—અહીંથી પંચવટીમાં થઈને ગોદાવરીને કાંઠેકાંઠે ચાલ્યાં જાઓ.

આ.—(અશ્રુસમેત) શું આ તપોવન ! આ પંચવટી ! આ નદી શું ગોદાવરી ! આ ગિરિ પ્રસન્નવણુ ! તમે શું જન-

૧૦ સ્થાન દેવતા વાસન્તી !

વા.—હા એ બધું આજ.

આ.—વત્સ જનકિ !

(ઉપજાતિ.)

૧૫ આ સર્વ તારો પ્રિય બંધુવર્ગ,
દૃષ્ટે પડી આજ કથા પ્રસંગ;
છે માત્ર તારૂં રહ્યું નામ તોયે,
પ્રત્યક્ષ જેવી અમને બતાવે.

૫

વા.—(ભય પામીને, મનમાં) “છે માત્ર તારૂં રહ્યું નામ” એમ કેમ કહ્યું!! (જાહેર) આર્યે ! સ્ત્રીતાદેવીનું શું અનિષ્ઠથયું ?

૨૦ આ.—અનિષ્ઠ એટલુંજ નહિ પણ કલકે લાગ્યું. (કાનમાં) આમ, આમ.

વા.—હાય ! હાય ! દૈવનો આ દારુણ વજ્રપાત તે શો !

(મૂર્છામાં પડે છે.)

આ.—ભદ્રે ! શાન્ત થાઓ શાન્ત થાઓ.

૨૫ વા.—[જાગીને] હા પ્રિયસખિ ! હા મહાભાગે ! તારા ભાગ્યમાં આજ હતું!! રામભદ્ર ! રામભદ્ર અથવા તમને શું કરું. આર્ય આત્રેયિ ? પેલા અરણ્યમાં સ્ત્રીતાદેવીને તજીને લક્ષ્મણ ગયા ત્યાર પછી એની કાંઈ બબર મળીછે?

આ.—ના, ના.

વા.—અરેરે ! અરુન્ધતી અને વશિષ્ઠ ગુરુની આજ્ઞામાં બંધાઈ રહેલું રઘુકુલવ્રત જોઈને છતાં અને વૃદ્ધ રાણીઓ જીવતાં પણ આમ કેમ થઈ શક્યું ?

આ.—સર્વ ગુરુજન તે પ્રસંગે ઋષ્યશૃંગાશ્રમમાં ગયેલાં હતાં, એ બાર વર્ષનો યજ્ઞ હવણાંજ સમાપ્ત થવાથી ઋષ્યશૃંગે સર્વ ગુરુજનને પૂજાઅર્ચા કરી વિદાય કર્યા ત્યારે, ભગવતી અરુન્ધતીએ કહ્યું કે વધૂવિનાની સુનો અયોધ્યામાં હું તો આવનારી નથી. રામની માતાએ પણ એ વાત કબુલ રાખી. ભગવાન વશિષ્ઠની આ ઉપરથી વિશુદ્ધ વાણી થઈ ૧૦૦ કે વાલ્મીકિતપોવનમાં જઈને ત્યાંજ વાસ કરીએ.

વા.—ત્યારે એ રાજા હવે શું કરે છે ?

આ.—એ રાજાએ અશ્વમેધ યજ્ઞ આરંભ્યો છે.

વા.—ધિક્કાર છે ! પરણ્યા પણ ખરા કે ?

આ.—અરે લાલે લાલે જરા.

૧૫

વા.—ત્યારે યજ્ઞમાં સહધર્મચારિણી કોણ થશે ?

આ.—સીતાની સુવર્ણમય મૂર્તિ.

વા.—અરેરે !

(અનુષ્ટુપ.)

વજ્રથીએ ઘણાં ગાઠાં, કુક્ષથી પણ જે મૃદુ,

૨૦

લોકપ્રિય મહાત્માનાં જાણીલે કોણ ચિત્તને ?

૬

આ.—વામદેવ પુરોહિતે સંસ્કાર કરેલો મેઘ્યાશ્વ પણ છોડી મુક્યો છે. અને શાસ્ત્રપૂર્વક તેના રક્ષણ કર્તા પણ ઠરાવ્યા છે. ગુરુસમ્પ્રદાયથી દિવ્યાસ્ત્રસંપૂર્ણ લક્ષ્મણપુત્ર અંદ્રકેતુને એ ચતુરંગ સેનાનો અધિષ્ઠાતા નિમ્યો છે.

૨૫

વા.—(સ્નેહ અને કૌતુકથી) કુમાર લક્ષ્મણનો પણ પુત્ર! અરે માડી હવે મારા જીવમાં જીવ આવ્યો.

આ—એટલામાં એક બ્રાહ્મણે પોતાનો મુએલો છોડરો રાજ-
દારમાં નાંખીને, છાતી હૈયાં કુટતે બ્રાહ્મણનું અહિત થાય છે
એવી ખૂમ મારી. એ સાંભળી રાજના અનાચાર વિના
પ્રજાને અકાલ મૃત્યુ થાય નહિ, એમ કરુણામય રામભદ્ર
૫ પોતાનો દોષ નિરૂપણ કરતા હતા એટલામાં સહસ્રાજ
ગેબી વાણી થઈ.

(ગીતિ.)

તપ તપતો પૃથિવીપર શંખૂક નામે શૂદ્ર રામ ! આજ,
શિરચ્છેદ તવ હાથે નિર્મર્યો તેનો, હણિ કર દિજ કાજ. ૭
૧૦ એવું સાંભળીને હાથમાં ખર્જી ગૃહણ કરી પુષ્પક વિમાનમાં
ચઢી જગત્પતિએ એ શૂદ્ર તપસીની શોધમાં સર્વે દિશાઓ
તથા ખુણાઓમાં ફરવા માંડ્યું છે.

વા—શૂદ્ર શંખૂક નામનો ધૂમ્રપાન કરનાર આ જનસ્થાન-
માંજ તપ કરે છે; તેથી રામભદ્ર કદાપિ આ વનને ફરીથી
૫૫ પાણ પાવન કરે.

આ.—ભદ્રે ! હવે તો જઈશ.

વા.—આર્યે આત્રેયિ ! દિવસ પણ માથે આવ્યો છે. વળી

(કટાવ.)

જેની છાયા વિષે રમેઆ વિષ્કિર પક્ષી વીણે ચાંચથી;
૨૦ ઘડોમાં દાણા ઘડોમાં ફેડી ત્વચા તરુની ઝાલે કીડા;
એમ છાલથી છાયાં તરુચડ ઉપર ઝોલે આખું ભાગું
મધૂર શબ્દે કપોત સુંદર કુકુટ ટોળાં એવાં દ્રુમવર,
ગોદાવરીના તટપર શોભે, તેશું હસ્તી કુંભસ્થલધસી
ચેળ મટાડે તે સમયે આ કરમાએલાં ચંડ તાપથી,
૨૫ દીટામાંથી પુષ્પ સુંગધી ખરી પડે છે, ગોદાવરીના
રમ્યનીરમાં; પૂજે એવી રીતે વૃક્ષો;—રમ્ય રમ્ય આ
સ્થળ શુભ ભાસે.—જેની છાયા.

૮

॥ इति विष्कम्भकः ॥

॥ દ્વિતીયોઢ્કઃ ॥

(પછી ખડ્ગ ઉગામીને દયા ભર્યા રામભદ્ર પ્રવેશ કરે છે.)

રામ—

(વસંતતિલકા.)

રે હસ્ત દક્ષિણ ! મુવા દ્વિજના શિશુને

જીવાડવા, કર તું શુદ્ર મુનિ શિરે ઘા; ૫

ગર્ભશ્રમે ક્ષીણ સીતા વન કાઢી જાણે

તે રામ ગાત્ર તું, તને જરીયે દયા શી !! ૯.

(બેબેબેબે પ્રહાર કરીને.) કર્મ તો રામના જેવું જ કર્યું ?

ધણ એ બ્રાહ્મણનો પુત્ર જીવ્યો હશે ?

(દિવ્ય પુરુષ પ્રવેશ કરે છે.) ૧૦

દિવ્ય પુ—મહારાજનો જય થાઓ.

(વસંતતિલકા.)

ટાળી તમે યમતણો ભય, દંડ દીધો,

આ બાલબ્રાહ્મણ જીવ્યો થયું શ્રેયમારું,

શંખૂક આવી ચરણે શિશ આ નમાવે; ૧૫

સત્સંગ હાથ મરવું પણ તારી આપે. ૧૦.

રામ—આપણું બંને તરફથી સારું થયું. તેથી તારા ઉત્ત-
તપનું ફળ પામ.

(અનુષ્ટુપ્.)

જ્યાં મહાપુણ્યથી વાધે મોહ આનંદ સર્વદા, ૨૦

તેમજ બ્રહ્મલોકે ત્યાં જ તું રે' જે સનાતન. ૧૧.

શંભૂ—આપના ચરણપ્રસાદનો એ મહિમા છે, તપનું ફલ
નહિ. અથવા તપનો પણ મારાઉપર મોટો ઉપકાર થયો.

(મંદાક્રાન્તા.)

શોધ્યે લાધો શરણ સહુના, વિશ્વમાં, ભૂતનાથ ! ૨૫

જોળી આવ્યા નીચ સમિપ તે કોશ કાપી હજાર;

તે છે મારા તપનું ફલ, આ અન્યથા આવવાનું,
 ક્યાંથી થાયે અવધ પુરિથી દણ્ડકામાં ફરીથી. ૧૨.
 રામ—શું દણ્ડકા ? (ચારે તરફ જોઈને) હા, હા.

(કટાવ.)

૫ કોકોઠામે સ્તિગ્ધરમ્ય ને નયન હસાવે, વળીકો કાળી, વળીકો ભૂરી,
 કોકોઠામે રૂપ ભયંકર ધારી કર્કશ દેતો ત્રાસ બહુ, ઠામે ઠામે
 વળી ભરેલી ઝમઝમ ઝમઝમ બહેતાં ઝરણો તેના શબ્દે, દિશા,
 રૂપાળી; પણે જણાયે તીર્થ પુણ્યનાં, આશ્રમ ઋષિના; પર્વત
 પેલા ડોકાં કરતા; સરિતા ધીમી ઉછળી બહેતી; અરણ્ય ખડોળાં.
 ૧૦ મધ્યે નાનાં રમણીય લીલાં ઉપવન દીસે; એવા એવા,
 વિવિધ પ્રદેશો પરિચિત મુજને દૃષ્ટે આવે;—દીસે દીસે,
 સત્ય દણ્ડકા અરણ્ય આજે—કોકોઠામે ૧૩.

શંભૂ—આ દણ્ડકાજ છે. આ રથલે પૂર્વે મહારાજે.

(દુહો.)

૧૫ રાક્ષસ ચૌદ હજાર જે ઘોર કર્મ કરનાર.
 ખરદ્દષણ ત્રિશિરા સહે હણ્યા દુઃખ દેનાર. ૧૪.
 જેથી કરીને જનસ્થાન સિદ્ધક્ષેત્રને વિષે, મારા જેવાં
 બીહીકણ જનોને પણ નિર્ભય ફરવા હરવાની છુટ થઈ.

રામ.—અહો ! એકલું દણ્ડકાજ નહિ પણ જનસ્થાને આજકે !

૨૦ શંભૂ—હા. જેને દેખતાંજ સર્વ પ્રાણીમાત્રનાં રોમ ભય-
 થી ઉભાં થાય છે એવી, ઉન્મત્ત ચંડ શ્યાપદનાં ટોળાંથી
 પરિપૂર્ણ ગિરિગર્વરોવાળાં જનસ્થાનની સીમનાં વિ-
 શાલ અરણ્યો આ દક્ષિણદિશા તરફ આવેલાં છે. વળી,

(શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

૨૫ જે કો ઠામ પ્રશાન્ત, અન્ય ગગડે પ્રોચ્ચંડસત્ત્વસ્વને,
 કો ઠામે ઉંઘતા મહાભુજગના શ્વાસેથી અગ્નિ બળે,

ઊડી ફાટવિષે જહાં ચળકતું અત્યદ્ય પાણી દિસે,
તે આ સીમ, જહાં પીએ અજગરસ્વેદ પ્રતિસૂર્યકો. ૧૫.

રામ—

(અનુષ્ટુપ્)

ખરાલય જે હતું ખેલાં જનસ્થાન હું દેખું તે,
પ્રત્યક્ષ સમ, વૃત્તાન્તો પૂર્વનાં, મુજને દિસે. ૧૬ પ
(ચારે તરફ જોઈને) વૈદેહીને વનોપલોગ સર્વથા પ્રિય હતા.
તેનાં તેજ આ ઘાડવનો. એથી વિશેષ ભયાનક શું હોય?
(અશ્રુમેત.)

(અનુષ્ટુપ્.)

મધુ ગન્ધિવને, નિત્યે તવસાથ રહીશ હું, ૧૦
એટલાથી થતી રાજી, એવો તે સ્નેહ એ તણો ! ૧૭
કરેના કાંઈએ તોયે દુષ્ટેદૃષ્ટ મળે સુખી;
તે તેને મન છે કાંઈ જે જેના મનમાં વસે. ૧૮.

શંભૂ—એ દુર્ગમ અરણ્યોને જવા દો; અને મહમત્ત મ-
યૂરના કણ્ઠ જેવી અતિ ચીકણી તથા શ્યામ છબિના ૧૫
પર્વતોથી ઠામ ઠામ છવાયલાં—અડો અડ ઉગેલા ઘન-
ઘોર ઘટાવાળાં ખાલતરૂસમુહથી અલંકૃત—નિર્ભય નૃત્ય
કરતાં વિવિધ મૃગયૂથપરિપૂર્ણ આ પ્રશાન્ત અને ગંભીર
મધ્યમારણ્યોને મહાનુભાવ ! નિહાલો. અહીયાં,

(હરિગીત.)

મહમત્ત બેશી શકુન્ત હિલવે વેલવાનીંર ખીલતી, ૨૦
તેનાં મૃદુ કુલથી સુવાસિત, સ્વચ્છ, શીત જલે ભરી;
પાકાં થયાં ફલભાર ઝુકતી જંબુકુંજ જ્યામથી;
ઝમ ઝમ કુદે જેનાં ઝરણ એવી વહે સરિતા ઘણી. ૧૬.

(માલિની]

તરૂણરિંછ ગુફામાં શ્લેષ્મવાળાં ખરાડે,
પ્રતિરવથકો શબ્દ સ્થૂલ થૈ બહાર આવે;

કરિ તરૂ યૌરૌ નાંખે—ગાંઠમાંથી ઝરંતો,
શૌત,, કડુ, ઘન તુરો, શણ્ણકૌવાસ બ્યાખ્યો.

૨૦.

રામ—ભદ્ર ! તારો માર્ગ મંગલકારી હજો. દેવલોકમાં જવા
માટે તને વિમાન પ્રાપ્ત થાઓ.

૫ શંભૂ—વૃદ્ધ શ્રદ્ધવાદી ઋષિ અગસ્યને અભિવંદન કર્યા પછી
પરમપદમાં પ્રવેશ કરું. (જાય છે.)

રામ— (વસંતતિલકા.)

૧૦ સંસારસારસમગ્ર અમે અહીંયાં,
ઝાલી સ્વધર્મ ચિરકાલ પુરા વસંતાં,
આરણ્યકવ્રતી, ગૃહસ્થ વળી બન્યાં તે;
તે તેજ અદ્ય વન આ ફરૌથી દિહું મેં.

૨૧

વળી, (લાવળી.)

૧૫ તેજ પ્રિય પરિચિત પૂર્વ નિવાસ,
લહે દિલ કરુણામય ઉદ્ધાસ;
તેજ ગિરિ આ જ્યાં વારંવાર,
મોર મળી કરતા ટૂહૂ ટૂકાર;
વળી આ વનથળ તેનાં તેજ,
રમે જ્યાં મત્તહરિણી ફરી રહેજ.
૨૦ મનહર વંન્નુવેલથી છાયેલા ચોપાસ,
નિચુલ વૃક્ષની ઘટા ન લેદે જેપર સૂર્ય પ્રકાશ
પાસ છે નદીતટનો અવલાસ—તેજ પ્રિય. ૨૨.

૨૫ દૂર થકી પણ આ દીસે મેઘમાલ સમશ્યામ,
તે ગિરિવર પ્રસવણ જહાં બહેનદૌ ગોદાવરીનામ,
હામ જે મિત્ર વિયુક્ત ઉદાસ.—તેજ પ્રિય. ૨૩.
એજ ગિરિપર અતિઉંચે શૃંગ,
વસંતા ગૃધ્રરાજ નિઃશંક,
અમે પણ તેની હેઠળ રહેલ,

પર્ણકુટી પેલીમધ્ય વસેલ;

ગોદાવરીજલમાં પડે શ્યામતરૂશ્રીભાસ,

જે તરૂથડમાં મધુર ગાય ખગ-તેથી પૂર્ણ વનાન્તે,
શાન્ત ચોપાસ વિશ્વમૃદુહાસ—તેજ પ્રિય. ૨૪.

પેલી પંચવટી, જેમાં ચિરકાલ સુધી વાસ કરતાંના પ
વિવિધ સ્વચ્છંદ વિલાસ વિહારના સાક્ષી, પ્રદેશો આવી ર-
હેલા છે, તથા જેમાં પ્રિયાની સખી વાસન્તી વસે છે
તેપણુ અહીંયાંજ છે. અરેરે ! અભાગી રામને માથે આજ
આ શુ આવી પડયું ! હવે,

(શિખરિણી.)

૧૦

ખહુકાલે વેગે ચઢી, ચરિવળે જે વિષસમો,

કશ્યાથી હાલ્યાથી ખટકી દુઃખ દે કંટક સમો;

કુટયું ગંઠાયેલું હૃદયમરમે તે વ્રણ સમો;

વધી ગાઢો શોક—પ્રમથી મુકતો નૂતન સમો. ૨૫.

તથાપિ પણ મારા પૂર્વના મિત્ર એ ભૂમિભાગને તો નિ- ૧૫
હાણીશજ. (જોતો) અહો ભૂમિ પણ ઉથલ પાથલ થઈ
ગઈ જણાય છે.

(શિખરિણી.)

હતા ખેલાં બહેણા, પુલિન નદીનાં ત્યાં ખર્નો રહ્યાં,

દીસે વૃક્ષો કેરો, ઘનવિરલતા આજ ઉલટી, ૨૦

ખહુ કાલે દીકું દીસતું વન આ અન્ય સરખું,

તથા તેનું તે એ દૃઢ મતિ કરે એમ ગિરિઓ, ૨૬.

અરે ! હું તજીને જવા ધારું છું તોયે પંચવટીનો રનેહ

જાણે મને અહીંયાંથી બેજે બેજે પોતાની તરફ ખેંચે છે.

(ઠરણાથી.) ૨૫

(શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

જેમાં તે દિન તેની સાથ ખહુ મેં ગાળ્યા, પછીથી અરે !

જે સંબંધી સદાય વાત ઘરમાં લાંબાવી રેતાં અમે,

કરિ તરૂ ચૌરૌ નાંખે—ગાંઠમાંથી ઝરંતો,
શૌંત,, કંદુ, ઘન તુરો, શદ્ધકૌવાસ બ્યાપ્યો. ૨૦.

રામ—ભદ્ર ! તારો માર્ગ મંગલકારી હોજો. દેવલોકમાં જવા
માટે તને વિમાન પ્રાપ્ત થાઓ.

૫ શંભૂ—વૃદ્ધ બ્રહ્મવાદી ઋષિ અગસ્યને અભિવંદન કર્યા પછી
પરમપદમાં પ્રવેશ કરે. (જમ છે.)

રામ— (વસંતતિલકા.)

સંસારસારસમગ્ર અમે અહીંયાં,
આલી સ્વધર્મ ચિરકાલ પુરા વસંતાં,
૧૦ આરણ્યકવ્રતી, ગૃહસ્થ વળી બન્યાં તે;
તે તેજ અદ્ય વન આ ફરૌથી દિહું મેં. ૨૧

વળી, (લાવળી.)

તેજ પ્રિય પરિચિત પૂર્વ નિવાસ,
લહે દિલ કરુણામય ઉદ્ધાસ;
૧૫ તેજ ગિરિ આ જ્યાં વારંવાર,
મોર મળી કરતા ટૂહૂ ટૂકાર;
વળી આ વનથળ તેનાં તેજ,
રમે જ્યાં મત્તહરિણી ફરી સહેજ.
મનહર વંબુવેલથી છાયેલા ચોપાસ,
૨૦ નિચુલ વૃક્ષની ઘટા ન ભેદે જેપર સૂર્ય પ્રકાશ
પાસ છે નદીતટનો અવલાસ—તેજ પ્રિય. ૨૨.

દૂર થકી પણ આ દોસે મેઘમાલ સમશ્યામ,
તે ગિરિવર પ્રસવણ જહાં બહેનદી ગોદાવરીનામ,
હામ જે મિત્ર વિયુક્ત ઉદાસ.—તેજ પ્રિય. ૨૩.
૨૫ એજ ગિરિપર આતિથ્યે શૃંગ,
વસંતા ગૃધ્રરાજ નિઃશંક,
અમે પણ તેની હેઠળ સહેલ,

પર્ણકુટી પેલીમધ્ય વસેલ;

ગોદાવરીજલમાં પડે શ્યામતરૂશ્રીભાસ,

જે તરૂથડમાં મધુર ગાય ખગ-તેથી પૂર્ણ વનાન્તે
શાન્ત ચોપાસ વિશ્વમૃદુહાસ—તેજ પ્રિય. ૨૪.

પેલી પંચવટી, જેમાં ચિરકાલ સુધી વાસ કરતાંના
વિવિધ સ્વચ્છંદ વિલાસ વિહારના સાક્ષી, પ્રદેશો આવી ર-
હેલા છે, તથા જેમાં પ્રિયાની સખી વાસન્તી વસે છે
તેપણુ અહીંયાંજ છે. અરેરે ! અભાગી રામને માથે આજ
આ શું આવી પડ્યું ! હવે,

(શિશ્વરિણી.)

૧૦

ખડ્ડકાલે વેગે ચઢી, ચરિવળે જે વિષસમો,

કશ્યાથી હાલ્યાથી ખટકો દુઃખ દે કંટક સમો;

કુટયું ગંઠાયેલું હૃદયમરમે તે વ્રણ સમો;

વધી ગાઢો શોક—પ્રમથો મુકતો નૂતન સમો. ૨૫.

તથાપિ પણ મારા પૂર્વના મિત્ર એ ભૂમિભાગને તો નિ- ૧૫
હાળીશજ. (જોતો) અહો ભૂમિ પણ ઉથલ પાથલ થઈ
ગઈ જણાય છે.

(શિશ્વરિણી.)

હતા પહેલાં બહેણા, પુલિન નદીનાં ત્યાં ખર્નો રહ્યાં,

દીસે વૃક્ષો કેરી, ધનવિરલતા આજ ઉલટી, ૨૦

ખડ્ડ કાલે દીકું દીસતું વન આ અન્ય સરખું,

તથા તેનું તે એ દૃઢ મતિ કરે એમ ગિરિઓ, ૨૬.

અરે ! હું તજીને જવા ધારૂં છું તોયે પંચવટીનો સ્નેહ

જાણે મને અહીંયાંથી બેળે બેળે પોતાની તરફ ખેંચે છે.

(કરુણાથી.) ૨૫.

(શાર્દુલવિક્રીડિત.)

જેમાં તે દિન તેની સાથ ખડ્ડ મેં ગાળ્યા, પછીથી અરે !

જે સંખંધી સદાય વાત ઘરમાં લાંબાવી રેતાં અમે,

આજે નાશ કરાવીં તેજ પ્રિયનો પાપી અરે એકલા !
 જોશે કેમ તું રામ ! પંચવટીં તે, છાંડી જશે કેમ વા ? ૨૭.
 (શંખક પ્રવેશ કરે છે.)

શંખ.—મહારાજનો જય થાઓ. દેવ ! ભગવાન્ અગસ્ત્યે
 આપ આટલા પાસે છે એમ મારી પાસેથી સાંભળીને,
 કાહાબ્યું છે કે આપને વિમાનમાંથી ઉતરવાના પ્રસંગને ઉ-
 ચિત સર્વ મંગલસાધી રહેલી વત્સલા લોપામુદ્રા તથા
 સર્વે આગસ્ત્યાયનો આપની રાહ જોઈ રહ્યાં છે; તેથી
 આવીને અમને મળ્યા પછીથી શીઘ્રવેગે દોડતા પુષ્પકમાં
 ૧૦ બેસી સ્વદેશ પધારી, અશ્વમેધને માટે સજ્જ થજો.

રામ—જેવી ભગવાનની આજ્ઞા.

શંખ.—ત્યારે મહારાજ ! આ તરફ પુષ્પકને વાળો.

રામ—ભગવતિ પંચવટી ! ગુરૂજનોની આજ્ઞાને લીધે રામને
 ક્ષણવાર તછોડીને જવું પડે છે તે ક્ષમા કરજો.

૧૫ શંખ.— (લાવળી.)

જુઓને દેવ દેવ જગરાય !
 રમ્ય ગિરિ, સરિતા, ભૂમિ જણાય,
 વસે ઘન કુંજ ગુંજ ઘુઘુકાર,
 ધૂ ધૂ ધૂ ઘુવડ ઘટા પરિવાર;
 ૨૦ રૂડા કીચકના ગાળા ગુચ્છ,
 થરર થર કાંપે શબ્દર્થો દુષ્ટ,
 વસંતી કાકપંક્તિ તે માંચ,
 લપાઈ શાન્ત ગુપ્ત અંપાય;
 વળી જ્યાં ફરતા મત્તમયૂર,
 ૨૫ કરે કુન્જિત હુહુટૂ ચકચૂર
 તે જુનાં વડવૃક્ષનાં કોટરમાં પથરાય,
 સાંભળીને ક્ષિપ્રધર ક્ષેડેને આકુલ વ્યાકુલ થાય;
 રાય ગિરિ કૈંચાવત દેખાય—જુઓને. ૨૮.

વળી, શુક્ષ્માં ગોદાવરીનાં નીર,
 વહે ગદ્ગદ શબ્દે બહુ ધીર;
 અલંકૃત મેઘચક્રી નીલ શૃંગ,
 લસે શાં દક્ષિણ ગિરિનાં વ્રંદ !

૫

અન્યોન્યશુ અથડાઈને ઉછળે જળકલ્પલ,
 તેના કોલાહલથી તાલવિણુ બહે જલ ગંભીર લોલ,
 પુણ્ય તે નહીં સંગમ સોહાય—નુચ્છોને. ૨૯.
 (બન્ને જાય છે.)

॥ इति पंचवटीप्रवेशोनाम द्विती योङ्कः समाप्तः ॥

તો. કેહેવુંજ શું ? મને પણ આજ્ઞા કરી છે કે વત્સ જનકી
વધૂ તારા ઉપર બહુ પ્રેમ રાખે છે, તેથી તુંજ એની સાથે
જા; તેથી હવે હું મારે કામે જાઉં.

મુર.—હું પણ આ વૃત્તાન્ત લગવતી લોપામુદ્રાને નિવેદન
થ કરું. મને લાગે છે કે રામભદ્ર પણ આવી પોહોચ્યાજ છે.

તમ.—અહો ! આ ગોદાવરીના હૃદયમાંથી નીકળીને,

(વસંતતિલકા.)

જેતું દૌંપે મુખ ફીકા દુખળા કપોલે,
ગુંધ્યાવિના શિશપરે છુટી વેણુ જુલે,
૧૦ દીસે શરીરો થયલી વિરહવ્યથા આ,
આવે વને કરુણમૂર્તિસમાન સ્ત્રીતા.

૩.

મુર.—એનાં.

(લાવણી.)

અહો ! કરમાયાં લૂલાં અંગ,
૧૫ થયાં સુકાઈ તેજહિણુ ભંગ,
ઉખડિ પડિ દૌંટર્યો પીળી સુકાય,
કળી અતિ મુગ્ધ રમ્ય કરમાય,
દીર્ઘ, ત્યમ, દારૂણ શોક અપાર
હૃદયકુલ શોષી હરે તન સાર
૨૦ શરદસમે નલમાં તપે રવિકરતાપ પ્રચંડ,
કેતકીંગરલે પત્ર લપાયું તે પણ સુકવે અખંડ,
ખંડ ત્યમ અંગ અરે ન અલંગ—અહો

૫.

(બને જાયછે.)

૨૫

॥ इति विष्कम्भकः ॥

॥ તૃતીયોઢ્કઃ ॥

(નેપથ્યમાં.)

અરે કોઈ ધાઓ ! ધાઓ !

(પછી પુષ્પ વીણવામાં ગુંથાયલી, તથા કર્ણા અને
ઉત્કંઠાથી સાંભળતી સીતા પ્રવેશ કરે છે.) ૫

સીતા—અરે ! મારી પ્રિય સખી વાસંતી ખોલતી હોય એમ
લાગે છે.

(ફરીથી નેપથ્યમાં.)

(સંદાક્રાન્તા.)

દેવીએ, જે કરિશિશુ ઘણું શલ્લકૌપત્ર ઘેલું. ૧૦

આપી પૂર્વે કર્યો ચુટીને પત્રઅથો, ઉછેર્યું;

સીતા—તેનું શું થયું ?

(ફરીથી નેપથ્યમાં.)

ખ્યારી સાથે રમતું જલમાં, આવી ત્યાં તેની આમે,

ગાંડો ગર્વે મદ બળલર્યો હસ્તિરાન્ત અડચો છે. ૧. ૧૫

સીતા—(ગલરાટથી ડગલાં ભરતી) આર્યપુત્ર ! મારા પુત્રકની

વહારે ધાઓ, વહારે ધાઓ. (સંભારીને, ખેદથી.) હા !

ધિક્કાર છે ! ધિક્કાર ! જે શખ્દો ખોલવાની ઘણા વખત

સુધી ટેવ પડેલી તેના તેજ શખ્દો, પંચવટી દીઠાર્યો ફરી-

થી પણ મજ અભાગણીના મોંમાથી નીકળી નય છે, હા ! ૨૦

આર્યપુત્ર ! (મૂર્છા પામે છે.)

(તમસા પ્રવેશ કરે છે.)

તમ.—વત્સે ! શાન્ત થા શાન્ત થા.

(નેપથ્યમાં.)

વિમાનરાજ ! અહીંયાંજ રાખો.

સીતા—(શુદ્ધિમાં આવીને, ગલરાતી ગલરાતી ઉઘાસર્યો)

અહો, ક્યાંથી આ જલપૂર્ણ મેઘની ગર્જના જેવો સ્થૂલ

અને ગંભીર શબ્દધ્વનિ ! જે કાને પડતાંજ મારા જેવી
મંદભાગિનીને પણ તરતજ શુદ્ધિમાં લાવી દેછે.
તમ.—(રોહિણીનાં અશ્રુથી રોતી.) અરે વત્સે !

(અનુષ્ટુપ.)

- ૫ આખો ભાગો પડે કાને, ક્યાંથી આવ્યો ન તે સુએ,
એવો નાદ સુણીને તું કેમ આવી બની દિસે ? ૨
મયૂરી, મેઘની સુણી ગર્જના, બનતી યથા,
ઉત્કંઠિતા, વળી ઘેલી, ખાવરી, લડકી રહી. ૩.
- સીતા—ભગવતિ ! આખો ભાગો એમ શીદ કહો છો ? મેં તો
૧૦ સ્વરસંયોગ ઉપરથી આર્યપુત્રજ ખોલે છે એમ ક્યારનું એ
જાણેલું છે.
- તમ.—સાંભળ્યું છે ખરું, કે તપ તપતા શૂદ્રને દંડ દેવાને, એ
અક્ષવાકુ રાજા જનસ્થાનમાં પધાર્યા છે.
- સીતા—ઈશ્વરની મોટી કૃપા, કે એ રાજા પોતાના રાજધર્મથી
૧૫ ભ્રષ્ટ થયા નથી.

(નેપથ્યમાં)

(વસંતતિલકા.)

- જ્યાંછે તરૂં, વળી મૃગો, વળી બંધુ મારાં,
ગોદાવરીસમિપ આ ગિરિના તટોતે,
૨૦ જેની ઘણી, ઝરણુ પૂર્ણ ગુફા ઘટામાં,
હું પ્રાણપ્યારી સહ કાલ ઘણો વસ્યો છું. ૪.
- સીતા—(જોતી.) હા પ્રભાત સમયનાં ચંદ્રમંડલ જેવા ફીકા,
તથા નિસ્તેજ, અને દુબળા શરીરવાળા, ગંભીર અનુભાવ
માત્રથીજ ઓળખાતા શું એ આર્યપુત્રજ ! સખિ ! મને
૨૫ અંધારાં આવે છે, મને અલીલો.

(તમસાને ટેકો દેખને મૂર્છા પામે છે.)

તમ—(અલીલી) વત્સે ! શાન્ત થા ! શાન્ત થા !

(નેપથ્યમાં)

આ પંચવટીને દેખતાંજ.

(ગીતિ)

હૃદયલીન દુઃખાશિ સળગનાર છે આજ ચંડ ભડકે;
ધૂમરાશિ તેના સમ મોહમને આ પ્રથમથી વીટી લે. પ ય
હા પ્રિયે ! જાનકિ !

તમ.—(મનમાં) ગુરુજનો પણ આજ ચિંતા રાખતાં હતાં !

સીતા—(શુદ્ધિમાં આવીને) અરે ! આ કેમ થયું ?

(પુનઃ નેપથ્યમાં.)

હા દેવિ દણ્ડકારણ્યપ્રિયસખિ ! હા દેવિ વિદેહરાજ- ૧૦
પુત્રિ ! (મૂર્છા પામે છે.)

સીતા—હા ધિક્કાર ! ધિક્કાર ! કે મને અભાગણીને સંભાર-
તાંજ નેત્ર નીલોત્પલ મીઝાઈ ગયાં, અને આર્યપુત્ર મૂછાં
વશ થયા ! અરે ! શું, નિરૂત્સાહથી અશરણ થઈ, ધરણી
ઉપર ઢળી પડયા ! ભગવતિ તમસે ! ત્રાહિ ત્રાહિ ! આર્ય ૧૫
પુત્રને જીવાડો. (ખગે પડે છે.)

તમ.—(ગીતિ.)

તુંજ, અરે કલ્યાણિ ! જીવાડ આજે ત્રિલોકના પતિને,
આજન જેપર ખાંધ્યો, સ્પર્શતેજ કરતાણો ઘણો પ્રિય છે.૬.

સીતા—જે થનાર હોય તે થાઓ. આપની આજ્ઞા માથે ૨૦
ચઢવું છું. (ગાભરી ગાભરી જાય છે.)

(પછીથી ભૂમિ ઉપર પડેલા, તથા સંજલ નયન સીતાના સ્પર્શવડે
પ્રસન્ન થઈ સચેત થતા રામમંદ્ર પ્રવેશ કરે છે.)

સીતા—(જરા હર્ષથી મનમાં) ત્રિલોકનાથનો જીવ પુનરપિ પાછો
આવ્યો એમ લાગે છે !

૨૫

રામ—અહો આ શું ?

(વસતવિલકા)

નીચોવીંયાં શું હરિચંદન-પત્ર ચિત્તે ?

નીચોબ્યું ઇંદુકરકંદલ શું કુટીને !

કે તમજીવિતતરુ પરિતર્પણથે

સંજીવનૌષધિરસે મુજ ચિત્ત છાંટયું !

૭

છે સ્પર્શ આ પરિચિત પ્રથમેથકી તે;

છે એજ જીવન, વળી મનમોહ એછે;

સંતાપની પલકમાં હરિ સર્વ મૂર્છા,

આનંદની, ફરીથી, જે જડતા વધારે.

૮.

૧૦ સીતા--(ગાલરી ગાલરી જરા પાછીહઠતી)આટલુંજમારેબહુછે.

રામ--(બેઠાથતાં) પ્રેમાલ સીતાદેવીએ તો મારા ઉપર કૃપા નહિ કરી હોય !

સીતા--હા ધિક્ ? શું આર્યપુત્ર મને જોળશે ?

૧૫ રામ--લાવ જોડાં.

સીતા--ભગવતિ તમસે ! આપણે જરા ઓસરી જઈએ. જો મને મહારાજ દેખશે તો, એમની આજ્ઞાવિના હું પાસેગઈ તેથી, વધારે કોપ કરશે.

તમ--અરે વત્સે ભાગીરથીના વરદાનના પ્રભાવથી વનદેવતા

૨૦ પણ તને જોઈ શકે એમ નથી.

સીતા--હાં, ખરી વાત છે.

રામ--પ્રિયે ! જાનકિ !

સીતા--(કોધથી ગદ્ગદ કંઠે)આર્યપુત્ર !આવૃત્તાન્તને એ વચન છાજતું નથી. (અશ્રુ સમેત) અથવા મને અભાગણીને સંભા

૨૫ રીને આ પ્રમાણે બોલતા પ્રેમવત્સલ આર્યપુત્ર, જેનું દર્શન જન્માન્તરમાં પણ દુર્લભ છે, તેની સાથે વળના હેયાની થઈ નિર્દય શાને થાઉં ? એમનું હૃદય હું બાણું છું ને મારું એ બાણું છે.

રામ.—મીઠો, એનો તે આ, હિમકરકશો, કોમલ ઘણો,
મને લાઘ્યો પાણિ, લલિત લવલીઅંકુર સમો. ૩૬.

સીતા—હા ધિક્ ! આર્યપુત્રના સ્પર્શથી લાન ભુલીને મારાથી
ચૂક થઈ ગઈ.

રામ—સખિવાસન્તિ ! આનંદથી મારી સર્વ ઈન્દ્રિય લાન ભુલી ૫
જડ થઈ લહેરાય છે, ને હર્ષથી ગાંડો થઈ હું હાથથીગયા
જેવો થયોછું માટે તું એને પકડી રાખ.

વા.—હાય ! હાય ! ગાંડાબળજ તો !

સીતા—(ગાલરી ગાલરી ખેંચીને ખસી જાય છે.)

રામ—હા ધિક્ ! ચુક્યો ! ચુક્યો !

૧૦

(ગીતિ.)

કરપદ્મવ તે એનો, જડ થરથરતો, લીંસો સ્વેદ જલથી,
સહસા સરકી પડ્યો, હા ! જડ, કંપિત, મુજસ્વેદ, લીંનાંકરથી. ૩૭.

સીતા—હા ધિક્ ! હજીપણ એમનો જીવ ઠેકાણે આવતો નથી;
એને નયન, ઘડીમાં ચંચલ ચમકી રહે છે, ઘડીમાં ઠરી ૧૫
જાય છે, ઘડીમાં મૂઠ ખની જોઈ રહે છે, ને ઘડીમાં
ઝોકાયાં જાય છે !

તમ—સેહ તથા હાસ્ય એને કૌતુકથી નિહાળતી.)

(ઉપજાતિ.)

સસ્વેદ રોમાંચિત કંપિતાડ્ગી,
થઈ પ્રિયસ્પર્શસુખેર્થો ખાલા;
વાયુ વહે, વારિ નવું સિંચાયે,
ખીલે કળી જેમ કંદળ ડાળે.

૨૦

૩૮.

સીતા—(મનમાં) અહો આ મારા પરવશ થયેલા આત્માને
લીધે લગવતી તમસાએ મને લાજથી નીચું જોવરાવ્યું; ૨૫
એ શું ધારશે કે આ તારો તિરસ્કારરૂપ પરિત્યાગ, એને
આ તારા હૈયાનો ઉમળકો !

રામ—(ચોતરફ જોતો) હા ! શું નથીજ ! રે નિર્દય વૈદેહિ !

સીતા—અરે ખાત હું નિર્દયજ છું, કે તમને આવા દેખતી.
છતાં પણ જીવું છું.

રામ—દેવિ ! ક્યાં ગઈ ! કૃપા કર, દયા કર મને આ પ્રમાણે.
૫ તજી જવો એ તને છાજતું નથી.

સીતા—અરે આર્યપુત્ર ! આતો વિપરીત જેવું આપ યોલોછો.

વા.—દેવ ! પ્રસન્ન થાઓ; શાન્ત થાઓ; તમારા લૌકિક ધૈ-
ર્યથીજ પ્રિયાના વિયોગના શોકથી અત્યંત મુઝાતા હોયા.
ઉપરકળજો રાખો. મારી પ્રિય સખી તે અહીંયાં ક્યાંથી હોય?

૧૦ રામ—ખુદ્દુજ છે કે નથી; નહિતો વાસન્તી પણ તેને ન
દેખે. શું આતે સ્વપ્ન હશે ? હું ઉઘ્યો તો છું નહિ; અ-
થવા રામને સ્વપ્ન શાનું ? સર્વથા એનો એજ, અનેક વાર
પરિકલ્પનાએ નિર્માણ કરેલો, ભગવાન વિપ્રલંભજ પુનઃ
પુનઃ મારી પુઠે ભમે છે.

૧૫ સીતા—મેં નિર્દયેજ આર્યપુત્રને વિપ્રલંભમાં નાંખ્યા.

વા.—દેવ ! જીઓ, આ

(શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

ભાંગ્યો શ્યામ જટાયુષે રથ પડ્યો પૌલસ્ત્યનો લોહનો,

આ અગ્રેજ પિશાચમૂળ ખરનાં કંકાલ સૂકાં જીઓ.

૨૦ ખડ્ગે છેદી જટાયુપાંખ અહિંથી સીતા જવલન્તી હરી
અંતર્યાકુલવિદ્યુદ્બુદ્ધસમો આકાશ ઉડ્યો અરિ. ૩૬.

સીતા—(ભયથી) આર્યપુત્ર ! તાતને મારી નાંખેછે. મને હરી
જાયછે; ધાઓ ધાઓ.

રામ—(ક્રોધથી ઉભો થતાં) રે તાતના પ્રાણને ને સીતાને હરી

૨૫ જનાર પાપી ! ઉભો રહે.

વા—અરે દેવ રાક્ષસકુલપ્રલયધૂમકેતો ! હજી પણ એના

ઉપર તમારો રોષ તેવોને તેવોજ તીજો છે.

સીતા—અહો હું ઉન્મત્ત બની રહી છું.

રામ—અધુના જે પ્રલાપ થાય છે તે સાર્થકજ છે.

(શિશુરિણી.)

ઉપાયો હોવાથી અવિરતવિનોદે રસિક જે,—
વીરોનાં સંગ્રામે જગત ભરતો અહ્ભુતરસે;—
હતો હા ! મુગ્ધાક્ષીવિરહ—રિપુના ઘાત લગ્યો તે,
ન આરો કે રસ્તો કયમ કરી સહુ આ વણ રહે ? ૪૧.

સીતા—ન આરો કે ન રસ્તો ! અરે ! હું કરમકુટી મોઘજ.

રામ—અરે હુઃખ,

(શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

છે જ્યાં વ્યર્થ કપીંદ્રમૈત્રિ, હરિતું જ્યાં વીર્ય આલે નહિ, ૧૦
બુદ્ધિ ઝડક્ષપતિનીએ ન, ગતિ જ્યાં ના વાયુના પુત્રની,
જ્યાં સુધી નવ વિશ્વકર્મસુતથી રસ્તો શકાયે રચી;
ઐમિત્રીશરનોય પાત નવજ્યાં, તેહમ ક્યાં તું વસી ? ૪૨

સીતા—એ પૂર્વનો વિરહ બહુ ભારે હતો એમ માડું મન માનેછે.

રામ—સખિ વાસન્તિ ! હવે રામનું દર્શન મિત્રોને હુઃખ મા- ૧૫
ત્રજ ઉપજાવનાડું થયું છે; તમને હું ક્યાં સુધી રડાવ્યાં
કરીશ ? માટે મને જવાની રજા આપો.

સીતા—(ઉદ્વેગ અને મોહથી તમસા ઉપર ટેકો દઈને) ભગ-
વતિ તમસે ! શું આર્યપુત્ર જાયછેજ !

રામ.—વત્સ ! ધીરજ ધર, ધીરજ ધર. આપણે પણ આયુ- ૨૦
જ્ઞાન કુશ લવનેબાર વર્ષ થયાની જન્મગ્રંથી બાંધવાસાડું
ભાગીરથીના ચરણારવિંદ સમીપ જનારાંજ છીએ.

સીતા—ભગવતિ ! કૃપા કરો; એક ક્ષણમાત્ર પણ દુર્લભ જ-
નનું દર્શન કરી લેજાં.

રામ—વળી હવે તો અશ્વમેધમાં છે મારી સહધર્મચારિણી પણ— ૨૫

સીતા—(કાંપતી) આર્યપુત્ર ! કેઈ ?

રામ—સીતાની સુવર્ણમય મૂર્તિ,

સીતા—(ધડકતે હૈયે અશ્રુસમેત) આર્યપુત્ર ! હવે આપનું રૂપ પ્રકાશ્યું; અહો ! મારા પરિત્યાગની લાજનો કાંટો આર્યપુત્રે ઉખાડી નાંખ્યો.

રામ—તેને પણ નિહાળીને આંસુભર્યાં નયન ઠાડું.

૫ સીતા—ધન્ય છે એને, જેને આર્યપુત્ર બહુ મોટી ગણે છે, અને જે આર્યપુત્રને વિનોદ કરાવતી સર્વ જગતની આશાનું જડીયું થઈ પડી છે.

તમ—(મંદ હસતી હસતી, સ્નેહનાં આંસુથી ભેટતી) રે વત્સ ! એવી તું પોતાનીજ સ્તુતિ કરે છે.

૧૦ સીતા—(લાજથી નીચું ધાલતી, મનમાં) લગવતીએ મને હસી કાઢી.

વા.—આપના આ મેલાપથી અમારી ઉપર મોટી કૃપા થઈછે. જવાવિષે તો, આપના કાર્યને હાનિ ન પોહોચે તેમ થવા દો.

સીતા—વાસન્તીએ આજ મારી દુશ્મનની ગરજ સારી.

૧૫ તમ—વત્સે ! ચાલ જઈએ.

સીતા—(દુઃખી થતી) ચાલો.

તમ.—અથવા તારાથી કેમ જવાશે, જેનાં

(અનુષ્ટુપ્.)

૨૦ રોપાયાં નાથમાં જાણે તૃણાથી દીર્ઘ અક્ષુઓ,
ઉખડે તે હૃદયે ના મર્મચ્છેદક ચત્રથી. ૪૩

સીતા—અપૂર્વ પુણ્યથી જેનાં દર્શન થયેલાં છે એવા આર્યપુત્રના ચરણકમલને નમસ્કાર. (મૂર્છા પામે છે.)

તમ.—વત્સ ! શાન્ત થા, હૈયું ઠેકાણે રાખ.

૨૫ સીતા—(શુદ્ધિમાં આવી) અથવા મેઘનાં ટોળાંથી વીંટાઈ રહેલા પૂર્ણિમા ચંદ્રનું દર્શન તે કેટલી ઘડી હોય !

તમ—અહો રચના !

(વસંતતિલકા.)

આ એકલો રસકર્ણુ નિમિત્તભેદે,
 દેખાય લિન્ન સમ, લિન્ન વિવર્ત પામે,
 આવર્ત બુદ્ધબુદ્ધ તરંગ રૂપી વિકારે
 ભાસે યથા સલિલ, છે જલ તોય સર્વે. ૪૪

રામ—વિમાનરાજ ! આ તરફ આ તરફ. (સર્વે ઉઠે છે.)

ભામ.—વાસ—(સીતા અને રામ પ્રતિ.)

(માલિની.)

અવનિ, અમર સિંધુ, મુજ જેવાં બીજાં વા,
 કુલપતિ વર્ણી પોતે આદિછન્દપ્રયોક્તા;
 મુનિ નિજ સતી પત્નિ સાથ પોતે વશિષ્ઠ,
 તુજપર વરસાવો ભદ્ર સૌ મંગલાર્થ. ૪૫
 (સર્વે જાય છે.)

इति छायानाम तृतीयोऽङ्कः समाप्तः.

સીતા—(ધડકતે હૈયે અશ્રુસમેત) આર્યપુત્ર ! હવે આપનું રૂપ પ્રકાશ્યું; અહો ! મારા પરિત્યાગની લાજનો કાંટો આર્યપુત્રે ઉખાડી નાંખ્યો.

રામ—તેને પણ નિહાળીને આંસુભર્યાં નયન ઠાકું.

૫ સીતા—ધન્ય છે એને, જેને આર્યપુત્ર બહુ મોટી ગણે છે, અને જે આર્યપુત્રને વિનોદ કરાવતી સર્વ જગતની આશાનું જડીયું થઈ પડી છે.

તમ—(મંદ હસતી હસતી, સ્નેહનાં આંસુથી ભેટતી) રે વત્સ ! એવી તું પોતાનીજ સ્તુતિ કરે છે.

૧૦ સીતા—(લાજથી નીચું ધાલતી, મનમાં) ભગવતીએ મને હસી કાઢી.

વા.—આપના આ મેલાપથી અમારી ઉપર મોટી કૃપા થઈ છે. જવાવિષે તો, આપના કાર્યને હાનિ ન પોહોયે તેમ થવા દો.

સીતા—વાસન્તીએ આજ મારી દુશ્મનની ગરજ સારી.

૧૫ તમ—વત્સે ! ચાલ જઈએ.

સીતા—(દુઃખી થતી) ચાલો.

તમ.—અથવા તારાથી કેમ જવાશે, જેનાં

(અનુષ્ટુપ્.)

૨૦ રોપાયાં નાથમાં જાણે તૃણાથી દીર્ઘ ચક્ષુઓ,
ઉખડે તે હજીએ ના મર્મચ્છેદક ચત્નથી. ૪૩

સીતા—અપૂર્વ પુણ્યથી જેનાં દર્શન થયેલાં છે એવા આર્યપુત્રના ચરણકમલને નમસ્કાર. (મૂર્છા પામે છે.)

તમ.—વત્સ ! શાન્ત થા, હૈયું ઠેકાણે રાખ.

૨૫ સીતા—(શુદ્ધિમાં આવી) અથવા મેઘનાં ટોળાંથી વીંટાઈ રહેલા પૂર્ણિમા ચંદ્રનું દર્શન તે કેટલી ઘડી હોય !

તમ—અહો રચના !

(વસંતતિલકા.)

આ એકલો રસકર્ણુ નિમિત્તભેદે,
 દેખાય ભિન્ન સમ, ભિન્ન વિવર્ત પામે,
 આવર્ત બુદ્ધબુદ્ધ તરંગ રૂપી વિકારે
 ભાસે યથા સલિલ, છે જલ તોય સર્વે. ૪૪

રામ—વિમાનરાજ ! આ તરફ આ તરફ. (સર્વે ઉઠે છે.)

જામ.—જાસ—(સીતા અને રામ પ્રતિ.)

(માલિની.)

અવનિ, અમર સિંધુ, મુજ જેવાં બીજાં વા,
 કુલપતિ વર્ગો પોતે આદિછન્દપ્રયોકતા;
 મુનિ નિજ સર્વો પતિ સાથ પોતે વશિષ્ઠ,
 તુજ પર વરસાયો. ભદ્ર સૌ મંગલાર્થ. ૪૫

(સર્વે જાય છે.)

इति छायानाम तृतीयोऽङ्कः समाप्तः

(એ તાપસ પ્રવેશ કરે છે.)

પ્રક.—સૌઘાતિક ! ઘણાક અતિથિઓને નોતર્યા છે તેથી
આજ ખુબ ધામધૂમ ચાલી રહેલું વાલ્મીકિનું આશ્રમસ્થાન.
તો જો. વળી,

૫

(શાર્દૂલવિક્રાંદિત.)

નીવારૌદન-મંડ ઉપજી મધુર, સુવાવડી પ્યારિને
પીતાં જે વધ્યું તે તપોવનતણે પ્રેમે પીએ આ મૃગ;
રાંધેલા ધૃતસાથ ભાતની ઝીણી સુગન્ધ જેમાં મળી,
કર્કન્ધૂલમિશ્ર શાક તળતાં ઉડી રહી વાસના. ૧.

૧૦ સૌ.—કોઈ પણ રીતે ટાળી ન શકાય એવું ધોળાં ડાઠાંવાળાને.
અનધ્યાય કારણ ઠીક આવી પડ્યું.

પ્રથમ.—(હસતો) સૌઘાતિક ! ગુરુપ્રતિ તો કોઈ જુદીજ
જાતનું બહુ મોટું માન રાખવું જાઈએ.

સૌ.—અલ્યા ભાણડાયન ! વૃદ્ધજનોની આ મોટી પોઠને
૧૫ નાચક આ ચીરધારી અતિથિ આવ્યો છે, તેનું નામ શું ?
મા.—ધિક્કાર છે તારા હસવાને ! એમ લવારો શું કરે છે ! એ
તો ઋષ્યશૃંગના આશ્રમમાંથી અરુન્ધતીપ્રસુખ મહારાજ
દશરથની દારાને લઈને, ભગવાન વશિષ્ઠ આવેલા છે.

સૌ.—વશિષ્ઠ !

૨૦ મા.—હા.

સૌ.—મેં તો જાણ્યું જે એ તો વાઘ કે વર છે.

મા.—અરે ! શું લવે છે !

સૌ.—કેમકે એ આવ્યો કે તરતજ પેલી બિચારી વાછડીને
મહમડાવી ગયો.

૨૫ મા.—સમાંસોમવૃષર્કઃ એ શ્રુતિને માન આપનારા ગૃહસ્થોએ
શ્રાત્રિય અભ્યાગતને માટે, વાછડી કે મોટો બળદ કે મોટો
બકરો મારવો, એવો ધર્મસૂત્રકારોનો અભિપ્રાય છે.

સૌ.—ઉલો રહે, તારા બોલવામાં વિરોધ છે.

મા.—કેમ વાડું ?

સૌ.—કે વશિષ્ઠાદિ પંધાર્યા ત્યારે વાછડી મોકલી, અને આજ આવેલા જનક રાજર્ષિનો મધુપર્ક તો વાછડીને મુકીને માત્ર દહીં અને મધવડેજ ભગવાન વાલ્મીકિએ પતાવી દીધો ?

મા.—જેણે માંસભોજન ન વળ્યું હોય તેને માટે ઋષિઓએ એ વિધિ કહેલો છે. પણ શ્રીજનકે તો માંસાહાર તજેલો છે.

સૌ.—શા માટે એમ કયું હશે ?

મા.—સીતાદેવીનો દૈવ રૂઠ્યો સાંભળીને તરતજ એમણે વાન-પ્રસ્થાશ્રમ ગ્રહણ કરેલો છે, ને આજ કેટલાંક વર્ષ થયાં અંદ્રકીપ તપોવનને વિષે તપ તપ્યાં કરે છે.

૧૬

સૌ.—ત્યારે આબ્યા કેમ ?

મા.—પોતાના જુના પ્રિયસુહૃદ વાલ્મીકિને મળવાને આવેલા છે.

સૌ.—ત્યારે એમનો ને એમનાં વેવાણનો મેલાપ થયો કે નહિ ?

મા.—હવણાંજ ભગવાન વશિષ્ઠે, તમારે જાતે જઇને વિદેહરાજને મળવું જોઇએ એમ કહેવા માટે ભગવતી અરૂંધતીને કૌશલ્યાદેવીની પાસે મોકલ્યાં છે.

૧૫

સૌ.—એ બધાં ઘંરડાં એકેકને મળીને ખેસશે, ત્યારે આપણે પણ આવ બધાં છોકરાંને લેગાં કરી ખેલતા ફરવામાં આજની છુટીનો ઉપલોગ કરીએ.

૨૦

(પરિક્રમણ કરે છે.)

મા.—જે આ પ્રાચેતસ અને વશિષ્ઠમુનિની ઉપાસના કર્યા પછી બ્રહ્મવાદી વૃદ્ધ રાજર્ષિ જનક, આશ્રમ બહાર વૃક્ષની છાયામાં બેઠા છે. એ

(અનુષ્ટુપ.)

હૃદયે નિત્ય લાગેલા સીતાશોક વડે તપે :

અન્તરશિવડે જેવો બળ્યાં જાય વનસ્પતિ.

૨૫

(બંને જાય છે.)

॥ ચતુર્થોઢ્કઃ ॥

(જનક પ્રવેશ કરે છે.)

જનક—

(શિશુરિણી.)

- ૧૪ થયું આવું પુત્રીતાણું દુરિત જે તીવ્ર, વસમું,
દમે શારી હૈયું, તરત મનમાં તેથી ઉપજ્યું—
પટું, ધારાવાહી, નવિન સરખું આજ પણ તે—
તથા મમરેછેદી—કકચ સમ, આ ક્રોધ ન શમે. ૧૫
- હાય! જરાથી અને દુઃસહ દુઃખથી તથા વારંવાર આચરેલાં
૨૦ પરાક સાન્તપન આદિક લપથી સૂકાઈ ગયેલો આ મારો બળ્યો
બળ્યો દેહ હજી સુધી પણ પડતો નથી ! જે આત્મઘાત કરે છે
તેને, પોતાના પાપનો ક્ષય થતા સુધી, આંધળા કરી નાંખે એવા
અધિકારથી પૂર્ણ અસૂર્યનામના નરક લોકમાં રહેવું પડે છે, એમ
૨૫ ઋષિઓ વહે છે. ક્ષણે ક્ષણે મનમાં ઘોળાઈ રહ્યાથી સ્પષ્ટ થઈ
રહુરી રહેલો, અને તાજેજ હોય એમ દારૂણ દમતો, આ મારા
દુઃખનો ઘા અનેક વર્ષ વીતી ગયાં તો પણ રૂઝાતો નથી. અરે
માડી દેવયજનસંભવે સીતે ! તારા ભાગ્યમાં એવું લખાઈ આવ્યું
કે જેને લીધે લાજના માર્યા મન મુકીને રડી પણ શકાતું નથી.
૩૦ રેરે પુત્રિ !

૨૦ (માલિની.)

- નિત નિમવિણુ રૂવે ને હસે તેથી શોભે,
જહિં દશન-કળીનાં કુમલાં અગ્ર શોભે,
તુટી પુટી, અખડાતા બોલતું બોલ કાલા,
વદન-કમલ નાનું સાંભરે તારૂં બાલા ! ૨૧
- ૨૫ ભગવતિ વસુન્ધરે ! ખરે તું બહુ કઠણ કાળજની છે.

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

તું, વન્હિ, મુનિયો વશિષ્ઠગૃહિણી, ગંગા, બધાં એ તણો,
બાણો છે મહિમા, રઘુકુલગુરૂ પોતે રવિ બાણતો;

વિદ્યા ભારતીએ તથા જળી તમે, જે સૌસમી દેવતા,
તેવી પુત્રીતણો વિવાસ ક્યમ રે સાંખી શકી દારૂણા ! ૩.

(નેપથ્યમાં.)

આ માર્ગે ભંગવતિ ! આમ મહાદેવિ ! આમ.

જનક—(જોતો) અહો ગૃધ્રી કંચુકી ભગવતી અરુન્ધતીને તેડીને ૫
લાવે છે. (ઉઠાને) પણ મહાદેવી કહાને કોને બોલાવે છે !
(નિહાળતો) અરેરે ! શું મહારાજ દશરથનાં ધર્મપત્નીમારી
પ્રિયસખી કૌશલ્યા ! અરે આજ કૌશલ્યા એમ તે કોણ કહે !

(વસંતતિલકા.)

લક્ષ્મીસમાં દશરથપ્રિયપત્નિ પહેલાં,
લક્ષ્મીજ વા અધિક શું ઉપમાનએમાં;
તે દુઃખરૂપજીવ કોઈક અન્યશાં હા, !
છે દૈવયોગથી દશા વિપરીત શી આ ! ૪.

આ વળી બળતામાં ઘી હોમાયું,

(અનુષ્ટુપ્.)

હતાં એ મુજને પૂર્વે મૂર્તિરૂપ મહોત્સવઃ

લૂણ ધામાં પડે તેવું, થયું તેનુંજ દર્શન ! ૫.

(પછી અરુન્ધતી, કૌશલ્યા અને કંચુકી પ્રવેશ કરે છે.)

અ.—તમારે જાતે જઈને વિદેહરાજને મળવું જોઈએ એવી
તમારા કુલગુરૂની આજ્ઞા થયેલી છે, ને મને તે સાડુંજ મો- ૨૦
કલેલી છે; ત્યારે આમ ડગલે ડગલે અચકાઓ છો શું ?

કં—દેવિ ! તમારું હૈયું કળજે રાખો, ને ભગવાન વશિષ્ઠની
આજ્ઞા પ્રમાણે કરો એમ મારી વિનતી છે.

કૌ—આવે વખતે મિથિલાદેવને મળવું ! બધાં દુઃખ એકી
વેળેજ આવી પડે છે ! મૂળમાંથી ઉખડી પડતા આ મારા ૨૫
હૈયાને ધારણ રહેતી નથી.

અરુ.—એમાં શો સંદેહ છે.

(ઉપજાતિ.)

ધારા રૂપે નિત્ય વહે જનોનાં
સદ્બન્ધુ વિયોગદુઃખો, તથાપિ
દીઠે જન પ્રિય બની સુદુઃસહ,
હજાર સ્રોતઃસમ ઉછળે છે.

કૌ—વત્સ જાનકી વધૂનું આમ થઈ ગયે એ રાજર્ષિને આ
પણે શું મોં બતાવીશું ?

અ.—

(અનુષ્ટુપ્.)

આ તવ શ્લાઘ્ય સંબંધી, જનકોના કુલોદ્ભવ,
યાજ્ઞવલ્ક્યે કર્યો જેને બ્રહ્મનો ઉપદેશ છે. ૭.

કૌ—મહારાજના હૃદયના આનંદ અને વત્સ જાનકી વધુના
પિતા રાજર્ષિ આ રહ્યા. ધિષ્ઠાર છે કે આજ સર્વ આનંદો-
ત્સવ અસ્ત થયેલા દિવસે મને એ મળ્યા ! રે દેવ ! સર્વે
હતું ન હતું થઈ ગયેલું છે !!

૧૫ જન—(પાસે જતા) ભગવતિ અરૂંધતિ ! સીરધ્વજ વૈદેહ
તમને અભિવંદન કરે છે.

(હરિગીત.)

નિધિ તેજ પુણ્ય પવિત્રતા ગુરૂ પૂર્વ ગુરૂ સહુના વળી,
પણ જાંત પુણ્ય પુનિત ગણતા નાથ તવ તમને મળી;

૨૦ ત્રણ લોક મંગલલહર કરતાં વન્ધ વળી સહુ વિશ્વને,
હે ઉષસ દેવી સમાન ભગવતિ વન્ધુ ભૂમિ શિશ નામિને ૮.

અરુ.—તમને પરમાત્મજ્ઞાન સિદ્ધ થાઓ, અને રજોગુણ વિ-
મુક્ત શુદ્ધ સત્ત્વસ્વભાવ આ દેવ જે તપ તપે છે તે તમને
પાવન કરો.

૨૫ જન.—આર્ય ગૃધ્રિ ! પેલા પ્રજ્ઞરંજન તત્પર રાજાનાં માતૃશ્રી
કુશલ છે ?

કૌ.—(મનમાં) અરે જેટલું મરાય એટલું કઠણ મેહોંણું માર્યું.

(જાહેર) રાજર્ષે ! આના આજ ક્રોધને લીધે દીર્ઘકાળથી
રામભદ્રેના મુખચંદ્રનું દર્શન જોણું તજ્યું છે, એવાં અતિ
દુઃખિત દેવીને આ પ્રમાણે દુઃખ દેવું તમને ઘટતું નથી.
ચોતરફ ખીલતસ ગપાટા ચલવી રહેલા દુઃકી બુદ્ધિના પુર-
વાસિજનો અસિશુદ્ધિને પણ પ્રમાણતા નથી એમ જાણીને
રામભદ્રે પણ અતિદાણુ કાર્ય કર્યું

જન.—આહ ! અસિ તે કોણ અમારી પ્રસૂતિનું પરિશોધન
કરનાર ? અરેરે ! રામથી તિરસ્કાર પામી રહેલા છતાં પણ
એમખોલનાર જનોથીઅમે વધતો તિરસ્કાર પામીએ છીએ.

અરુ.—(નિશ્વાસ નાંખતી) એમજ છે અસિ એ ખોલ વત્સા ૧૦
પ્રતિ હલકો પડે છે; સીતા એજ યથાર્થ છે. હાવત્સે !

(શિશ્વરિણી.)

શિશુ વા, શિષ્ય વા, મમ તું જ્યમ છે તે રહ્યો ભલે,
મહા શુદ્ધિનાથી તુંપર મમ ભક્તિ ઠરો રહે;
શિશુ હો કે સ્ત્રી હો, પણ તું જગમાં વન્ધ સહુની: ૧૫
ગુણીનાં પૂજયે ગુણ, ન વય જાતિ નવ કદી. હ.

કૌ.—અહો મારી વેદનાઓ હાલી ઉઠે છે !

(મૂર્છા પામે છે.)

જન.—અરે ! આ શું ?

અ.—રાજર્ષે ખીજું શું ?

(શિશ્વરિણી.)

અહા તે રાજ, તે સુખ, શિશુજનો-તે, દિવસ તે,
સ્મૃતિ એ સર્વેની ઉઘડોં નિરખી મિત્ર ! તમને;
દશા આવી ઘોર પ્રિયસખોં લહી, મૂર્છિત થયાં;
પુરન્ધ્રીનાં હોયે કુસુમસરખાં ચિત્ત કુમળાં. ૧૦ ૨૫

જન.—હાય ! હાય ! હું સર્વથા રાક્ષસ બની રહ્યા છું કે દીર્ઘકાલે
મળેલાં પ્રિયમિત્રનાં પ્રિયપત્નીને મીઠી આંખે જોતો નથી.

[શિશ્વરિણી.]

સગા માગ્યા જેવા, મુજ પ્રિયસખા તે, હૃદય તે,
 સદાનંદ પ્રીતિ મુરતિ, સહુ જીવિત ફલ તે.
 હતા દેહ, પ્રાણ, પ્રિય અધિક તેથી પણ પ્રિય,
 મહારાજ શ્રીમાન શુ' શુ' મુજ હતા ના દશરથ? ૧૧
 અહા ! એજ આ કાશ્યા !

(શિશ્વરિણી.)

થતો એનાથી કે પતિથી વિજને વાંક અદકો,
 તદા બન્ને બુદ્ધિ મુજપર મુકે દોષ અવળો;
 ૧૦ પ્રસાદે કે કોપે પછી થતું મમાધીન સઘળું,
 ન વા સંભાર્યું તે ઘટિત, દિલ જે બાળી મુકતું. ૧૨
 અ.—હાય હાય ! દિધિકાળથી શ્વાસ બંધ થવાને લીધે એમનું
 કાળબું ટાડું પડી ગયું છે.
 જ.—રે ! પ્રિયસખિ !

(કમણ્ડલમાંથી જલ છાટે છે.)

૧૫ કે— [દ્રુતત્રિલંબિત.]

પ્રથમ મિત્રસમાન સુખે કરી,
 પ્રકટી નિત્ય અનુકૂલતા પુરી;
 પછી અકારણ દારૂણ દીસતો.
 વિધિ અહો ! ચિતવ્યાધિ વધારતો. ૧૩.

૨૦ કૌ.—(શુદ્ધિમાં આવીને) રે વત્સે જનકિ ! ક્યાં છે ! વિવાહ
 લક્ષ્મીમાત્રનાજ આભૂષણથી શોભી રહેલું, શુદ્ધ હાર્યથી
 ખીલી રહેલું તારું નાનું મુખપુંડરીક મને સાંભરે છે, આવ
 માડિ ! પૂર્ણ પ્રકાશથી ચમકતા ચંદ્રનાતેજ જેવાં સુંદર અંગો
 વડે ફરીથી મારા જોળાને પ્રકાશિત કર; મહારાજરોજ કેહે-
 ૨૫ તા કે આ રઘુકુલના મહાનપૂર્વજોને મન વહુ છે પણ અ-
 મારી તો જનકના સખાંધે કરીને પુત્રીજ છે.

કા.—દેવીએ યથાર્થ કહ્યું.

(ઉપજાતિ.)

રાજજીને ખાલક પાંચમાંથી,
હતા બહુ પ્રિય સુખાહુ-શત્રુ;
ચારે વહુમાંથી સીતા વધારે,
શાન્તા તનૂજ સમ બહાલી તેને.

૧૪. ૫-

જ.—રે પ્રિયસખા મહારાજ દશરથ ! એમ તમે સર્વ પ્રકારે
હૃદયંગમ હતા, તે તે કેમ વિસારે પડી શકે ?

(શાર્દૂલચિક્રાંકિત.)

કન્યાનાં જન પૂજતાં પ્રીતિ થકી જનમાતૃના બાપને,
તે રીતિ વિપરીત મુજ તમમાં સંબંધનાથી થઈ; ૧૦
એવા કાલ મુખે પડ્યા; વળી ગયું સંબંધનું બીજ તે,
ત્યારે પાપોતુ ઘોર વિશ્વનરકે ઘિસ્કાર મારું જીવ્યું ! ૧૫.

કો.—વત્સે જનકિ ! દૃઢ વજ્રલેપથી જડી લીધો હોય એમ
મારો પાપી જીવ મને અભાગિણીને તજીને જતો નથી.

અ.—રાજપુત્રિ ! શાન્ત થાઓ. આંસુ પણ એકાન્તમાં ઢાળવાં ૧૫
જોઈએ. વળી તમારા કુલગુરુ ઋષ્યશૃંગના આશ્રમમાં
જે બોલ્યા છે તે શું તમને નથી સાંભરતું ? આ તો
થનાર થઈ ગયું પણ પરિણામ કલ્યાણકારી થશે.

કો.—ભગવતિ ! મને હવે આશા નથી.

અ.—ત્યારે શું રાજપુત્રિ ! એ જીવું બોલ્યા હતા એમ તમે ૨૦
ધારોછો ? રે સુક્ષત્રિયે એ વાણીવિષે અન્યથા ધારવુંજ
નહિ. એ વાણી ફલવીજ જોઈએ.

[શાલિની.]

સિદ્ધજ્યોતિશ્રદ્ધ એ પ્રાહ્મણી,
વાણી [વેષે ના તમે બહેમ લાવો;
સાચી સિદ્ધિ વાણી એમાં વસે છે,
ના તે વાચા વ્યથા બોલે કદાપિ.

૨૫

૧૬

(ને પથ્યમાં કલખલાટ થાય છે.)

(સર્વે સાંભળે છે.)

જ.—આજ શિષ્ટજનોને અનધ્યાયનો દિવસ છે, એટલેઉદ્ધત
ખેલ કરતાં છોકરાંનું એ કોલાહલ છે.

૫ કૌ.—બાલાપણમાં સર્વ સુખ સુલભ હોય છે. અહો એમ-
નામાંનો આ એક, ભરેલાં, મનોહર, તથા મૃદુ અંગવાળો,
રામભદ્રના જેવો રૂપાળો, આપણો આંખોને ટાઢી કરે છે
તે કોણ હશે ?

અરુ—(આડું બોધને હર્ષનાં અશ્ર સમેત) ભાગીરથીએ કહેલું
૧૦ પેલું ગુહ્ય કણ્ઠામૃત તે આજ, પણ મને બબર નથી કે આ-
યુષ્માન્ કુશ અને લવમાંનો આ કીયો.

જ.—

(હરિણી.)

૧૫ કુવલયદલસ્તિગ્ધશ્યામ, પ્રસન્ન શિખંડકે,
અમલવપુના રૂપે સાજે બધા બંદુસાથને;
કિરિથી શિશુતા પામ્યા બાતે શકે રઘુનંદન,
નજર પડતો તેવો આકો સુધા નયને ભરે. ૧૭

કં—એ બાલ ક્ષત્રિયબ્રહ્મચારી છે એમ હું ધારું છું.

જ.—એમજ છે, કેમકે,

(શાર્દૂલક્રીડિત.)

૨૦ ચૂડાચુંબિતકંકપત્ર શરના ભાથા પુઠે બે કસી,
ભસ્મે છાતિ પવિત્ર લાંછન કરી, ચોઢી ત્વચા રૂરુની;
બાંધ્યું ધોર્તીયું કેડમાં ભગવું આ મૂર્વી તણા સૂત્રશું,
હાથે પીપળ દંડ માળ જપની ને આપ છે શોભતું.

ભગવતિ અરુન્ધતિ ! તમે શું ધારોછો? આ બાલક કોનો હશે ?

૨૫ અ.—અમે તો આજજ આવ્યાં.

જ.—આર્ય ગૃહિ ! મને બહુજ કૌતુક થઈ આવેલું છે માટે

લગવાન વાદ્મીકિનેજ પુછી આવો; અને એ બાળકને કહો
કે પેલા કોઈક ઘરડીઆ તને જોવાની ઇચ્છા રાખે છે.

કાં—જેમ આશા. (નય છે.)

કૌ.—શું તમે ધારો છો કે એમ કહેશો એટલે આવશે ?

અ.—અથવા આવા રૂપને ઉચિત સદ્વૃત્તિથી ડગશે ?

કૌ.—(જોતી) શું ગૃધ્રિનાં વચન સાંભળતાંજ બીજાં ઋષિ બા-
લકોને છોડીને અતિ વિનયથી આ તરફજ એ બાળક
આવવા લાગ્યો !

જ.—(ઘણા વખત સુધી જોઈરહીને) અહો મને કાંઈકથાયછે ?

(સિંચરણી)

૧૦

શિશુત્વે ને મૌઝ્યે વિનય થકીં મીઠો અધિક જે,
મહિમા આનો તે નિપુણ વણુ ના અન્ય સમજે;
હવે માફે ચિત્ત સ્થિર પણ બળે પ્રેમ સળકયો,
યથા લહો ધાતુને લધુ પણ અચસ્કાન્ત કહકો. ૧૮.

(લવ પ્રવેશ કરે છે.)

૧૫

લવ.—જેનાં નામ કમ અને કુલ હું જાણતો નથી એવાં આ
મારાં પૂજ્યને પણ હું મારી મેળે શીરીતે વંદન કરું. (વિ-
ચારતો) તોપણ વૃદ્ધ જનો પાસેથી સાંભળવામાં આવેલું છે
કે આ રીતિ સર્વને સામાન્ય છે. (વિનયપૂર્વક પાસે જઈને)
આ લવ તમને માથું નમાવીને પ્રણામ કરે છે.

૨૦

અ. જ.—કલ્યાણિન્ ! આયુષ્માન્ થા.

કૌ.—બેટા ! ચિરંજીવ.

અ.—આવ બેટા, (લવને જોળામાં બેસાડી આડું જોઈને) અહો
ઇશ્વરકૃપાએ મારો જોળો તો શું પણ મનોરથે સંપૂર્ણ થયો.

કૌ.—બેટા! આમ પણ આવ. (છાતીસરસો ચોંપીને) અહો ૨૫.
જરાક ઉઘડેલાં નીલોત્પલના પત્ર જેવી જરાક ફ્યામ અને
ઉજલી આની દેહ રામભદ્રને મળતી આવે છે એટલુંજ
નહિ, પણ અરવિંદનાં કેસર બાઈ બાઈને મધુર થયેલાં કં-

ઠવાળા કલહંસના જેવો અતિ દીર્ઘ અને મધુર સ્વર પણ
રામભદ્રા ! જેવોજ છે, વળી પ્રફુલ્લ કમલના ગર્ભ જેવો
એના શરીરનો સ્પર્શ પણ એવોજ કોમલ છે; ખેટા ! જોઈ
તાડું મુખચન્દ્ર ! (દાઢી ઊંચી કરી જોતાં અશ્રુસમેત)
રાજર્ષે ! તમે જોતા શું નથી, આ બાલકનું મોં સૂક્ષ્મ રીતે
તપાસી જોતાં વત્સ જાનકી વધૂના મુખચન્દ્રને ઘરોઘર
મળતું આવે છે.

જ.—જોઈ જોઈએ સખિ !

કૌ.—અહો માડું હૃદય છેક હાથથીજ ગયું હોય એમ કંઈ
કંઈ ધારે છે, ને બહુ લવે છે.

જ.— (શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

પુત્રીની રઘુનાથની પણ બધી આ બાલનામાં દિસે,
સંપૂર્ણપ્રતિબિંબમાં જ્યમ પડી, તે આકૃતિ કાન્તિ તે,
તે વાણી, રીતિ તેજ, આ સહજ તે પુણ્યાનુભાવાત્મતા

૧૫ હા! હા! દેવ ! શું ચિત્ત ચંચલ થસે આઠા ઊંઘા માર્ગમાં. ૧૯.

કૌ.—ખેટા ! તારે મા છે ? અથવા તને તારા પિતા સાંભરેછે?

લ.—ના.

કૌ.—ત્યારે તારાં માબાપ કોણ ?

લ.—ભગવાન્ વાલ્મીકિ.

૨૦ કૌ.—અરે ંહાલા ! કેહેવાનું કેહે.

લ.—હું એટલુંજ જાણું છું.

(નેપથ્યરમાં.)

રે રે સૈનિકો ! કુમાર ચન્દ્રકેતુ આજ્ઞા કરે છે કે કોઈએ
આ આશ્રમારણ્ય ભૂમિમાં પ્રવેશ કરવો નહિ.

૨૫ અ. જ.—વાહ ! મેઘ્યાશ્વની રક્ષાપ્રસંગે આવી પહોચેલા વત્સ
ચન્દ્રકેતુને આજ મળવું જોઈએ. અહો ધન્ય ઘડી ધન્ય
દહાડો !

કૌ.—વત્સ લક્ષ્મણનો પુત્ર આજ્ઞા કરે છે એ બોલ તો કાનમાં
અમૃતનાં ટીપાંની પેઠે પડે છે.

લ.—આર્ય ! એ ચન્દ્રકેતુ કોણ છે ?

જ.—દશરથના પુત્ર રામ લક્ષ્મણને ઓળખે છે ?

લ.—એજ રામાયણની કથાના નાયકો છે.

૫

જ.—ત્યારે એટલું કેમ બાણતો નથી કે એજ લક્ષ્મણનો પુત્ર
આ ચન્દ્રકેતુ.

લ.—ત્યારે તો ઉર્મિલાનો પુત્ર અને મિથિલાધિપતિ રાજર્ષિનો
દૌહિત્ર.

અ.—(હસતી) કુમારે પોતાનું કથાપ્રાવિણ્ય દેખાડવા માંડ્યું. ૧૦

જ.—જ્યારે તું કથામાં આટલો બધો પ્રવીણ છે, ત્યારે અમે
પુછીએ તેનો જવાબ દે કે દશરથના એ બધા પુત્રોને શાં
શાં છોકરાં કેઈ કેઈ પત્નીઓથી થયેલાં છે ?

લ.—કથાનો એ વિભાગ અમે અથવા બીજા કોઈએ આગળ
સાંભળેલો નથી.

૧૫

જ.—શું કવિએ રચ્યો નથી ?

લ.—રચ્યો છે પણ પ્રકટ ક્યો નથી. તેમાંનો કોઈ એક ભાગ
અન્ય પ્રબંધરૂપે અતિ રસપૂર્ણ અને ભજવી બતાવાય એવો
રચેલો છે; તેને પોતાને હાથેજ લખીને, નૃત્યગીતવાદ્યા-
ત્મકતૌર્યત્રિકના પ્રથમ સૂત્રકાર ભરતમુનિ પાસે ભજવાનું ૨૦
વાદ્મીક્રિએ મોકલ્યો છે.

જ.—શા માટે મોકલ્યો હશે ?

લ.—એ મુનિ એને અપ્સરાઓ પાસે ભજવાવે તેટલા સારું.

જ.—એ બધું અમને તો બહુ કુતુહલ ઉત્પન્ન કરવાવાળું છે.

લ.—વળી તે ઉપર તો ભજવાનું વાદ્મીક્રિની બહુ મોટી આ- ૨૫
સ્થા છે. કેટલાક શિષ્યો સાથે એ પુસ્તક ભરતાશ્રમમાં મો-
કલેલું છે; અને કોઈ પણ આવી પડતું વિદ્વદ્દ હર કરવાસારૂ
હાથમાં ધનુષ્ લેઈને, મારા ભાઈને તેમની સાથે મોકલેલા છે.

કૌ.—તારે ભાઈ પણ છે કે ?

લ.—કુશ નામના એક છે.

કૌ.—તારાથી મોટો છે નહિ ?

લ.—હા, પ્રસવક્રમપ્રમાણે એ મારાથી મોટા છે.

૫ જ.—આશુમાન જીવે અવતરેલા હશે ત્યારે ?

લ.—હા જી...

જ.—કેહે કે કથાપ્રબંધ કયાં સુધી આવેલો છે ?

૧૦ લ.—પુરવાસિઓના જુઠા ગપાટાથી ખેદ પામી, રાજાએ વનવાસ કાઢેલાં, પૃથ્વીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં સીતા દેવીને અરણ્યનેવિષે પ્રસવવેદનામાં એકલાંજ સુક્રીને લક્ષ્મણ પાછા વળ્યા ત્યાં સુધી.

કૌ.—હાય વત્સે ! મુગ્ધચન્દ્રમુખિ ! દુષ્ટ દેવના યોગે કરીને તુજ એકલીના શરીર કુસુમનું હવે શું થયું હશે !

જ.—રે વત્સે !

૧૫

વસંતતિલકા.

આવી અકીર્તિ ખમી ઘોર ન વા જરૂર,
વેઠી વ્યથા પ્રસવકાલની તુજ ઉર;
વીંટી વળ્યાં સરવ હિંસક પ્રાણી ત્યારે,
રે તાત ! ધાઓ, રહીત્રાસો તુંવાર વારે ! ! ૧૬.

૨૦ લ.—(અરૂંધતીને) આર્યે ! આ કોણ છે ! !

અ.—આ કૌશલ્યા, આ જનક.

લ.—(ખડુ માન અને ખેદથી નીહાળી રહે છે.)

અ.—શી એ પુરવાસિઓની અમર્યાદતા ! શી રામરાજની પણ ઉતાવળ ! !

૨૫

[શાર્દૂલવિક્રીડિત.]

આવું ઘોર વિવાસવળ ઉતર્યું, સંભારી તે સર્વદા,
ક્રોધાગ્નિ ધખવા પ્રસંગ દોસતો આપેથી, શાપેથીવા;
લૈ.—સગવતિ ! સહાય કરો. રીસાયલા રાજર્ષિને મનાવો.

અ.—

(અનુષ્ટુપ્.)

માન ભંગેથી માનીનું બહુધા મન આમ રે’;

રામ છે બાલ રાજા ! પાલવા દીન લોકને. ૨૦.

જ.—રો’એ વા રઘુનંદનેથી અળગાં એ પુત્ર મારા સમા,

ઝાઝા પ્રાહ્મણબાલવૃદ્ધવિકલસ્રીયુક્ત લોકો રહ્યા. ૨૧.

(ગભરાટથી દોડતાં બાલકો પ્રવેશ કરે છે.)

વા.—કુમાર ! અશ્વ અશ્વ એવું કોઈ એક જાતનું પ્રાણી

સાંભળવામાં આવ્યું છે; તે આજ અમે નજરે જોયું.

લ.—અશ્વ તો પશુસમાન્નાયે સાંગ્રામિકેષ્વર્યતે તેથી કહો

કે કેવી જાતનો છે.

૧૦

વા.—સાંભળ, . (મંદાક્રાન્તા.)

કેડે જાડી પૂછડી લટકે વાર વારે હલાવે,

લાંબું ડોકું, વળી ખરી દિસે ચારની ચાર એને;

મુકે કેરીસમી લીડી ઘણી ખાયછે ઘાસ તોયે,

શું વા બોલું ઝડપથી તું ચાલ એ દૂર નાસે. ૨૨. ૧૫

(પાસે આવીને મગચર્મ તથા હાથ ઝાલીને ખેંચે છે.)

લ.—(કૌતુક, આજ્ઞાકારીત્વ અને વિનયથી) આર્ય ! જુઓને
આ મને તાણી જાય છે. (ત્વરાથી પરિક્રમણ કરે છે.)

અ.—જ.—જો, ખુશીથી જો,

કૌ.—ભગવતિ ! જાણે એને જોયા વિના તો જીવ જતો રહ
રહેશે, માટે અહીંયાંથી ખીજે ઠેકાણે જઈને એ દીધાંયુષને
નિહાળીએ.

અ.—એ ચંચલ છોકરો ક્યાંનો ક્યાં નીકળી ગયો તે કેમ દેખાય?

(કંચુકી પ્રવેશ કરે છે.)

કં.—તમારે આટલું વેળાસર જાણવા જેવું છે, એમ ભગવાન ૨૫.
વાદમીક્રિએ કહાવ્યું છે.

જ.—એ કાંઈક બહુ ગંભીર વાત હશે. ભગવતિ અરુન્ધતિ !

સખી કૌશલ્યે ! આર્ય ગૃષ્ઠે ! ચાલો આપણે જઈને ભગવાન

પ્રાચેતસને મળીએ.

(વૃદ્ધજનો જાય છે.)

વાલકો.—કુમાર ! બુઝો, પેલો રહ્યો !

લ.—દીઠો. એ તો અશ્વમેધનો ઘોડો છે.

વા.—કેમ બાણ્યું ?

લ.—અરે મુખાઝો ? તમારે પેલા કાણડમાં આવીજ ગયું છે.

૫ શું દેખતા નથી ? બખ્તર ધારણ કરેલા, દણ્ડ બાલનારા, ને ધનુષ બાણ તાણનારા પ્રત્યેક સો સો રક્ષણ કરનારા-ઓની સેના એની પાછળ છે. જો મારા કેહેવાપર વિશ્વાસ ન આવતો હોય તો પુછી બુઝો.

૧૦ વા.—ત્યારે આ ઘોડાની કેડે આમ માણસો શા માટે ફરતાં હશે વાર ?

લ.—(હોંસથી મનમાં) અહો ! અશ્વમેધ એ તો વિશ્વવિજયી ક્ષત્રિયોના વીર્યની પરીક્ષાનું, અતિ બલવાન, સર્વ ક્ષત્રિય માત્રનો પરાભવ કરવાવાળું, અને મોટું સ્થાન છે,
(નેપથ્યમાં.)

૧૫

(અનુષ્ટુપ.)

અશ્વ છે આ, પતાકા આ, અથવા વીર્યજ્યાપના.

સમલોકૈકશૂરા તે દશાસ્યકુલ—રીપુની.

લવ.—(અકળાઈને) અહો ! બોલ તો માથું ફેરવી નાંખે એવા છે !

૨૦ વા.—શું કહે છે ? ખરેખરાત કુમાર હોશીઆર તો ખરા.

લ.—રે ! રે ! ત્યારે શું પૃથિવી નક્ષત્રી થઈ ગઈ છે કે આમ બોલો છો ?

(નેપથ્યમાં.)

અરે ! મહારાજના આગળ કોણ ક્ષત્રિય છે ?

૨૫ લ.—ધિક્કાર છે તમારા જેવા નીચ જનોને !

(અનુષ્ટુપ.)

હોય તો તે ભલે બેડા, અહીં શો ભય દાખવે !

બોલવે શું ? પડી સામો પતાકા હડું તારી હું. ૨૩

(મંદ્રાક્રાન્તા.)

તાજી ખેડી-બિસકલિસમો ખાલદંતાંકુરેથી,
ખેંચ્યાં તારાં, સુતનુ ! લવલી પદ્મવોકાનમાંથી,
તે આ, આજે, મદ દપકતા વારણે જીતનારો
તારુણ્યે જે ઉચિત સુખ તે ભોગવે પુત્ર તારો. ૧૧. ૫

સીતા.—હવે આ દીર્ઘાયુ આ સુંદર હાથણીથી કદાપિ વિખુટો
ન પડશે.

રામ—સખિ વાસન્તિ ! જો જો. પ્રિયાનું મન હરણ કરવાનું
આતુર્ય પણ આ ખાલક શિષ્યો જણાય છે !

(શાર્ફૂલવિક્રીડિત.)

૧૦

ખોદું કંદ લોલાર્થો પંકજનું તે ખાઈ રહીને કર્યા,
મોટાં અંબુજથી સુગન્ધિ જલના ઝાઝા પ્રીતે, કોગળા;
છાંટયું નીગળતી સુંદે જલ, વળી પ્રેમે વિરામે જતાં,
સીધાનાલસમેતપદ્મલનું હાથે ધર્યું છત્ર આ. ૧૨.

સીતા—ભગવતિ તમસે ! આ આવડો થયો છે ત્યારે, હું ૧૩
જાણું છું કે, પેલા લવ અને કુશ, આટલે દહાડે, કેવાએ
થયા હશે !

તમ.—જેવો આછે, તેવા તે પણ થયા હશે.

સીતા.—હું કેવી અભાગણી છું, કે મારે કેવલ આર્યપુત્રનોજ
નિરંતર વિરહ છે એટલું નહિ, પણ પુત્રોનોએ વિરહ છે. ૨૦

તમ.—જેવું ભાગ્યમાં લખ્યું હોય તેમ થાય છે.

સીતા—અથવા મારો જન્મારો એજેજ ગયો; કે એવા મારા
પુત્રોના વિરહ, કોમલ, ધવલ, દંત તથા ઉજ્જવલ કપોલવાળા,
મૃદુ મધુર ધ્વની ઉચરતા, તથા મંદ હાસ્યથી ખીલી રહેલા,
અને કાકશિખંડથી શોભતા અમલ સુખપુંડરીકને ચુંબન ૨૫
કર્યાનો આર્યપુત્રથી હજુ પણ લહાવો લેવાયો નથી.

તમ.—દેવતાના પ્રસાદવડે તથાસ્તુ

સીતા—લગવતિ તમસે ! આ એ બાલકોના સ્મરણથી મારાં
સ્તનમાં પાનો ઉભરાઈ જાય છે તેથી, તથા એમના પિતા
મારી પાસેજ ઉભેલા છે તેથી, એક ક્ષણમાત્ર હું સંસાર
સુખમાં મહાલી રહી છું.

૫ તમ.—એમાં શું કેહેવું? અપત્ય પ્રસવ એ સ્નેહની પરાકાષ્ટા છે,
એજ માળાપને અન્યોન્યશુ વિશેષ કસી લેનાર પ્રેમબંધ છે.

(અનુષ્ટુપ.)

સ્નેહાશ્રયથી બંનેનાં અંતઃકરણતત્ત્વની,
આનંદગ્રંથિ બંધાયે—એક આ છોકરાં રૂપી.— ૧૩.

૧૦ વા.—દેવ ! આતરફ પણ નિહાળો.

(વસંતતિલકા.)

ઉડે મનોહર નવાં મૃદુપિચ્છ ધીમે.
ઉંચી શિખા મણિમુકુટ સમાનશોભે;
તેઆ મયૂર મદતાણડવ ઉત્સવાન્તે
૧૫ પોતે કદંબતરુ પ્યારીસહે ગજવે. ૧૪.

સીતા—(જોવારણાં લેતી અશ્રુસમેત) આજ એ.

રામ.—વત્સ ! પ્રસન્ન હો, પ્રસન્ન હો.

સીતા—એમ થાઓ.

રામ— (લાવળી.)

૨૦ સ્મરણતુજ ચિત્ત વિષે ઘોળાય
નજર તે સમય ફરી ઉભરાય;
ફરે તુજ નૃત્ય પુઠે, મલકાય,
નયનમંડલ સઘળું ઘોળાય,
અતુર વળી ભમર થનથન થાય
૨૫ સરસ સ્મરણીય શોભા નિરખાય;
એવી મુગ્ધાએ તને કરકલિએ દર્શતાલ.

નચઁયો પ્રેમે થનગન થનથન પોતાનો ગણી બાલ
હાલ મન વત્સલથી ન વિસરાય--સ્મરણુ તુજ. ૧૫
વાહ ! જનાવર પણ પ્રીતિને નમે છે.

(વસંતતિલકા.)

થોડાંક પુષ્પ ભર્યું આ હૃદય જે કદંબ ૫
તેને ઉછેર્યું ધરો પ્રેમ ઘણો પ્રિયાએ;

સીતા--(નિહાળીને અશ્રુસહિત) આર્યપુત્રેભલુંઆગમીકાઢ્યું!

રામ--દેવીતણા સ્વજન જેવું વિચારી એને,
ધારે ગિરિમયૂર તેપર પ્રીત આવી!! ૧૬.

વા.--દેવ અત્રે આસનપરિગ્રહ કરો. ૧૭

(વસંતતિલકા.)

આ તેજ દેવ ! કદલીવનમાં પડેલી
કાન્તાસહે શયનકાજ શિલા તમારી;
ત્યાં બેસી આપતી સીતા તૃણ પત્ર નિત્યે
તેથી ન છાંડી હરણાં હજી જાય જેને. ૧૭. ૧૫.

રામ--એના તરફ તો જોવું પણ અશક્ય છે.

(રુદન કરતો બીજે હામ બેસે છે.)

સીતા--સખિ વાસન્તિ ! આર્યપુત્રને તથા મને આ બતાવીને
તેં શું કર્યું!! હા ધિક્ એના એજ આ આર્યપુત્ર ! એનું
એજ આ પંચવટી વન ! એની એજ પ્રિયસખી વાસન્તી! ૨૦
એનાએજ નાનાપ્રકારના પ્રિયપ્રેમવિહારવિનોદના સાક્ષી
ગોદાવરી વનના પ્રદેશો ! એનાં એજ છોકરાં જેવાં મૃગ,
પક્ષિ, તરુવરો ! તોય પણ મારી અભાગિણીની નજરે એ
બધાં તેનાં તેજ લાગતાં નથી, એવો મારો અવતાર ફરી
ગયો છે. ૨૫.

વા--સખિ સીતે ! રામની અવસ્થા કેમ જોતી નથી ?

(હરિણી.]

સતત નિરખે ધરણ થાતાં, તથા પણ દાખવે,
 દુવલયદલસિન્ધ્યાડોથી નવી નવી ખૂખી જે;
 વિકલ દિલના, ક્રીડા તે આ, વિયોગથી દુખળા,
 ય નજર રીઝવે, જે કે દીસે હતા ન હતા થયા. ૧૮

સીતા—દેખું છું સખિ ! દેખું છું.

તમ—પ્રિયને દેખતીજ રેજે.

સીતા—હા દૈવ! એ મારા વિનાના, હું એમના વિનાની એવું તે
 કોણે લખેલું હશે ! જન્માન્તરને વિષે જાણે દર્શનને
 ૧૦ લાલ થયો હોય એવું છે, તેથી લાવ એક મુહૂર્તવાર પણ
 વત્સલ આર્યપુત્રને, ખરી જઘને ફરી આંસુ બહેવા લાગે
 તેવા અન્તરમાં નિહાળી લેજો. (અતિશય ઉત્કંઠાથી નિહાળે છે.)

તમ.—(રનેહનાં અશ્રુસમેત ભેટતી)

(માલિની.)

૧૫ વરસર્તી પૂર અશ્રુધાર જે હર્ષ શોકે;
 વિકસિત, વધી લાંબી દર્શનૌત્સુક્યથી જે;
 પ્રીતિરસ ઝરતી, તે, ધોલો, ને મુગ્ધ તારી;
 પ્રિયપતિ નવરાવે-દુગ્ધકુલ્યાશી દૃષ્ટિ, ૧૬.

વા.— (હરિણી.)

૨૦ મધુથી નિગળે, વૃક્ષો તે, ઘો સુઅર્ધ્ય ફલે, ફુલે:
 વિકચક્રમલામોદે ખડે, વનાનિલ તે વહો:
 મધુર ચલવો લાંબી ડોકે પ્રીતિગૌત પલ્લિઓ:
 ફરિથી ઉતયા આ શ્રીરામ સ્વયં વન આ વિષે. ૨૦

રામ—આવો સખિ વાસન્તિ ! અહીંયાં બેસો.

૨૫ વા.—(બેસીને રોતી) મહારાજ ! કુમાર લક્ષ્મણ કુશલ છે?

રામ—(ન આંભળ્યું હોય એમ)

(માલિની.)

કરકમલથી આણી નીર ને ધાસ સામો,
તરુ, હરિણ, ખગો જે મૈથિલાએ ઉછેર્યા;
દશદ પણ ગલાવે તે સમો કે વિકાર,
નિરખિ નિરખિ તેને વ્યાપતો મુજ ચિત્તે. ૨૧.

૫

વા.—મહારાજ ! હું પુછું છું કે કુમારલક્ષ્મણ કુશલ છે ?

રામ—(મનમાં)અરે ! મહારાજ એવું સ્નેહવિનાનું લુપ્તવિનય
માત્રનું સંબોધન કર્યું; વળી આંસુથી આખા લાગા બોલે
સૌમિત્રીમાત્રનીજ કુશલતા પુછી; તે સર્વ ઉપરથી લાગે છે
કે સીતાની સર્વ વાત આ બાણે છે. (બહર) હા કુમાર ૧૦
કુશલ છે. (રુવે છે.)

વા.—અરે દેવ ! તમે આટલા બધા અતિશય દારુણ કેમ થઈ
ગયા છો.

સીતા—સખિ વાસન્તિ ! તું એમ શાને બોલે છે? આર્યપુત્ર તો
સર્વને પ્રિયથવાને યોગ્ય છે, વિશેષે કરીને મારીપ્રિયસખીને. ૧૫

વા.— [વસંતતિલકા.]

તું જીવ, તું હૃદય છે મમ પ્યારો ! બીજું;
તું કૌમુદી નયનની, તું સુધા મમાંગે;
એવાં હજાર વચને રીઝવી સુમુગ્ધા,
તેનેજ;—શાન્ત, અથવા વહું શું વધારે? ૨૨. ૨૦
(મૂર્છા પામે છે.)

રામ—વાક્યનો વિરામ તથા મોહ બે યોગ્યજ સ્થળે થયાં !
સખિ ! શાન્ત થા શાન્ત થા.

વા.—(શુદ્ધિમાંઆવીને)ત્યારે તમે આ ન કરવા જેવું શું કયું?

સીતા—સખિ વાસન્તિ ! જરા જંપ જંપ.

૨૫

રામ.—લોક સાંખતા ન હતા તેથી.

વા.—શા કારણથી સાંખતાં ન હતા ?

રામ—જે કાંઈ હોય તે તેજ જાણતા હશે.

તમ.—લોકોએ ઠપકાને ચોગ્યજ છે.

વા.— (દ્રુતવિલંબિત.)

યશ કઠોર ! તને પ્રિય હોય તો

અયશ આ થકીં દ્યોર ખીંજે કીયો ?

હરિણુ લોચનીનું થયું શું વને

અરર નાથ ! કહો મન શું સુએ ? ૨૩.

સીતા—સખિ વાસન્તિ ! તુંજ ખરી દારુણુ ને કઠોર તો છે કે

ખજતા આર્ય પુત્રને પણ ખાળે છે.

૧૦ તમ.—પ્રેમ અને શોક એમ બોલાવે છે.

રામ—સખિ ! ખીંજું શું ધારીએ ?

(વસંતતિલકા.)

એ ત્રસ્તખાલમૃગશી ચલદૃષ્ટિવાળી

ભીતીથી ગર્ભથથર્યે ગતિ મંદ લેતી;

જ્યેષ્ઠાત્સ્નામયી શું, મૃદુમુગ્ધ મૃણાલ જેવી

વ્યાઘ્રાદિએ હણીજ અંગનો વેલ તેની. ૨૪.

સીતા—આર્યપુત્ર ! આ રહી હું.

રામ—હા પ્રિયે જનકિ ! ક્યાં છે.

સીતા—હા ધિક્ ! આર્યપુત્ર પણ છુટેમોઢે રોવા લાગ્યા !

૨૦ તમ.—વત્સે ! દુઃખી માણસોને પોતાના દુઃખનું નિવારણ કરવું.

જરૂરનું છે; કેમકે,

(ગીતિ.)

તડાગજલપૂર થાતાં, ઉપાય દેવો માર્ગ તરત જલને;

શોક થકી ઉભરાતું હૃદય શકે ટકી પ્રલાપમાત્રવડે. ૨૫.

૨૫ વિશેષે વળી રામભદ્રને તો બહુ બહુ જાતનાં સંસારમાં

કષ્ટ આવી પડેલાં છે;

(શિશ્વરિણી.)

વિધિપૂર્વે રક્ષા કરવી, મન ઘાલી જગતની;
 મુકાવે શોકાસિ ભૂવ, કુસુમને તાપ ધમકી;
 તજ હાથે, કયાંથી વિલપનવિનોદે સુખ મળે ?
 ભૂવે અદ્યાપિ તે ગાણું હું રડવે લાલ નિપજે. ૨૬. ૫

રામ—હાય હાયરે !

(હરિણી.)

હૃદય નપડે ફાટી દુઃખે, દળાઈ પૌડાય છે;
 શરીર સઘળું ખેડું મોહે, ન શુદ્ધિ તથા તજે;
 અગત મનની બાળે અંગો, ન ભસ્મ કરી મુકે;
 મરમ હણતો દેવે માફ ન ભવિત કાર્યો લે. ૨૭

૧૦-

સીતા—એમજ છે.

રામ—રે પૌર મહાજનો !

(હરિણી.)

રુચું ન તમને દેવીકેડું ગૃહે રહ્યું, કે તજ
 તૃણસમ વને શૂન્યે, પુઠે ન શોક કર્યો જરી;
 ચિરપરિચિત સ્થાનાદિ આ ભમાવૌ મુકે મને,
 અશરણ રડું તેથી; સામું બુઝે. હબુએ તમે. ૨૮

તમ.—શોકસાગર અતિ ગંભીર ઊંડળાટે ચઢ્યો છે.

વા.—વાત વીતિ ગયે, હવે તો દેવે ધૈર્ય ધારવું જોઈએ, ૨૯

રામ—સખિ ! આ પ્રસંગે ધૈર્ય તે આથી કેવુંએક હોય ?

(અનુષ્ટુપ.)

દેવીશૂન્ય થયું વિશ્વ, વર્ષ બાર ગયાં વહી,
 નામે હુખ્યું સીતાકેડું, તોયે રામ મુવો નહિ. ૩૦

સીતા—આયે પુત્રનાં આવાં વચનોથી મને મોહ થાય છે. ૩૧

તમસા—એ પ્રમાણે, રે વત્સે !

(ગીતિ.)

એહશૌંતલ, વળી શોકે દારુણ વાણી, ન પ્રેમમાત્ર ઝરતી;
ધારા મધુની વરસે તુજ પર આ વિષરસેથી પૂર્ણ ભરી. ૩૦.
રામ—અરે વાસન્તિ ! મેં

(ઉપજાતિ.)

અંગારનો અંતર શદ્ય આડો
જડાય, કિંવા વિષદંશ લાગે;
તેવેજ તીનો હૃદિ શોક-શંકુ
છે મર્મછેદી પણ શું ન વેઠયો ! ૩૧.

૧૦ સીતા—એ પ્રમાણે આર્યપુત્રને પુનરપિ હું અભાગિણી દુઃખ
કર્તા થઇ પડી છું.

રામ—ઘણું નિશ્ચલ રહે એ પ્રમાણે હૃદયને થોભાવી વાપું છું
તોયપણ, એલી પેલી પરિચિત પ્રિય વસ્તુના દર્શનથી
આજ મને આવો આવેગ થઇ આવે છે; વળી,

૧૫

(મંદાક્રાન્તા.)

લોલોલલોલક્ષુલિત કરણોદ્વેગ દેવા મટાડી,
જેજે માંડુજ્યમ ત્યમ કરી ચત્નતેતે હઠાવી;
કો વિકાર, પ્રસરી, દિલમાં, રે' બલેપૂર્ણ વ્યાપી,
જેવો ગાંડો જલ-સમુહ બહેરેતનો સેતુ કાપી. ૩૨.

૨૦ સીતા—આર્યપુત્રના આ હુવારે દારુણ દુઃખક્ષોભથી પોતાનું
દુઃખ દિભરાઇ આવ્યું હોય એમ મારું હૃદય કાંપે છે.

ત્રા.—(મનમાં) દેવ તો મહાકષ્ટમાં આવી પડ્યા ! તેથી લાવ
એમનું મન ખીજા ઉપર લગાડું. (બહેર) ઘણા કાળ સુધીના
પરિચિત આ જનસ્થાનના પ્રદેશોને દેવ નિહાળીએ.

૨૫ રામ—ભલે. (હસીને પરિક્રમણ કરે છે.)

સીતા—જે દુઃખને વધારે દીપાવનારાં છે, તેને પ્રિય સખી
વિનોદ કરાવનારાં ધારે છે !

રે બાલકો? પથરા ને કાકરાથી મારતા મારતા એ અશ્વને ન-
સાડી મુકો, પેલાં રોહિત મૃગો સાથે એ બીચારો લલે ચરે.

(ક્રોધ અને ગર્વ ભર્યો એક પુરૂષ પ્રવેશ કરે છે.)

પુરૂષ.—ધિક્કાર છે તારા અટક્યાળાપણાને, તું શું બકી ગયો !

ઘણા પ્રચંડ અને કઠિણ હૃદયના શસ્ત્રધારી ચોદ્દાઓ બાલ-
કની પણ ગર્વવાણી સાંખી રહેશે નહિ. મનોહર પૂર્વારણ્ય
નિહાળવાના કુતુહલથી રોકાઈ રહેલા, અરિ વિમર્દન, રાજ
પુત્ર અંદ્રકેતુ આવતા સુધીમાં આ આડની ગુફાઓમાં થ-
ઈને ઉતાવળો દોડી જા.

જ્ઞા.—કુમાર ! મુઓ એ ઘોડો ! આયુધધારીઓની ટુકડીઓ ૧૦
પોતાનાં શસ્ત્ર ચમકાવી ચમકાવીને તમારા તરફ ડોળા
કાઢી રહી છે ! આશ્રમ તો અહિંથી દૂર છે ! તેથી ચાલો
હરિણની પેઠે દોડી જઈએ.

જ્ઞા.—(હસતો) શું શસ્ત્રો ચમકવા લાગ્યાં (ધનુષ્ ચઢાવતો.)

(લાવળી.)

૧૫

ચાપ મુજ ધર્ ધર્ ઘોર કરાલ,
રહો થઈ ચંડ પ્રચંડ વિશાલ;
પણુછ રૂપ જીલથી જેના અંત,
વીટયા તીણા જયમ દીપે દંત.
કરે ધનગજિત ધર ધર ઘોષ,
ઘણુઘણુ રિપુપર ધરતું રોષ;

૨૦

વિશ્વ સર્વ સંહારવા હસતું ચમમુખયન્ત્ર,
તેમ વિશાલ કમાનગોલ અતિઉંડી ઉચ્ચ પ્રચંડ;
ખંડવા દર્પ વીર્ય વિકરાલ;—ચાપ મુજ ૦ ૨૪.

(સર્વે જાય છે.) ૨૫

॥ इति कौशल्याजनकयोगो नाम चतुर्थोऽङ्कः समाप्तः ॥

પંચમોઢ્કઃ ॥

(નેપથ્યમાં.)

રે રે ! સૈનિકો ! આપણને વહાર મળી મળી !

(વસંતતિલકા.)

હાકે ત્વરાથકો સુમન્ત્ર અગાડો તેથી,
ઘોડા વહે જવથી, તે રથમાં બિરાજી;
હેલાથી કાષ્ઠધ્વજ ધજતો તેમ, આવે,
સુણી તમારું લઢવું, અહીં ચંદ્રકેતુ. ૧.

(પછી સુમન્ત્રસારથીએ હાકેલા રથમાં બેઠેલો, હાથમાં ધનુષ
૧૦ ઝાલીનેઆશ્ચર્ય, હર્ષ અને ગલરાટમાં પડેલો ચંદ્રકેતુ પ્રવેશકરેછે.]

ચંદ્ર.—આર્ય સુમન્ત્ર ! જુઓ જુઓ.

(માલિની.)

વદન લગોર કોપે રક્તકાન્તિ ભરાતું,
સમરસુખ ઉભેલો ચોટલી પાંચવાળો
૧૫ ઘણુ ઘણુ ઘણુ ગાજે કોટિ એવા ધનુથી,
અમુપર વરસાવે બાણ કો વીરબાલ ! ૨.
અહો આશ્ચર્ય !

કરિ શિશ કટ ફોડી ઘોર ટંકાર ગાજે,
જવલિતશર હબરો ફેંકતો સર્વ સૈન્યે;
૨૦ નવ, રઘુકુલકેરો અપ્રસિદ્ધપરોહ,
કુતુહલ ઉપજાવે આ મુનિબાલ એક !! ૩.

સુમ.—આયુષ્મન !

(વસંતતિલકા.)

ઓપે પ્રભાવ સુરદાનવનાથી જેનો,
૨૫ એવો નિહાળો તવ રૂપસમાન બાલ;
કાશિક યજ્ઞ નડતા રિપુ રોળનારા,
મુને ધનુર્ધર રઘુવર સાંભરે છે. ૪.

ચન્દ્ર.—આના એકલાના ઉપર આટલા બધાએ તૂટી પડવું
એથી હૃદય લાજે છે.

(શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

જેના હાથવિષે કરાલ ઝલકે શસ્ત્રાસ્ત્ર સપ્રામનાં,

સોનાની ઘુઘરીથી અંઝન થતા દોડે રથો જેહમાં.

જેમાં મેઘળમેઘમાલથી વહે વર્ષા મદસાવની,

એવું આ અગણિત સૈન્ય કરતું પુઠે શિશુ એકની ! પ

સુ.—વત્સ ! એ એટલા બધાને પણ ગણકારતો નથી તો
એકેકતું તો કેહેવુંજ શું ?

ચ.—આર્ય ! ંહલા થાઓ ! જલદી કરો ! આણે તો આપણાં ૧૦
આશ્રિતજનોનો મોટો કચ્ચર ઘાણુ વાળવા માંડ્યો.

બળી,

(કરાવ.)

વાગે હુંદુલિ ઉંચે શબ્દે તેનાથી પણ અધિક વધીને,

પણુછતણો આ ઘોષ ઘોર બહુ, ગિરિ ગંહુરમાં;

હુસ્તિ કેરાં ગાજે ટોળાં તેના કાને પાંડા પમારે,— ૧૫

એવો આ કો વીર ધોર એ, ચાલંતામાં ધડ થકો

પાડ્યાં શીશ લયંકર વીરતણાં જે તેથી છાઇ

ભૂમિ બની છે, તૃપ્ત થયેલા કાળતણા મુખ

કરાલમાંથી ચાવી ખાતાં કડકા પડતા તેથી

છવાઇ એવો લયંકર.—વાગે હુંદુલિ. ૬. ૨૦

સુ.—(મનમાં) આવની સાથે બાલક ચન્દ્રકેતુને દ્વંદ્વયુદ્ધ કર-
વાનું હા કયમ કેહેવાય ? (વિચાર કરતો) અથવા આપ-
ણે ઇક્ષ્વાકુને ઘેરજ મોટા થયેલા છીએ એટલે જાણીએ
છીએ કે આવી પડે ત્યારે એ વિના બીજો રસ્તો નથી.

ચ.—(વિસ્મય, લજ્જા, ને ગભરાટથી) ધિછાર છે ! માડું ૨૫
સૈન્ય ચોતરફ પાછું હઠી જાય છે !

સુ.—(રથ દોડાવતો હોય એમ) આ એ વીર તમાડું કેહેવું
સાંભળે એટલો પાસે આંગ્યો.

ચ.—(ભુલી ગયો હોય એમ) આયો ! આખ્યાયકોએ એનું શું નામ કહ્યું છે ?

સુ.—લવ.

ચ.— (અનુષ્ટુપ.)

ચ રેરે લવ મહાબાહો ! સૈનિકો સાથ શું લડે !
આ રહ્યો હું અહીં આવો તેજમાં તેજ છે શમે. ૭.

સુ.—કુમાર ! બુઓ બુઓ.

(વસંતતિલકા.)

૧૦ પાછો નિમંત્રણ તમે કર્યું તેથી આવે,
આ બાલવીર મથવીં મુકીં સર્વ સેના;
જેવો વળે દ્વિરહસાથ વિદારવાથી,
ગર્વિષ્ટ સિંહાશિશુ ગર્જિત મેઘનાથી. ૮

(પછી ત્વરાથી ઉદ્ધત પગલે ચાલતો લવ પ્રવેશ કરે છે.)

૧૫ લવ.—વાહ રાજપુત્ર ! ધન્ય છે ! તું ખરો ઐશ્વાકુ વંશ-
જૂય નોજ છે. માટે હું પાછો આવ્યો છું.

(નેપથ્યમાં ઘણું કોલાહલ થાય છે.)

લવ.—(અપાટથી અવળો ફરીને) અરે ! લોંચલેગા કરી નાં-
એલા પણ પાછા હીંમત ધરીને યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા રાખી
હજી પણ ચમૂપતિઓ મારા ઉપર પ્રહાર કરવા આવે છે!

૨૦ (લાવણી.)

અરે ધિક્ક ! નીચ જનો ધિક્કાર !

કરૂં કલકલ સઘળો સંહાર !

શૈલ આઘાતવડે ઉભરાય,

તરત વડવામુખ અગ્નિ છવાય;

કોધ તણીં તેવીં ચણડ મુજ આળ;

પડો ત્યાં લોગ થઈ તતકાળ.

ચારપાસ ઉભરાય જે સેના કલકલ ઘોર,

પ્રલય પવનથી ઉભરાયેલા જલધિતણા કહ્યોલ;
લોલ તે સમ થાજે સંહાર.—અરે ધિક્ ! ૯.
(પરિક્રમણુ કરે છે.)

ચ.—રેરે કુમાર !

(વસંતતિલકા.)

૫.

ઝાઝા ચમત્કૃતિભર્યા ગુણનાર્થી ંહાલો,
તું છે સખાં મમઃ થયું મુજ સર્વ તારૂં;
ત્યારે તું આ પરિજનો નિજને દમે કાં?
આ તુજ ગર્વનો કસોટી હું ચ દ્રઢેતુ. ૧૦

લ.—(હર્ષથી પાછો ફરીને) અહો ! સૂર્યવંશના આ મહાનુભાવ ૧૦
કુમારની મધુર અને તીખી શી વીરવચનચુક્તિ ! ત્યારે
આમને જવા દેઈને એનેજ લેટું.

(પ્રીતિ નેપથ્યમાં કલકલ થાય છે.)

લ.—(ક્રોધ અને ધિક્ષારથી) આ ! વીરની સાથે સંવાદ કર-
વામાં આ પાપીઓ તો મહાવિદ્ધ પાડી પીડવા લાગ્યા. ૧૫
(તેમના તરફ દ્રે છે.)

ચ.—આર્ય ! જુઓ જુઓ. આ જોવા જેવું છે.

(વસંતતિલકા.)

અદ્ભુત ગર્વથી કરી મમ સાર્મી દૃષ્ટિ,
સેના પુઠે પડી, ધસ્યો ધનુને ઉગામી;
ધારે, દ્વિધા મરુતનાર્થી ચઢ્યા હિંદોજે.
એ, ઇન્દ્રગાપરધમેધનો રમ્ય લક્ષ્મી. ૧૧

સુ.—કુમારજ એને જુઓ, અમે તો વિસ્મયથી ભાનજ બૂ-
લી ગયા છીએ.

ચ.—રે રે ! રાજાઓ !

૨૫.

(મંદાક્રાન્તા.)

ઝાઝાઓએ ગજહયરથે બેશી, પાળાની સામે,
પહેરો અંગે કવચ, ધરતા ચર્મ આ પૂન્ય સાથે;

મહોટાઓએ કુમળી વયના રમ્ય આ બાલ સામે,

ખાંધી યુદ્ધે કમર સહુએ ધિક્ તમોને અમોને ! ૧૨.

લ.—(અકળાઈને) શું મારી દયા લાવે છે ! (વિચારીને)

ભલે. ઝાઝો કાલક્ષેપ ન થાય માટે થોડી વાર લગી આ

સૈન્યને સુવાડી દેઉં. (ધ્યાન ધરે છે.)

સુ.—આપણા સૈન્યનો શબ્દ કેમ એકદમ શાન્ત થઈ ગયો ?

લ.—હવે એ કુલાઈ રહેલાને જોઉં.

સુ.—વત્સ ! મને લાગે છે કે આ કુમારે જૃમ્ભકાસ્ત્રોને બોલાવ્યાં.

લ.—એમાં શો સંદેહ છે ?

૧૦

(માલિની.)

તિમિર વિજળીનો શું ઘોર આ યોગ ભાસે,

મિચી જઈ ઉઘડીને આંખ દેખે ન, દુખે;

દિસતું સકળ ચિત્રે ચિતર્યું તેવું સૈન્ય,

અનિત બલથી ઉડે સત્ય આ જૃમ્ભકાસ્ર ! ૧૩.

૧૫

આશ્ચર્ય ! આશ્ચર્ય !

(શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

પાતાલે ઊંડી કુંજમાં તમ રહ્યું લેગું થઈ ઘોર જે,

તેના તુલ્ય વિશેષ સ્યામ દિસતી જેની પ્રભા ચંડ તે;

ઉના પીતળના દિસે રસસમાં જે પીતજ્યોતે ભર્યાં,

૨૦

એવાં જૃમ્ભકઅસ્ર આ નભવિષે દીસે છવાઈ રહ્યાં. ૧૪.

તે જાણે જગદંતકાલ અવળો જે ઘોર વાયું વહે,

તેણે વિન્ધ્યગિરીશનાં શિખરને છાઈ દીધાં છે નભે;

જે દિસે શિખરો પૌળાં, ઝગકતાં, કાળાં, પ્રચંડાકૃતિ,

ગાજે મેઘ ગુફાવિષે ચમકતી વિદુલ્લતા તે થકી. ૧૫.

૨૫

સુ.—પણ એનીપાસે જૃમ્ભકાસ્ત્રો ક્યાંથી આવ્યાં હશે ?

લ.—ધારીએ છિએ કે ભગવાન પ્રાચેતસ પાસેથી મળ્યાં હશે.

સુ.—વત્સ ! એમને અસ્ત્રો ને વિશેષે કરી જૃમ્ભકોનો
તો પરિચયજ નથી. કેમ કે,

(અનુષ્ટુપ .)

કૃશાશ્વતતયો છે એ, ત્યાંથી વાલ્મીકિને મળ્યાં,
સમ્પ્રદાયથી તે આજે રામભદ્રે ઠરી રહ્યાં. ૧૬.

ચ.—ખીન્ન અતિ ઉચ્ચ સત્વપ્રકાશવાળા મન્ત્રદૃષ્ટાઓ પણ
એમને એમ જાણી શકે છે. ૫

સુ.—વત્સ ! સાવધાન થાઓ. એ વીર પાછો આવે છે.

કુમાર—(અન્યોન્યને) અહો કુમારને જોતાંજ પ્રેમ ઉપજી
આવે છે. (સ્નેહાતુરાગથી જોતા).

(લાવણી.)

હૃદય રસમય ઓગળતું જાય,
પ્રીતિ પરિચયથી પૂર્ણ છવાય,
અકારણ મળવાથકો શું આમ !
દેખો રમણીય પ્રીતિકર ગુણગ્રામ !
કે પછી પૂર્વજન્મસંબંધ !
ગાઢપ્રીતિપરિચયનો શું બંધ !

૧૦

૧૪

અથવા મમ સંબંધ કો વિધિવશ ને અણુજાણુ,
જે થકો એ મુજ દષ્ટે પડતાં હૃદય એકરસધ્યાન,
ભાન નવ એ વિણુ અન્ય જણાય.—હૃદય, ૧૧

સુ.—કોઈની કોઈના ઉપર રસમય પ્રીતિપ્રવૃત્તિ થવી એતો ઘણું-
કરીને પ્રાણીમાત્રની પ્રકૃતિજ છે; એનેજ લોકો તારામૈત્રક, ૨૦
ચક્ષુરાગ એમ કહે છે, ને તેનેજ કાંઈ હેતુવિના ઉત્પન્ન
થયેલો અવણ્ય સ્વભાવનો પ્રેમ માને છે.

(અનુષ્ટુપ .)

અકારણ પ્રીતિ તેને વારી વારી શકાયના.

એજ છે સ્નેહતાંતુ જે લે બેનાં અંતરો સોવી. ૧૮. ૨૫

કુમાર—(અન્યોન્યને.)

(વસંતતિલકા.)

આ રાજપદસમ કોમલ રમ્ય અંગે,
છોડાય એક પણ સાયક કેમ આજે ?
જેને મળી પ્રીતિ કૃતાર્થ થયાની આશે,
આ અંગ અંગ થઈ રોમ ઉભાં રહે છે.

૧૯.

(શાર્દૂલવિક્રાંદિત.)

તોયે યુદ્ધની કેડ બાંધી વળતી શસ્ત્રો વિના શું વળે ?
શસ્ત્રો તે નહિ કામનાં, નવ પડે જે વીર આવા પરે;
જેનું આયુધ તોય હું વિમુખ છું, બોલે રળે શું હવાં !
૧૦ ભારે દારૂણ રીત વીરતાથી તે પ્રીતિ ન દે વાધવા. ૨૦.
સુ.—(લવને જોઈને અશ્રુસમેત મનમાં) હૃદય ! શાં ગાંઠાં
કાઢે છે ?

(અનુષ્ટુપ.)

મનોરથનું જે બીજ, દૈવે તે પૂર્વથી હણ્યું.
૧૫ લતા પૂર્વે કપાઈ ત્યાં પુષ્પનો અવકાશ ક્યાં ! ૨૧.

ચ.—આર્ય સુમન્ત્ર ! હું રથમાંથી ઉતરું છું.

સુ.—શા માટે ?

ચ.—આ વીર પુરૂષને એટલું માન આપવું જોઈએ માટે. વળી
આર્ય ! ક્ષત્રિધર્મપણ પાળ્યો જોઈએ, કેમકે રથમાં બેઠેલા,

૨૦ પાળા સાથે યુદ્ધ કરતા નથી એમ શાસ્ત્રકારો પણ કહે છે.

સુ.—(મનમાં) આતો મહાસંકટ આવી પડ્યું.

(અનુષ્ટુપ.)

કેમ મારા સમો રોકે ન્યાયપૂર્વક કાર્ય આ ?

કેમ દે વા થવા આવી સાહસૈકરસક્રિયા ? ૨૨.

૨૫ ચ.—પૂજ્ય પિતાજી આ દે બીજાઓ પણ ધર્મસંશયને પ્રસંગે
પિતાના પ્રિયમિત્ર આપનેજ પૂછે છે, ત્યારે હાલ આપશું
વિચારો છો ?

સુ.—આયુષ્માન્ ! જેમ ધર્મ છે તેમજ તમે ધારો છો,

(અનુષ્ટુપ્.)

ન્યાય એ, યુદ્ધ કેરો છે, એજ ધર્મ સનાતન,
એજ છે રઘુસિંહાની વીરચારિત્ર પદ્ધતિ. ૨૩.

ચ.—આર્યે યથાર્થ કહ્યું.

(અનુષ્ટુપ્.)

ઇતિહાસ પુરાણો ને ધર્મનાં વચનો તથા,
રઘુવંશ તણી જાણો તમેજ સ્થિતિ સર્વથા. ૨૪.

સુ.—(રમેહનાં અશ્રુસમેત ભેટતાં)

(વસંતતિલકા.)

૧૦

જે ખાલ, ઇન્દ્રજિતને પણ રહેજ ભૂત્યા,
કાલેજ વત્સ ! જનમ્યા તવ તે પિતા છે;
તેના સુપુત્ર પણ વીરચરિત્ર પાળે,
પામ્યું પિતામહતાલું કુલ સુપ્રતિષ્ઠા ! ૨૫

ચ.—(ખેદથી)

૧૧

(અનુષ્ટુપ્.)

પ્રતિષ્ઠા કુલનો શાની રઘુજ્યેષ્ઠ અપુત્ર છે;
દુઃખ એવાથી દાઝે છે ત્રણે તાત ખાંજ મમ. ૨૬.

સુ.—હાય ! ચન્દ્રકેતુનાં આ વચનો કાળજી કાપી નાખે
એવાં છે ! ૨૭

લ.—અહો ! રસનું પણ મિશ્રણ થયું જણાય છે !

(શિરિચ્છી.)

યથા ઇન્દ્રે ઉચ્ચે પ્રીતિર્થો મલકે છે કુમુદિની,
તથા એશું દૃષ્ટિ મુજ; કલહ આ તોય ઇચ્છતો,
અણુત્કારકૂંરધ્વનિતગુણથી ગાજતું ધનુ,
પ્રીતિ ધારે તે શું, વિકચ વૌર ખાહું ઉછળતો ! ૨૮.

૨૫

ચ.—(ઉતરતાં) આર્ય ! સુર્યકુલનો ચન્દ્રકેતુ અભિવંદન કરે છે.

સુ.—

(ગીતિ.)

અજિત, પવિત્ર અખંડિત, મહાતેજ નૃપ કુકુત્સ્થપરિમાણુ,
વિજયાર્થે તવ કરજો, નિત્ય દેવ જે વરાહ ભગવાનઃ ૨૮.

વળી,

(શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

ચ રાખો ગોત્રપિતા પ્રવીર્ય સ્ત્રવિતા સંગ્રામમાં આપનું,
વૃદ્ધિ હર્ષતણી વસિષ્ઠજી કરો જે પૂજ્ય સૌના ગુરુ,
વિદ્યુ, ઈન્દ્ર, ગંડેડ, અગ્નિ સરખું વાયુ સમું રો બંદ,
ને વાધો વળી રામલક્ષ્મણ ધનુર્ન્યાધોષમત્રે જય. ૨૯.

લ.—કુમાર ! રથમાં બેઠાથી કાંઈ નાનમ આવવાની નથી માટે

૧૦૦ વિનય જવા દે.

ચ.—ત્યારે તું પણ બીજા રથને શોભાવ.

લ.—આર્ય ! રાજપુત્રને રથમાં પાછા બેસાડો.

સુ.—તું પણ ચંદ્રકેતુનું માન રાખ.

લ.—પોતાના સાહિત્યવિષે વિચાર કેવો ? અમે તો અરણ્યમાં

૧૫ ફરવાવાળા છીએ તેથી રથમાં બેસી જાણતા નથી.

સુ.—વત્સ ! ગર્વને ને સાલસાઈને ઘટે તેમ વર્તતાં તને ઠીક
આવડે છે. જો તારા જેવા આવા શાણાને ઈશ્વાકુ કુલના
રાજા રામલક્ષ્મણ દેખે તો એમનું હૃદય સ્નેહમાં ગળી જ જાય,

લ.—આયે ! એ રાજર્ષિ બહુ રૂડા સજ્જન છે એમ સંભળાય છે.

૨૦

(લજવાતો હોય એમ.)

(હરિણી.)

નથી નથી અમે સાચે આવા કુતુપ્રતિપક્ષના,

અધિક ગુણ એ રાજાના નમે નહિ કોણ વા ?

તદપિ ઉકળી વૃત્તે મારી, તુરંગમરક્ષિની,

૨૫ અસહ સુણતાં વાણી ક્ષત્રી બધા તુછકારતી.

૩૦.

ચ.—(હસતો) શું આપનાથી પિતાના પ્રતાપનો ઉત્કર્ષ પણ
અમાતો નથી ?

લ.—ખમાઓ કે ન ખમાઓ, પણ હું એક વાત એમ પુછું છું કે એ રઘુરાજ નિરહંકારી છે, અને પોતે જાતે ગર્વ કરતા નથી, તથા તેમની પ્રજા પણ ગર્વ કરતી નથી એમ અમે સાંભળીએ છીએ; ત્યારે એમના માણસો આવી રાક્ષસી વાણી કેમ બોલે છે ?

૫

ઋષયોરાક્ષસીમાહુર્વાચમુન્મત્તદમ્પત્યોઃ ।

સાયોનિઃસર્વ વૈરાણાંસાહિલોકસ્યનિર્ઝતિઃ ॥ ૩૧*

એમ એવી વાણીની ઋષિઓ નિન્દા કરે છે, અને એથી ઉલટીને વખાણે છે:—

કામાનુદુર્ધેત્રિપ્રકર્ષત્યલક્ષ્મીમ્ ।

૧૦

કોર્તિસૂતેદુષ્કૃતંયાહિનસ્તિ ॥

તાંચાપ્યેતાંમાતરંમજ્જલાનામ્ ।

ધેનુંધીરાઃસુનૃતાંવાંચમાહુઃ ॥

૩૧+

સુ.—અતિ પરિપૂત સ્વભાવવાળો આ પ્રાચેતસ ઋષિ પાસે રહેનારો કુમાર આર્ષસ્તંસ્કારસહિત બધું બોલે છે !

૧૫

લ.—વળી ચંદ્રકેતો ! તું જે કહે છે કે શું તારાથી પિતાના પ્રતાપનો ઉત્કર્ષ પણ ખમાતો નથી તેવિષે એટલુંજ પુછવાનું કે શું ક્ષાત્રધર્મ એમના એકલામાંજ આવી રહ્યો છે ?

સુ.—ઇક્ષ્વાકુકુલના રામચન્દ્ર દેવને તું હજી જાણતો નથી તેથી એટલેથીજ રહેવા દે.

૨૦

*

(અનુષ્ટુપ)

ઋષિઓ રાક્ષસી કે'છે વાણી ઉન્માદ ગર્વની,

મૂલ એ ક્લેષ સર્વેનું અલક્ષ્મી એજ લોકની.

૩૧

+

(શાલિની.)

દેહે ઇચ્છાદ્ધ, ટાળે અલક્ષ્મી; કાપે પાપો ને જણે સત્યકોર્તિઃ ૨૫.

વાણી એને મીઠી માર્ગદર્શમાતા કે' છે ધીરા, કામ ધેનું વળી કે' ૩૨

(અનુષ્ટુપ.)

સૈનિકોને મથી આપે સત્ય છે વીર્ય દાખવ્યું !

પરશુરામ દમ્યા જેણે નેશું ના ગર્વથી વહો. ૩૩.

લ—(હસતો) આર્ય ! એ રાજાએ જામદગ્ન્યને નમાવ્યા

તેમાં આટલી બધી બડાઈ શી ? એ તો સિદ્ધજ છે કે

(શાલિની.)

વાણીમાં છે વીર્ય તે પ્રાદ્યણોનું,

બાહુનું જે વીર્ય તે ક્ષત્રિયોનું,

આદ્યાં શસ્ત્રા જામદગ્ન્યે દ્વિજે રે !

૧૦ તેને દાખી આવડી શી સ્તુતિ છે ! ! ૩૪.

ચ.—(અકળાઈને) આર્ય ! આર્ય ! જવાબ સવાલ બહુ થયા

(વસંતતિલકા)

આ આજ કે નવિન છે પુરુષાવતાર !

જેને નશ્વાદ્ય ભગવાન ભૃગુપુત્ર તે એ !

૧૫ જેથી મળ્યું અસ્યદાન ત્રિલોક સૌને

એવાં ન જે પુનિત તાતચરિત જાણે ! ૩૫.

લ—રધુપતિનાં ચરિત અને મહિમા કેાણુ નથી જાણતું, કે

કાંઈ કેહેવું પડે ? અથવા થોડામાંજ ઠીક છે.

(શાર્દુલવિક્રાંદિત.)

૨૦ તારે વૃદ્ધજનો તાણું ન કશુંએ વણ્યું અરે જોઈએ !

કાંકે વૃદ્ધચરિત બાલજનને વિચારવાં ના ઘટે;

જે કે સુન્દતાણી વિશેષ કરીને નારી હણી તાડકા,

તોયે ખંડિત ના થયો ચશ, વળી લોકે થયા તે વડા! ૩૬.

ધાયો રાવણદૂત દૂષણખર વ્યાકુલ વિધાયલો,

૨૫ ત્યારે જે ત્રણ પાદ ઓસરી ગયા દાખ્યાવિના પુક તે,

ને વાળી, સુતધન્વનો, હણી દોંધો જે પૂર્ણ ચાતુર્યથી-

તે તે પૂર્ણ પ્રસિદ્ધ વાત સઘળે જાણે બધાંયે જન. ૩૭.

ચ.—અરે પૂજ્ય તાતની નિન્દા કરનાર અમથોદ ! ઝાઝે
ખડખડાટ ન કર.

લ.—અહો ! મારા સામોજ આંખ ફેરવીને બોલવા લાગ્યો !

સુ.—આ બેનો ક્રોધ હવે ઉકળી ઉઠ્યો છે; કેમકે.

(લાવળો.)

૫

છકચો શો ક્રોધ ચઢ્યો ઉભરાય !

હૃદય અતિ આકુલ વ્યાકુલ થાય,

ધૂળે રિપુ દમવા સઘળી કાય,

શિખા શિશપર ઊંચી નિચી થાય,

મૂલથકો રક્તકમલસમ લાલ,

૧૦

થયો બહુ રક્તનયનનો તાલ,

ચઢે વળી વાંકી દેઠી કમાન,

ભમર તણી ક્રોધ કરાળ સમાન.

ચંદ્રવિષે ઝળકી રહ્યું ઝગઝગ ફ્યામ કલંક

કમલપુઠે જ્યમશ્યામ ભમર ભમીરે તાબહુનિઃશંક, ૧૩

લંક ત્યમ ભમરે મુખનો થાય.—છકચો શો. ૩૮.

કુતાર—(અન્યોન્યને) ત્યારે આવી જા. અહીંયાંથી સંગ્રામ
કરવા યોગ્ય ખીજ ભૂમિઉપર ઉતરીએ.

(સર્વે જાય છે.)

इति कुमारविक्रमोनाम पञ्चमोऽङ्कः समाप्तः

૨૦

(પછી ઉઠવલ વિમાનમાં બેઠેલું વિદ્યાધરનું જોડું પ્રવેશ કરે છે.)

વિદ્યાધર.—અહો ! સૂર્ય વંશના આ બે કુમારોને અકસ્માત્ પ્રત્યક્ષ કલહ મચી રહ્યો છે ! એમના મોં ઉપર ક્ષત્રિય તેજ ઝળકી રહ્યું છે ! એમનાં આવાં પરાક્રમ જોઈને દેવ દાનવ સર્વે વિસ્મયથી દિડ્-મૂઠ જેવા થઈ રહ્યો છે ! વળી પ્રિયે ! જો, જો.

(કટાવ.)

૧૦ અણ્ઠાણ્ઠાણ્ઠા અંઠાણ વાજે કંકણ હાથે ધર્યાં ફેડાં તે સાથે ઝીણા નાદ નીકળે નાની નાની ઘુઘરી ધમકે એવી રતે ઘોર ઘોષથી ગાળે રહેલું ધનુષ ખેંચીને પણછતણા ટંકારવ સાથે છેડામાંથી કરાલ કોલાહલથી—ગાજતા ધનુષથી છોડે સરસર શર બહુ, ઉપરાઉપરી.

૧૫ પડે તરાકા, બેઉ વીર શિર શિખા ઉછળે વીર ધૂંભરે, એમ યુદ્ધ આ વિચિત્ર ચાલે, સમભુવનમાં ભીમ ભયાનક રૌદ્ર વીરમય પળે પળે અધિકાધિક વધતું.

વધતું ચાલે.—અણ્ઠાણ્ઠાણ્ઠા.

(અનુષ્ટુપ.)

૨૦ બેઉના મઝૂંલાર્થે આ, દેવલોકતણું ઘણું, ઘન ગભીરસમાં ગાજે હુંદુમાયિત હુંદુલિ. ૨. ત્યારે એમના ઉપર સ્વર્ગવૃક્ષની તાલ બેઠેલી મણી સમાન કળીઓથી સુગંધીમય થઈ રહેલાં પુષ્પનો વર્ષાદિ વરસાવી મુકો. એમના ઉપર સુન્દર તથા ઉઘડેલાં કાન્યન પદ્મના ઢગલેઢગલા ઉપરા ઉપરી નાંખ્યાં જાઓ !

૨૫ વિદ્યાધરી.—એટલામાં, આકાશ, અકસ્માત્ ચમકી રહેલી વિજળીઓના ચમકારાથી પીળું થઈ ગયું હોય એવું ફરીથી કેમ દિસવા લાગ્યું ?

વિદ્યાધર,—આજે,

(અનુષ્ટુપ.)

ત્વષ્ટ્યન્ત્રે ચઢાવેલા સૂર્યતેજ સમું તપે,
એવું શું ઉઘડયું ત્રીજું નીલલોહિતચક્ષુએ !

(વિચારતો) અહો ! સમજાયું, સમજાયું; એ તો વત્સ ચંદ્ર-
કેતુએ અગ્ન્યસ્થ મુકયું; તેમાંથી આ અશિવર્ષાં રહ્યો છે. એથી ૫

(વસંતતિલકા.)

દાઝી થયાં શબલ ચામર કેતુ તેથી,
નાઠાં વિમાન સઘળાં દૂર આ સ્થલેથી;
અંકુશરૂપ ધ્વજના પટ-અંત દીસે,
જવાલાર્થી કુંકુમભર્યા નજરે ઘડીક. ૪. ૧૦

આશ્ચર્ય! વજ્રના કડકા ઉડતા હોય એવા અતિ ભયંકર ત-
ણુખા નાંખતો, ઊંચી નીચી લપક લપક ધમકી રહેલી જવાલા-
ઓથી ભય ઉપજાવતો, આ અશિંદેવ સર્વઠામ ઉછળી રહ્યો છે !
એનો પ્રચણ્ડ તાપ ખમી શકાતો નથી; તેથી પ્રિયાને છાતી
સરસી ચોંપી લેધને દૂર જતો રહ્યું. (તેમ કરે છે.) ૧૫

વિદ્યાધરી—ઇશ્વરનો મોટો પાડ કે વિમલ મોતીની લટ જેવા
નાથની દેહના શીતલ અને સુંવાળા સ્પર્શથી મારાં લો-
ચન આનંદથી મંદ થઈ જઈ ઘેરાતાં ઘેરાતાં ઢળી જાય
છે, ને આ તાપ તો જણાતો પણ નથી.

વિદ્યાધર—ખરે એમાં મેં શું કર્યું અથવા ૨૦

(અનુષ્ટુપ.)

કરે ના કાંઈએ તોયે દૃષ્ટેદૃષ્ટ મળે સુખી;
તે તેને મન છે કાંઈ જે જેના મનમાં વસે. ૫

વિદ્યાધરી—એટલામાં વળી ઉપરાઉપરી અતિચપલ ચમકતી
ચપલાના વિલાસથી શોભી રહેલાં મત્તમચૂરના ગળા જેવાં રપ-
શ્યામ વાદળાં આકાશમાં ક્યાંથી છવાઈ ગયાં !

વિદ્યાધર—પ્રિયે ! એતો કુમાર, લવે મુકેલા વારુણ! એનો પ્ર-

તાપ ! અહો ! ઉપરાઉપરી વારિધારાના વર્ષાદથી પાવ-
કાસ શમી ગયું !

વિદ્યાધરી—ઠીક થયું.

વિદ્યાધર—અરે રે ! સર્વે થોડા સો મીઠા ! ને તો ખરી
ચ કે પ્રબલ વાયુના ઝપાટાથી ગંભીર ગુણગુણાટ કરી રહેલાં
વાદળાંથી અધાર મીણમાં અથડાતાં પ્રાણીમાત્ર, એકજ
સપાટે આખા વિશ્વને ગળી જવા માટે પોહોળી થઈ ર-
હેલી કાલકણ્ઠના કણ્ઠની વિકરાલ ગુફામાં ગોથાં ખાતાં
હોય એમ, અથવા, પ્રલયકાળે દેહનાં સર્વ દ્વાર રૂંધીને ચો-
૧૦ ગનિદ્રામાં પડેલા નારાયણની કુખમાં પેશી ગયાં હોય એમ,
થરથર ધૂળ રહ્યાં છે !! વત્સ ચન્દ્રકેતો ! ધન્ય છે તને !
ચોગ્ય પ્રસંગેજ વાયવ્યાસ મુક્યું ! કેમકે.

(અનુષ્ટુપ્.)

મરુતે જ્ઞાન જેવાએ હજારો પણ મેઘનો,
૧૫ વિ-વર્તોનો યથા ઐહ્યે, ક્યાંએ ને લય છે કર્યો ! ૬.

વિદ્યાધરી—નાથ ! ઉતાવળથી ઉંચા કરેલા હાથવડે દુપટ્ટાના
છેડાને હલાવી રહેલા, વેગળે રહ્યો રહ્યો પણ મધુર વચન-
વડે યુદ્ધને શમાવી દેતા, આ બે કુમારની વચમાંજ
પોતાનું વિમાન ઉતારે છે તે કોણ હશે ?

૨૦ વિદ્યાધર—(નેધને) એતો શમ્ભૂકને મારીને પાછા આવ્યા
તે રઘુપતિ.

(વસંતતિલકા.)

મોટા મહાપુરુષનો સુણી શબ્દ બેનું,

પ્રીતિથી આદરથી તર્તજ યુદ્ધ વામ્યું;

ટાઢો પડ્યો લવ, રહ્યો નમી ચન્દ્રકેતુ,

૨૫ કડ્યાણ થાઓ સુતસંગથી ભૂપકેડું. ૭.

ત્યારે અહીંથી હવે જઇએ. (બન્ને જાય છે.)

॥ इति विष्कम्भकः ॥

॥ પઠોઽઢ્ઢઃ ॥

(પછી રામ, લવ, અને નમી રહેલો ચંદ્રકેતુ પ્રવેશ કરે છે.)
રા.—(પુષ્પકમાંથી ઉતરતા.)

(માંલિની.)

દિનકરકુલકેરા ચંદ્ર હે ચંદ્રકેતુ ! ૫
રસભર અતિ હર્ષે ધાઈને ભેટી લે તું;
હિમશકલસમાં આ તુજટાઢાં શુભાંગે,
મમ હૃદય તણોએ દાહ નહેલો વિરામે. ૧.

(ઉઠીને રનેહથી ભેટી)દિવ્યાસ્ત્રોથી પરિરક્ષિત તું કુશલછે

ચન્દ્ર.—અતિ અહ્ભુત પરાક્રમ કરતા લવના ઉદયથી કુશલ ૧૦
છું; તેથી તાત ! વિજ્ઞાપના કરું છું કે આપ એ મહાવીરપ્ર-
ધાનને મારા સમાનજ ગણી લેજો; અથવા મારા કરતાં
પણ વધારે મીઠી આંખે એને નિહાળજો.

રામ.—(લવને નિહાળતાં) અહો ! વહાલાનો મિત્રતો અતિ
ગમ્ભીર આકૃતિવાળો જણાય છે ! ૧૫

(મંદાક્રાન્તા.)

પાલી લેવા જગત ધરિ શું કાય આ અસ્ત્ર વેદે !
ક્ષત્રીધર્મે શરીર ધર્યું શું વેદના રક્ષણાર્થે,
સામર્થ્યોનો સમુદય શકે, પુજવા સૌ ગુણોનો,
મૂર્તિધારી સરવ જગના, રાશિ એ, પુણ્ય કેરો ! ૨. ૨૦

છ.—અહો ! આ મહાપુરુષનાં અનુભાવ અને દર્શન પવિત્ર
દીસે છે.

(ગીતિ.)

પ્રીતિ કરુણાભૌની વૃત્તિ તેતણીવર્જીગઈ સિમાજ આ જનમાં,
મૂર્તિરૂપ ધરી આવું પરમધર્મ વસી રહ્યો શું એ જગમાં ! ૩. ૨૫

આશ્ચર્ય ! (શિખરિણી.)

વિરોધે સૌ વામ્યો, નિવૃત્તિઘન છાયો રસ બધે !
ગયું ઔદ્ધત્યે ક્યાં ! વિનય નમવાની ભતિ કરે !
દોઢા આને કે હું પરવશ સમો કેમ ? અથવા,
બુદ્ધિ થાયે વૃત્તિ તૌરથ રૂપ મોટા નિરખતાં ! ૪.

૫ રા.—ત્યારે આને જોતાંજ મારું દુઃખ શમી જાય છે, ને મારા
અંતરાત્મામાં કોઈકે પણ કારણથી ઉમળકો ઉભરાઈ આવે
છે એ શું ? અથવા સ્નેહ, અને તેની ઉત્પત્તિ વળી કોઈકે
કારણને આધીન, એ કલ્પનાજ વિરુદ્ધ છે. કેમકે.

(માલિની.)

૧૦ મનમહિ કંઈ હેતુ પ્રીતિ સૌને કરાવે,
નહિ નહિ કદિ બાહ્યાકર્ષણે પ્રેમ આવે,
દિનકર ઉદયેથી પદ્મ પામે વિકાસ,
શિતકર ઉદયેથી જો દ્રવે ચન્દ્રકાન્ત ! ૫.

લ.—ચન્દ્રકેતો ! આ કોણ ?

૧૫ ચન્દ્ર.—પ્રિય મિત્ર ! પૂજ્ય પિતાજી.

લ.—તું મને પ્રિય મિત્ર કહીને બોલાવે છે ત્યારે, મારા
પણ ધર્મ પ્રમાણે એ પિતાજી થયા, પરંતુ તારે એમ
કહીને બોલાવવા યોગ્ય તો રામાયણકથાના ચારે નાયકો
છે, તેથી વિશેષ બોલ.

૨૦ ચ.—એ મારા મોટા પિતાજી.

લ.—(આનંદથી) શું રઘુનાથ ! આજ રૂડો દહાડો કે એ દેવનું
દર્શન થયું ? (વિનય અને કૌતુકથી જોતો) તાત ! પ્રાચે-
તસનો શિષ્ય હવે નમસ્કાર કરે છે.

—આયુષ્મન ! આમ આવ. (સ્નેહથી આલિંગન દેતા) રે

૨૫ વત્સ ! થયું થયું, હવે ઝાઝો વિનય જવાદે, અને મને ગાઢ
આલિંગન દે.

(દિણ્ડી.)

ખીલ્યું કઠોર કમલ દીસતું લગાર,
ચીકણું, પીન ગર્લપત્ર સુંકુમાર,
તે સમ અંગ તુજ અડકતાં મમાંગે,
ચંદનશીતલ, ચંદ્રકિરણ મોહ બ્યાપે.

૬. ૫

સ. —(મનમાં) આમનો મારા ઉપર કંઈ પણ હેતુ સિવાય
આટલો બધો સ્નેહ જણાય છે, અને મેં તો મુખાંધથી
એમનીજ સાથે વેર માંડ્યું હતું ! તે પણ વળી એટલે
સુધી કે છેવટે શસ્ત્રો ચલવવા વેળા આવી ! (પ્રકાશ)
તાત ! લવની છોકરવાદી સામું જોશો નહિ.

૧૦

રા. —તેં શો અપરાધ કર્યો છે ?

ચન્દ્ર. —અશ્વની સાથેના સૈનિકો પાસેથી આપના પ્રતાપો-
ત્કર્ષનું વર્ણન સાંભળીને એને શૂર ચઢી આવ્યું.

રા. —વાહ ! એ તો ક્ષત્રિયોનું ભૂષણ છે.

(શિખરિણી.)

૧૫

શકે ના તેજસ્વી પરનું દિપતું તેજ ભરવી;
પડી એવી વૃત્તિ પ્રકૃતિ થકી તે કૃત્રિમ નહિ;
કરી તાતાં કીર્ણા દિનકર ચઢા તાપથી ધોકે,
તદા અગ્નિગ્રાવે! પરિભૂતસમા કાં બળી ઉઠે ? ૭.

ચન્દ્ર. —એવું ન જીરવવાપણું પણ એના જેવા વીરનેજ શોભે, ૨૦
તાત ! પ્રિયવયસ્યે મુકેલાં જામ્ભકાસ્ત્રથી બધું સૈન્ય જડ
થઈ સ્તબ્ધ થઈ રહેલું છે, તે જુઓ.

રા. —(જેતાં) વત્સ લવ ! અસ્ત્ર પાછું ખેંચી લે. તું પણ,
ચન્દ્રકેતો ! આમ બંધાઈ જવાથી લજવાઈ ગયેલા સૈન્ય-
નું સમાધાન કર.

૨૫

સવ. —જેવી આપની આજ્ઞા. (ધ્યાન ધરે છે.)

ચન્દ્ર. —આપના હુકમ પ્રમાણે કરું છું. (જાય છે.)

લ.—તાત ! અસ્ત્ર શમી ગયું.

રા.—વત્સ ! રહસ્યમંત્ર વડેજ આ અસ્ત્રનાં પ્રયોગ અને સંહિ
રાણ થઈ શકે છે તેથી તે ગુરૂપદેશવિના સિદ્ધ થતાં નથી.

(હરિગીત)

૪ ઋહ્વાદિ સર્વે પૂર્વ-ગુરુએ વેદમંત્ર સુરક્ષવા,
તપ વર્ષ એક હજારથી પણ અધિક સુધી આરાધિયાં,
ત્યારે દોઢાં જયઅસ્ત્ર આ નિજ તેજથી ઝળહળ થતાં,
નિજ ઉત્પત્તણું તેજ ધરી રૂપને ઊભું શું સમીપમાં.૮
એ અસ્ત્રના મન્ત્રોપનિષત્તનો ઉપદેશ, લગવાન કૃશાશ્વે.
૫૦ એક હજારથી પણ વિશેષ વર્ષ સુધી શિષ્ય થઈ પાસે વ-
સતા કૌશિક વિશ્વામિત્રને કરેલો, અને તે પૂજ્ય લગવાને
મને તેનો ઉપદેશ કર્યો છે; એમ ગુરુપરંપરાથી એ અ-
સ્ત્રનો ઉપદેશ આદ્યો આવે છે, ત્યારે કુમાર તને કીચા
ગુરુએ ઉપદેશ કરેલો તે કહે.

૫૫ લ.—અમને એ અસ્ત્રો સ્વતઃ સિદ્ધ છે.

રા.—(વિચાર કરતા) હોય, શું ન સંભવે ! કોઈ તેવા મહાપુ-
ણ્યનું ફલ એવું પણ હોય ! બહુવચન કેમ વાપર્યું વાડું ?

લ.—અમે સાથેજ થયેલા બે ભાઈ છીએ.

રા.—ત્યારે બીજાનું નામ શું ?

૬૦ (નેપથ્યમાં.)

ભાણ્ડાયન ! ભાણ્ડાયન !

(વસંતતિલકા.)

દીર્ઘાયુબ્રાત લવનું નૃપસૈન્ય સાથે,
સંગ્રામ ચાલતું, સખા ! કહ્યું સત્ય તે શું !
૨૫ તો આથમો ભુવનથી અધિરાજશબ્દ,
શસ્ત્રાશ્નિ ક્ષત્રિયતણે શમિ જાઓ આજ દ.

રામ.—

(દિણ્ડી.)

નબિન નીલજલદધીર ગજનાથી,
 તરત કળી ખીલે કદંબવૃક્ષ કેરી,
 મમ બનાવ્યું તેમ, સહજ શબ્દમાત્રે.
 પુલકયુક્ત સર્વ અંગ ગાત્ર ગાત્રે;
 એ પ્રભાવ યુક્ત કોણ આ રૂપાળો?
 દોષિત ઇન્દ્રમણિ સમાન સહજ કાળો;
 વિકલ, ચંડ, રૂપ, કોધથી કરાલ,
 પ્રીતિ કરાવતો કુંડીન કવણ ખાલ?

૧૦. ૫.

૧૧.

લ.—એ મારા મોટા ભાઈ આર્ય કુશ, ભરતાશ્રમમાંથી પા- ૧૦
 છા આવે છે.

રા.—(કૌતુકથી] વત્સ ! એ આયુષ્માનને આમ બોલાવ.

લ.—ઠીક. (પરિક્રમણ કરે છે.)

(પછી કુશ પ્રવેશ કરે છે.)

કુશ.—(અદ્ભુત હર્ષ, ધૈર્યથી ધનુષ ચઢાવતો.]

૧૫

(લાવળો.)

ધન્ય મુજ ધન્ય ચાપ અવતાર !
 ધન્ય તુજ પણછતણેા ટંકાર !
 દોધી નિત્ય સૂર્યપુત્ર મનુથીજ,
 અભય દાનનીં સુરપતિને રીજ;
 તપે દમવા નિત્ય દર્પ કરાલ,
 ક્ષત્ર—શુર—અગ્નિઝાળ વિકરાળ;
 પ્રતાર્પી એ રવિકુલના ભૂપ,
 સર્વ ત્રિભુવન અતિ વીર્યઅનૂપ,
 ભૂપ તે કુલના સહ બે હાલ,
 યુદ્ધ મર્યા રે' મુજ ચંડ કરાલ,
 ઝળક ઝળક ઝળકી રહે શસ્ત્રશિખા અંધાર,

૨૦

૨૫

તે થકી ચમકે તેજભરી તુજ પણુછ ઉઘ આકાર,
પાર તુજ ભાગ્યતણો નવ ધાર,—ધન્ય મુજ ૦ ૧૨.

(વિકટ પરિક્રમણ કરે છે.)

રા.—અહો આ ક્ષત્રિય બાલકનામાં શું પૌરુષ છે !

(વસતવિલકા.)

દૃષ્ટી ગણે તૃણ ત્રિલોકનું સત્ત્વ સર્વે;
ધીરોદ્ધતા ગતિ શકે ભૂમિને નમાવે;
કૌમારમાં પણ ગિરિસમ શો ગમીર !
આવે શું ગર્વરૂપ, કે રસ હોય વીર !

૧૯ લ.—(પાસે જઈને) આર્યનો વિનય થાઓ.

કુ.—આયુષ્યમન ! યુદ્ધ યુદ્ધ એ શું સંભળાય છે ?

લ.—કાંઈ નહિ. આપ ઉદ્ધતાઈ છોડી દેઈને આમના પ્રતિ
વિનયથી વર્તો.

કુ.—કેમ ?

૧૫ લ.—એ દેવ રઘુપતિ; આપણા ઉપર એ બહુ પ્રીતિ રાખે
છે અને તમને મળવા ઇચ્છેછે.

કુ.—(વિચારતો) એ તો રામાયણકથાના નાયક અને બ્રહ્મ-
કેશનું રક્ષણ કરનારા !

લ.—હા.

૨૦ કુ.—એ મહાત્માનું પાવનકારી દર્શન તો કરવું જોઈએ, પણ
આપણે એમને શા ઉપચારથી મળવું એ સમજાતું નથી.

લ.—એ આપણાથી મોટા છે, તેથી તેમને ઘટતા ઉપચાર
પૂર્વક જઈને મળવું.

કુ.—એ તો ઠીક, પણ તારે એમનો પ્રસંગ ક્યાંથી થયો ?

૨૫ લ.—ઉર્મિલાનો પુત્ર ચન્દ્રકેતુ ઘણા મોટા મનનો અને
સારા સ્વભાવનો સજ્જન છે, તે મને પ્રિયવયસ્ય કહીને
બોલાવે છે, એટલે એ સંબંધી એ રાજર્ષિ આપણા પણ
ધર્મપિતાજી થયા.

કુ.—ત્યારે તો એ રાજા પ્રતિ વિનય દાખવ્યો જોઈએ.

રુ.—જુઓ, જુઓ, આકાર અને અનુભાવની ગંભિરતાથી,
લોકોમાં પ્રખ્યાત થયેલાં એ મહાત્માનાં વિવિધ ચરિતોના
પ્રતાપનું અનુમાન થઈ આવે છે !

કુ.—(જોતો) (ગીતિ.)

૫

પ્રસાદ આ રૂપ કેરો, પાવન કરતો પ્રભાવ શો ગાળી !

રામાયણકવિએ છે વાણીદેવીને ઉચિત કાર્ય સોંપ્યું ! ૧૪.

(પાસે જઈને) તાત! પ્રાચેતસનો શિષ્યકુશઅભિવન્દનકરેછે.

રા.—આમ આવ, આયુષ્મન !

(અનુષ્ટુપ)

૧૦

જલથી પૂર્ણ જીમૂત તેસમા સ્નિગ્ધ અંગને,

લેટવા મન ધારે છે વાત્સલ્યે થઈ આ જન. ૧૫.

(લેટીને મનમાં) આ કોનો બાલક હશે ?

(મંદાક્રાન્તા.)

શું આ મારો ઝરો જઈ ઉભો દેહનો સ્નેહસાર ! ૧૫

કે ઉભું શું નિકળા સઘળું મુજ ચૈતન્ય ખડાર !

આનન્દેથી રસ થઈ ગળ્યું ચિત્ત તેનો બન્યો એ !

જે લેટ્યાર્યો અમૃતરસ શું અંગઅંગે ભરે છે. ૧૬.

રુ.—તાત ! સૂર્યના તાપથી લમણા શેકાઈ જાય છે, માટે આપ

આ સાલની છાયામાં એક મુહૂર્તમાત્ર વિશ્રામ કરો. ૨૦.

રા.—જેમ તારી મરજી. (સર્વે પરિક્રમણ કરીને બેસે છે.)

રા.—(મનમાં) (અનુષ્ટુપ.)

અહો વિનયસંબંધે ગતિસ્થિત્યાસના-દિક—

ભાવ, રાજત્વ દાખે છે લવના કુશના બધા ! ૧૭.

(માલિની.)

૨૫

શરીર પ્રકૃતિનાથી સિદ્ધલક્ષ્મીવિલાસે,

જનમન હરનારૂં કાન્તિ-વાળું દીપે છે;

મનહર કિરણોથી ઉજળાં રત્ન દીપે,
અમલ કમલ દીપે બિન્દુ જેવાં મધુને.

૧૮.

વળી મને રઘુકુળના કુમારોની ઘણી ખરી છાયા આ
બાલકોમાં ભાસે છે.

૫

(દિણ્ડી.)

જ્યમ કપોત વૃદ્ધ કણ્ઠઝલક શ્યામ,
શરીર તે સમાન શોભતું તમામ;
શુભ સ્કંધ ખાંધ વૃષભની સમાન;
સરવ પૂર્ણ અનંત અંગ અંગ વાન.

૧૯.

૧૦

સિંહ શાન્ત ગંભીર વીરધીર ભાળે,
દીપિત દૃષ્ટિ તે સમાન છે કરાલ;
ગંભીર ઘોર મંગલાર્થ જે મૃદંગ,
સ્વર સુધીર તે સમાન છે અભંગ.

૨૦.

(સૂક્ષ્મ જોતાં) અરે ! અમારી આકૃતિને મળતા આવે
૧૫ છે એટલુંજ નહિ,

(માલિની.)

પાંજુ જનક સુતાનું જ્યેષ્ઠવું રૂપ તે તે,
સ્ફુટ અહિં શિશુ ખેમાંધારી જોતાં જણાયે;
ફરીથી જ્યમ ઉભું તે આવીને આંખ સામું.
૨૦ નવ કમલની લક્ષ્મીપૂર્ણ મોહું પ્રિયાનું !

૨૧.

(ઇન્દ્રવજ્રા.)

મુક્તાસમા દંતની આ છળી તે !
તે ઓષ્ઠમુદ્રા, વળી કણ આ તે !
જો કે હૈંસે આંખડો રક્ત કાળી,
૨૫ આનંદ આપે પણ તેહનો તે !

વળી જ્યાં દેવીને તણ દીધી છે તેજ આ વાલ્મીકિતપોવન;
આ આ ખે બાલકોની આકૃતિ; અમને અસ્ત્રા સ્વતઃ સિદ્ધ છે

એમ જે કહે છે તે વિષે પણ ધારૂં છું કે પેલું ચિત્ર જોવાને
વખતેજ એ જ્ઞાન થયેલું છે, કારણ કે પૂર્વકાલમાં પણ કોઈને
એ જ્ઞાન ગુરુઉપદેશ વિના થયેલું સાંભળ્યું નથી; ઉપરાંત વળી.
આ મારા હૃદયમાં સુખનો ઉભરાટ ઉભરાઈ રહ્યો છે, તેમાંજ
૫ હું ગળી ગયો છું, એથી પણ મને વિશ્વાસ આવે છે, દેવીના ગ-
ર્ભમાં જીવવાનાં બાલક છે એમ પણ વળી મેં બહુવાર કહેલું છે.

(દિષ્ટી.)

૧૦ પ્રથમ પ્રેમ પુનિત મિષ્ટ જે જડાયો,
વધા વેશેષ પરિચર્યેથી તે છવાયો,
તદ્દપિ ખેલતાં વિહાર વિજન રાચી,
સહજ લાજ લહી નયન દેતી ઢાળી; ૨૩.
રતિવિલાસ એમ ખેલતાં હજાર,
કળથી હાથ શરીર ફેરવી બહુ વાર,
ખેવડી મેંજ ગર્ભગાંઠ પ્રથમ બાણી,
૧૫ રસિલીએ તો દિવસ કેટલે પિછાણી ! ૨૪.
(રોતા) ત્યારે શો ઉપાય કરું અને આમને શું પુછું

લ.—તાત ! આ શું ?

(અનુષ્ટુપ.)

૨૦ અશ્રુવર્ષાથી કી દીસે જગન્મર્જીલસુંબડું,
અવશ્યાય-જલે છાંટયા પુણ્ડરીકસમું રૂડું. ૨૫.

કુ.—અરે ભાઈ ! (ચિંત્વરિણી.)

૨૫ વિનો સીતાદેવી શું શું ન દુખ વેઠે રઘુપતિ ?
પ્રિયાનાશે સહેજે જગત વગડો રે' બધું બની;
પ્રીતિ એવી ઊંડી, વિરહ પણ આરા વણુ રહ્યો !
પુછે છે શું એમાં નવ તું જ્યમ રામાયણ ભણ્યો ! ૨૬.
રા.—(મનમાં) અરેરે ! આ બે છોકરાંની વાત તો કંઈ પરવા-
વિનાની છે, ત્યારે હવે પુછવાતું શું પ્રયોજન રહ્યું ! રે બળી.

રહેલા હૃદય ! તું એકાએક આ શા વિકારમાં ઘેરઈ ગયું !
આમ મારા હૃદયનું દુઃખ દેખાઇ આવવાથી આ છોકરાં
મારા ઉપર દયા લાવે છે ! હશે, હોય ! લાવ હવે. એ
વાત ઉડાવી દેજી. (જાહેર) બાલકો ! રામાયણ એતો
લગવાન વાલ્મીકિની વાણી છે અને આદિત્યવંશનું વર્ણન
છે એમ સંભળાય છે. તેમાંનું થોડુંક સાંભળવાનું મને
બહુ મન છે.

કુ.—એ આખો ઇતિહાસ અમે લાણી ગયા છીએ; હાલ તો
બાલચરિતના છેલા અધ્યાયના આ બે શ્લોક મને યાદ છે.

૧૦ રા.—બોલ બેઠાએ.

કુ.— પ્રકૃત્યૈવપ્રિયાસીતારામસ્યાસીન્મહાત્મનઃ ।

પ્રિયભાવઃ સતુતયાસ્વગુણૈરેવવર્ધિતઃ ॥

તથૈવરામઃસીતાયાઃપ્રાણેભ્યોઽપિપ્રિયોઽભવત્ ।

હૃદયંત્વેવજાનાતિપ્રીતિયોગંપરસ્પરં* ॥

૧૫ રા.—અરે ! હૈયાના હીરમાં કળીજતો આ ધા ઘણો કારી છે
હા દેવિ ! તે દિવસે એમ હતું !

અહો ! સંસારનાં સર્વ વૃત્તાન્તો દશા ક્રૂરી જવાથી થતા
શોકને સમયેજ પરિપાવ થઇને કડવાં ઝેર જેવાં બની
જઈ અતિશય દમે છે.

૨૦

(પદ.)

ટળવળે પ્રાણ હવે શું વિચાર !

ધ્રુવ૦

કયાં તે પ્રેમ ઉમળકે વાધી,

આનંદપ્રીતિધાર !—ટળવળે૦

૨૬.

*

(અનુષ્ટુપ.)

૨૫

પ્રકૃતિથી હતાં બહાલાં સીતા રામ મહાત્મને,

પ્રિયભાવ ગયો વાધી સીતાના સ્વગુણોવડે;

૨૭

તેમ રામે સીતાજીને હતા પ્રાણુયક્ષી પ્રિય,

ચિત્તમાત્રજ એ બાણે પ્રતિયોગ પરસ્પર.

૨૮.

કયાં અન્યોન્યનું મન સમજી જે,
 બોલ જિલ્લા શતવાર !—ટળવળે ૦ ૩૦
 ગહન પ્રીતિકૌતુકરસ ઊંડા,
 ખુટી ગયો ભંડાર !—ટળવળે ૦ ૩૧.
 સુખ દુઃખમાં પણ એકનું એકજ,
 કયાં તે હૃદય આ વાર !—ટળવળે ૦ ૩૨.
 એમ ગયું સવળું અવળું થઈ,
 પાપો ! તને શી વાર ?—ટળવળે ૦ ૩૩.

અરેરે !

(ગીતિ.)

પ્રિયા તણા ગુણ અગણિત મન સાંભરતાં સહજજ ઉભરાવે, ૧૦
 તેથી ન જે જીરવાયે, તેજ કાલનું સ્મરણ કરાવ્યું મને ! ૩૪.

(શિશ્વરિણી.)

તદા ધીમે ધીમે વધી ધન થતાં કાળ વધતાં
 કુરજાંક્ષીકેરાં સ્તનયુગ જરા ઉપડી રહ્યાં,
 યુવાસ્નેહાકૂતે મદન ધન તે કાલ ઉછળે, ૧૫
 વસે ચિત્તે ઊંડો શરોર પર તો મુગ્ધજ રમે. ૩૫.

કુ.—મન્દાકિની અને ચિત્રકુટ વનના વિહાર વેળે સીતાદેવી
 પ્રતિ રઘુપતિએ કહેલો આ એક શ્લોક છે:—

ત્વદર્થમિવવિન્યસ્તઃશિલાપટ્નોઽયમગ્રતઃ ।

યસ્યાયમભિતઃપુત્રૈઃપ્રવૃષ્ટ્વકેસરઃ* ॥

રા.—(નીચું જોઈ જરાક હસતા અને પ્રેમની કરુણાથી ભર્યા.)
 છોકરાં અકલ વિનાનાંજ હોય, તેમાંવળી વગડામાં રહેના-
 રાંનું તો કહેવુંજ શું ? હા દેવિ ! તે પ્રસંગના નાનાવિધ
 વિલાસના સાક્ષી તે પ્રદેશો તને સાંભરે છે ? અરે રે !

* (અનુષ્ટુપ)

તુજ માટે શકે ઢાળી આ શિલા પ્રથમેયકી,
 જે પુઠે બકુલે જાણે વૃષા પુષ્પો તણી કરી.

૨૫

૩૬.

(શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

ટાહું રવેદ જલેથી, મન્દ ઢળતા મન્દાકિની વાયુથી
ઉઠેલા અલકે છવાઇ શશિશી જેની લલાટધુતિ.
જેના ગાલ કલંક કુંકુમવિના છે ઉજળા, કર્ણુ છે
આભણો વિણ રમ્ય સુંદર, રૂડું તે મુખડું સાંભરે. ૩૭.
[અટકી ગયા હોય એમ ઉભા રહીને કરુણાથી)અહો !

(શિશ્વરિણી.)

૧૦ બહુ ધાર્યાથી જે રૂપ ધરો રહે આગળ તરી,
પ્રવાસેએ મૂર્તિ પ્રિયજનતાણો શોક હરતી !
શમ્યો એ વિચાર, પ્રકટ જગ વેરાન ઉઘડયું,
કુકૂલાસિ પુંજે હૃદય પડયું રંધાય પછી શું ! ૩૮.

નેપથ્યમાં

(શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

૧૦

૧૫ કાશલ્યા વળી વાલ્મીકિ જનક ને આવે વશિષ્ઠે મળી,
સાથે લેઈ અરુન્ધતી, કલહ સૌ આ બાલનો સાંભળી;
ભીતીપૂર્ણ જરાથી અંગ લથડે દૂરાશ્રમેથી બધાં,
મોડાં ચિત્ત ત્વરા કરે પણ થયાં, થાકે જડાઇ ગયાં. ૩૯.
રા.—શું પૂજ્ય અરુન્ધતી અને વશિષ્ઠ, તથા માતૃશ્રી અને
જનક બધાં અહીંયાંજ છે ! અરે રે ! હવે એમને કેમ
૨૦ મોડું બતાવાશે ! (કરુણાથી જોતા) અહહ ! જનક તાત
પણ આમજ આવે છે ! મારા અભાગિયાના ઉપર આજે
વજ્ર તુટી પડયું !

(શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

૨૫ સંબધ સ્પૃહણીય બાણી પ્રીતિથી દીધો વશિષ્ઠે કરી,
મોટી બાલવિવાહઉત્સવ સમે મેં તાતમૈત્રી દીઠી,
તે આજે અતિ ઘોર કષ્ટ નિપજ્યે આવા પિતામિત્રને,
ભાણી કાટું સહસ્રાધા ન કયમ ? વા, શું રામથોનાબને ? ૪૦.

(નેપથ્યમાં.)

હાય હાય રે !

(વસંતતિલકા.)

છે કાન્તિ માત્ર અનુભાવ વિષે રહેલી,
એવા નિહાળી સહસા રઘુનાથ આજ;
ખેલે થઇ જનકને વળી તર્ત મૂર્છા,
શેકે ળળી તદ્દનુ મૂર્છિત થાય માતા.

૫

રા.—હા તાત ! હા માતા ! હા જનક !

(ગીતિ.)

જનક અને રઘુકુલના ગોત્રતાણું જે મંગલમય ઠામ. ૧૦
તે શું ન કરુણા એવા પાપી મુજપર વૃથા દયા નામ. ૪૨.
લાવ એમને મળું. (ઉભો થાય છે.)

કુ. લ.—તાત ! આમ ચાલો, આમ.

(કરુણાથી વ્યાકુલ થઇ પરિક્રમણ કરીને સર્વે જાય છે.)

॥ इति कुमारप्रत्यभिज्ञोनाम षष्ठोऽङ्कः समाप्तः ॥

૧૫

॥ સપ્તમોઽઙ્કઃ ॥

(લક્ષ્મણ પ્રવેશ કરે છે.)

૫ લક્ષ્મણ—આજ ભગવાન વાલ્મીકિએ બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય તથા પુરવાસિ અને ગ્રામ્ય જનો સમેત સર્વ પ્રજાને અમારા સુધાં નોતરી છે; વળી સુર અસુર તથા પક્ષિવર્ગ અને નાગલોકના અધિપતિના મંડલ સમેત સર્વ સ્થાવર જંગમ ભૂતમાત્રને પણ પોતાના પ્રભાવથી આણી બેસાર્યા છે. મને આર્યે આજ્ઞા કરી છે કે, વત્સ લક્ષ્મણ ! પોતાના રચેલા પ્રબંધનો અપસરાઓ પ્રયોગ કરનાર છે તે જોવા માટે ભગવાન વાલ્મીકિએ આપણને નોતર્યા છે; તેથી ભાગીરથીના તીર ઉપર મનોરમણીય સ્થલ શોધી કાઢીને ત્યાં સમાજ મેળવ-
૧૦ એ આજ્ઞા પ્રમાણે મેં પણ મર્ત્ય, અમર, તથા બીજાં ભૂત-માત્ર સર્વને યથાયોગ્ય સ્થાને બેસાર્યા છે. હવે આ,

(અનુષ્ટુપ.)

૧૫ રાજયાશ્રમ વિષે રે'તા તોયે કષ્ટ મુનિવ્રતી,
એવા અર્ચ અહીં આવેમાન વાલ્મીકિનું ગણી. ૧.

(પછી રામ પ્રવેશ કરે છે.)

રા.—વત્સ લક્ષ્મણ ! સર્વે રંગપ્રેક્ષકો પધાર્યા છે ?

લ.—હા.

૨૦ રા.—આ કુશ અને લવ બે કુમારને પુત્ર ચન્દ્રકેતુને બે-સાડે તેજ સ્થાને બેસાડજે.

લ.—મહારાજનો સ્નેહ જોઈને પ્રથમથીજ તેમ કરેલું છે. આ આપને સાડું રાજસન મુકેલું છે તે ઉપર આર્ય ! બિરાજીએ.

રા.—(બેસે છે.)

૨૫ લ,—રે ! ચલાવો.

(સૂત્રધાર પ્રવેશ કરે છે.)

સૂત્ર.—સત્યાર્થને પ્રકાશ કરનારા ભગવાન્ વાલ્મીકિ સર્વ સ્થાવર જંગમ જગતને આજ્ઞા કરે છે કે આ અમે અતિ પાવન કરનાર, અને કરુણા તથા અદ્ભુત રસે ભરેલું કાંધક અમારાં આર્ષ અક્ષુધી જોધને જોડી કાઢ્યું છે; તેના તરફ માનની નજરથી સર્વે લક્ષ આપો. ૫

રા.—કેહેવું જોધએ કે મહર્ષિઓને તો વસ્તુતત્વનું સાક્ષાત્ જ્ઞાન હોય છે, તેથી તેમની અમૃત જેવી સત્વગુણમય બોધશક્તિ કદાપિ પણ અન્યથા હોય નહિ એટલે તે ઉપર શંકા થાયજ નહિ.

(નેપથ્યમાં.)

૧૦.

હા આર્યપુત્ર ! હા કુમાર લક્ષમણ ! હું કર્મકૃટી એકલી અને અશરણ આ અરણ્યમાં પ્રસવવેદનાથી પીડાજીધું ! હાય ! હાય ! મારી આગળ પાછળ આ મુઝાં વાઘ વર વીંટાઈ વળ્યાં ! શું કરું ! મારા બળ્યાં ઝળ્યાં જીવને લેધને ભાગીરથીમાં પડતું નાંખું.

લક્ષમણ—(મનમાં) રે ! આ તો કાંધક બીભૃજ જણાય છે ! ૧૫

સૂત્ર.— (અનુષ્ટુપ્.)

વિશ્વંભરાત્મજા દેવી રાજાએ તજી મહાવને,
તેથી પ્રસવકાલે તે ગંગાદેવી વિષે પડે.

૧

(જાય છે.)

રા.—રે દેવિ ! દેવિ ! લક્ષમણ ! જો, જો. સંભાળ. ૨૦

લ.—આર્ય ! આ તો નાટક છે.

રા.—હા દેવિ ! દણ્ડકારણ્યવાસપ્રિયસખિ ! રામને લીધે આ તારી દુર્દક્ષા !

લ.—આર્ય ! પ્રબન્ધની ચતુરાઈ તો જુઓ.

રા.—હું વજ્ર જેવો તૈયારજ છું. ૨૫

(પછી બોળામાં એકેક બાલક લેધને ભગવતી પૃથ્વી અને ભાગીરથી સીતાને લેધને (પ્રવેશ કરે છે.)

રા.—વત્સ લક્ષમણ ! કોઈ વાર ન દીઠેલા એવા અંધારામાં હું અકસ્માત્ આંધળો ભીંત ખની રહ્યો છું, તેથી મને ગાલીલે.

દેવીઓ—

(અનુષ્ટુપ.)

શાન્ત થા રે તું કલ્યાણિ ! વૈદેહિ ભાગ્યશાલિ ! તે

રઘુવંશધુરંધારી સુત જે જલમાં જડ્યા.

૨-

સીતા—(શુદ્ધિમાં આવતી) અહો જે બાલકોનો પ્રસવ થયો ! હા આ-
થ યપુત્ર ! (મૂર્છા પામે છે.)

હ.—(પગે પડીને) આર્ય ! ઇશ્વરની કૃપાથી રઘુવંશનું કલ્યાણ
થયું. (નિહાળતાં) હા ! ઉપરાઉપરી ખરતાં આંસુથી વ્યા-
કુળ થઇને શું આર્ય મૂર્છામાં પડી ગયા છે ! (વા નાખે છે.)

પૃથ્વી—વત્સે ! ધીમી પડ, ધીરજ ધર.

૧૦ સી.—(શુદ્ધિમાં આવીને) ભગવતિ તમે તથા આ કોણ છો ?

પૃથ્વી—આ તારાં સાસરાનાં દેવી ભાગીરથી.

સી.—ભગવતિ ! તમને નમસ્કાર કરું છું.

ભાગીરથી—તારાં સહર્મથી સંચિત થયેલી કલ્યાણસમ્પત્તિ તને પ્રાપ્ત
થાઓ.

૧૫ લક્ષ્મણ—અમારા ઉપર અનુગ્રહ થયો.

ભાગી—આ તારાં માતા વસુધરા.

સી.—હા માડિ ! તેં મને આ વેળે જોઇ !

પૃથ્વી—આવ બેટા ! આવ પુત્રિ !

(સીતાને આલિંગન દેતાં મૂર્છા પામે છે.)

૨૦ લક્ષ્મણ—(હર્ષથી) સદ્ભાગ્યે પૃથ્વી અને ભાગીરથી આર્યની
સહાયે આવ્યાં છે !

રા.—(જોઇને) આ તો કાળજી કાપી નાંખે એવું જણાય છે !

ભાગી—વિશ્વંભરા પણ મુકાય છે ત્યારે અપત્યસ્નેહજ સોટો કહેવો
જોઇએ; અથવા કોઇ પણ ચેતનવાળાં પ્રાણીએ છુટી ન શકાય,

૨૫ એવો મોહમાયાની ગાંઠથી ધીંગો થયેલો, અંતઃકરણમાં રહેલો એ
સંસારતંતુ સવેને સાધારણજ છે. વત્સે વૈદેહિ ! દેવિ વિશ્વંભરા !
ઉઠો, ધીમાં પડો.

પૃથ્વી—(શુદ્ધિમાં આવતાં) સીતા જેવી પુત્રીને જણીને ધીમી તે ક્યાં
પડું ! એકતો,

(ઇંદ્રવજ્રા.)

લાંખો થયો રાક્ષસઘેર વાસ ! ને આખીજો દુઃસહ કૂર ત્યાગ !
 માગી—તૈયાર દેવા શલ હોય દૈવ, તો દ્વાર તેનાં ન કરાય બંધ. ૩.
 પૃથ્વી—ભારથીના જેવું જ બોલ્યાં ! અથવા રામભદ્રને તો આટલું
 કેહેવું જજોએ કે એ બાલકે,

૫

(ગીતિ.)

બાલાપણમાં ઝાલ્યો હસ્ત ગણ્યો નવ લગાર તે મનથી,
 કે, હું, અગ્નિ, જનક, વા, ગર્ભદુઃખ નવ સીતા ન વન ભટકી ! ૪.
 સ્ત્રી.—હાય હાય ! મને આર્યપુત્ર સંભારી આપ્યા !
 પૃથ્વી—એશ એશ, બેચા તારા આર્યપુત્ર ! ૧૦
 સ્ત્રી—(લજવાંતી અને રોતી) હાજ તો, તમે કહો તે ખરું.
 રા.—પૃથ્વીમાતા ! આ રહ્યો હું મને ફરીથી બુઝ્યો.
 માગી—ભગવતિ વસુન્ધરે ! ક્ષમા કરો, તમેતો ખધા સંસારનું શરીર
 છો, ત્યારે ન જાણતાં હો એમ જમાધના ઉપર અણાઓ છો શું ?

(મંદાક્રાન્તા.)

૧૫

લોકે વાધ્યો અપયશ, કરી વન્હિતાથી વિશુદ્ધિ
 લંકાદીપે, ક્યમકરો અહીં તે જનો લે સ્વીકારી ?
 ધક્કવાકુંતું કુલધન દ્યું જે પ્રભ રંજવાનું,
 જાણો મોહિ ! ગહન બહુ તે, ત્યાં કરે બાલ એ શું ? ૫
 સ્ત્રી.—દેવતાઓથી કોઈનાં અંતઃકરણ ઢાંક્યાં રહેતાં નથી વિશેષે ૨૦
 કરીને ગંગાદેવીથી; તેથી હે દેવિ ! તમને નમસ્કાર
 કરું છું.

રા.—હે માતા ! ભગીરથીના વંશ ઉપરતો તમારી મૂલથીજ
 કૃપા છે.

પૃથ્વી—હું નિત્યે તમારા ઉપર પ્રસન્ન છું, પણ મારી લાડીકતું દુઃખ ૨૫
 મારાથી જોઈ શકાતું નથી. રામભદ્રને એના ઉપર કેવો પ્રેમ હશે
 તે તો હું જાણતી નથી, કેમ કે.

(ગીતિ.)

દેવયોગયક્ષી પુત્રી તજે મમ, મનમાં પૌડાય બહુ પોતે,
લૌકિક ધીરજ ધરીને, પ્રજ્ઞપુણ્યપર તથાપિ પણુ જીવે ! ૬

રા.—પોતાનાં છોકરાંપર માળાપને વિશેષ દયા આવેજ.

૫ સીતા—(રોતી, નમન કરીને) માતા ! મને તમારામાં સગાવી દો.

રા.—આથી શું બોલું બોલે !

માગી.—ખમા કરે તને, વણુ સમાયે હજાર વર્ષ સુધી જીવતી રહે.

પૃથ્વી.—પુત્રિ ! તારે તારા પુત્રની સંભાળ લેવાની છે.

સી.—હું અનાથ એમને શું કરું !

૧૦ રા.—અરે હૃદય ! વજ્રમયજ છે.

માગી.—તારે નાય છતાં તું અનાથ ક્યાંથી થઈ ?

સી.—હું કર્મકૃટી કેવીએક સનાય છું તે તો જણાય ત્યારે !

દેવીઓ—

(અનુષ્ટુપ.)

જગન્મંગલ આત્માને હલકો ક્યમ તું ગણે ?

૧૫ વધે છે જે તણા સગે અમારીએ પવિત્રતા-

લ.—આર્થ ! સાંભળો.

રા.—લોકોને સંભળાવ.

(નેપથ્યમાં ગડબડાર થાય છે.)

રા.—કાંઈક અદ્ભુત ચમત્કાર છે !

સી.—અહો ! આપું અંતરીક્ષ સળગવા ક્યમ લાગ્યું !

૨૦ દેવીઓ.—સમજાયું.

(ગીતિ.)

કૃપાશ્ર, કૌશિક, ત્યાંથી રામ, એમ જે તણા શુરુક્રમ છે,
જૂઝારકાસ સહ શસ્ત્રો તેનાં તે ફરી પ્રકટ અહીં થાયે.

૨૫

(નેપથ્યમાં.)

(અનુષ્ટુપ.)

નમો દેવિ સીતે ? તારા પુત્ર પુઠે ક્યાં અમે,
ચિત્ર જોતાં કહેણું છે દેવે જે રઘુનન્દને.

સી.—અહો સદ્ભાગ્યે આ તો અસ્તદેવ ઝળકી રહ્યા છે !

લ.—આર્યે કહ્યું હતું ખરૂં કે એ હવે સર્વથા તારી સન્નતિની
સેવામાં રહેશે.

દેવીઓ—

(ગીતિ.)

નમીએ પરમાસ્ત્રોતે રાધવકર દ્વિપી રહ્યાં પવિત્ર તમો.
ધ્યાન ધર્યે ઝટ ધાળે બાલક બેને તમારૂં ભદ્ર થજે. ૧૦

રા.—

(ગીતિ.)

પ્રમોદ વિસ્મયનાથી મિશ્ર કંઠુરસઉર્મિ રહ્યાં ઉછળી;
દશા બની કર્શી મારી તેથકોં તે નવ શકું લાગાર કળી.૨.
દેવીઓ—વત્સે ! હવે તારા હૈયાનો શોક દૂર કર. તારા બે પુત્રો રામ
ભદ્રના જોવાજ થયેલા છે. ૧૦

સી.—ભગવતિ ! એમને ક્ષત્રિયોચિત સંસ્કાર કોણ આપશે ?

રા—

(ગીતિ.)

વશિષ્ઠ ગુરૂ પરિરક્ષિત રઘુકુલકેરી વૃદ્ધિકરી તેને,
હાય ? હવે સીતાને સંસ્કર્તા નિજ પુત્રતણે ન જડે ! ૩. ૧૫
મા—પુત્રિ ! તેની શીકર કરીશ મા. આ બે બાલકોને ધાવણ મુકાવ્યા
પછી ભગવાન વાલ્મીકિને સોંપી આવીશ, તે એમના ક્ષત્રિયોચિત
સર્વ સંસ્કાર કરશે.

(અનુષ્ટુપ.)

અંગિરા ને વશિષ્ઠાદિ, તેવા છે ઋષિ વાલ્મીકિ,
જનકો ને રઘુઓનાં કુલના ગુરુમૂલથી. ૧૧

રા.—ભગવતીએ ઠીક વિચાર કર્યો.

લ.—આર્ય ! ખરેખાત જેમ જેમ વધારે સાંભળતો જાઉં છું
તેમ તેમ કુશ અને લવજ મનમાં રમી રહેતા જાય છે.

(અનુષ્ટુપ.)

જન્મથી સિદ્ધ છે અસ્ત્રો, વીર એ વાલ્મીકિ થકી,
પ્રામ્યા છે શુદ્ધ સંસ્કાર, વય છે વળી બારની. ૪.

રા.—વત્સ ! એજ વિચારમાં માફં મન પણ ઘોળાયાં જાય છે,
તથાપિ કાંઈ સુજ પડતી નથી.

પૃથ્વી—ચાલ પુત્રિ ! રસાતલને પાવન કર.

રા.—હા પ્રિયે ! ક્યાંની ક્યાં ગઈ !

૫ સી.—માના ! મને તમારામાં સમાવી દો, હું આવો અવતાર કાઢી
શકતારી નથી.

રા.—જેઘએ પૃથ્વી શું કેહે છે ?

પૃથ્વી.—વત્સે ! ધાવણ મુક્તા સુધી તો આ પુત્રોની સંભાળ રાખ
એવી મારી આજ્ઞા છે, પછી તારી મરજી પ્રમાણે કરીશ.

૧૦ ગંગા.—હા, એમજ.

(પછી, ગંગા, પૃથ્વી અને સીતા જાય છે.)

રા.—શું વૈદેહી સમાઈજ ગઈ ! હા દેવિ દણ્ડકારણ્યવાસપ્રિય-
સખિ ! દેવતાતુલ્ય ચરિત્રવાળી ! લોકાન્તરમાંજ જઈ વસી ?
(મૂર્છા પામે છે.)

૧૫ લ.—ભગવન્ વાલ્મીકે ! ધાઓ, ધાઓ ! આ તે તમારો
કાવ્યાર્થ કેવો !

(નેપથ્યમાં.)

હવે રંગભૂમિનો પ્રયોગ બંધ કરો ! રે રે સ્થાવર જંગમ ભૂતમાત્ર
સમેત મર્ત્યજનો ! ભગવાન્ વાલ્મીકિની આજ્ઞાથી થતું આશ્ચર્ય જુઓ.

૨૦ લ.—(જોતો) (ગીતિ.)

મથન કર્યાં થકી ઉછળે ત્યમ જલ ભાગીરથીનું ઉભરાય !

દેવ ઋષિગણનાથી અંતરીક્ષ બધું છવાઈ આ જાય ! પ.

પવિત્ર ગંગા પૃથિવી લેઈ દેવતા ઉભય નિજસાથે,

અદ્ભુત ! જલ થકી નિકળે આયાં દેવી સીતા ઉપર આજે ! દ.

૨૫ (ફરી નેપથ્યમાં.)

(અનુષ્ટુપ.)

અરુન્ધતિ ! જગદન્તે ! ગંગા પૃથ્વી અમે છીએ;

ધર્મશીલ વધૂ સીતા તમને સોંપીએ અમે.

લ.—આશ્ચર્ય ! આશ્ચર્ય ! જુઓ જુઓ ! (જોઈને) હા !
અદ્યાપિ પણ આર્યને મૂર્છા વળી નથી !
(પછી અરુન્ધતી અને સીતા પ્રવેશ કરે છે.)

અરુ.— (ગીતિ.)

ચાલ ચાલ ઝટ બહેલી, તજ તુજ મન થઈ તમામલજ્જને, ૫.
જેવાડ વત્સ તું મારો, ફેરવી કર અતિ મિઠો શરીર એને. ૬.

સી.—(ગાલરી ગાલરી પાસે જઈ રામના ઉપર હાથ ફેરવતી)
આર્યપુત્ર ! ઉઠો.

રા.—(શુદ્ધિમાં આવીને, આનન્દથી) અહો આ શુ ! ! જોઈને,
[હર્ષ અને આશ્ચર્યથી] અહો દેવી અરુન્ધતી, તથા ઋષ્ય ૧૦
શૃંગ અને શાન્તા સહવર્તમાન સર્વે ગુરુજનો કયાંથી !

અરુ.—વત્સ ! આ પ્રસન્ન થયેલાં ભગવતી ભગીરથગૃહ દેવતા
ગંગા.

મા.—જગત્પતે રામભદ્ર ! હે માતા ! અરુન્ધતી પેઠે તમારી
સ્તુષા સીતાનું કલ્યાણ કરવામાં સર્વદા તત્પર રહેજો, ૧૫.
એમ ચિત્રદર્શન સમયે તેં મારાપ્રતિ કહેલું તે વિચારીજો.
આ એ ઋણમાંથી હું મુક્ત થઈ.

અરુ.—આ તમારાં સાસુ ભગવતિ વસુન્ધરા.

પૃથ્વી—પુત્રીનો ત્યાગ કરતી વખતે આયુષ્યમાને કહેલું હતું કે
ભગવતિ વસુન્ધરે ! શ્લાઘ્ય દુહિતા જાનકીની સંભાળ ૨૦.
રાખજો, તે હવે મેં તમારું વચન રાખ્યું.

રા.—અહો ! મારા જેવા મહા અપરાધ કરનારા ઉપરપણ
તમે બંને દેવતા દયા લાગ્યાં ! (પ્રણામ કરે છે.)

અરુ.—રે રે પૌરમહાજનો ! આ સૂર્યકુળની વધુ દેવવજનસંભવા
સીતાદેવી ભગવતી જાનકી અને વસુન્ધરાએ પ્રસ્તુત ૨૫.
પ્રભાવપૂર્વક મને અરુન્ધતીને સોંપી છે, વળી એની પવિત્ર-
તાનો નિર્ણય ભગવાન વૈશ્વાનરે પણ આગળ કરેલો છે,
બ્રહ્માદિસર્વે દેવો એની સ્તુતિ કરી રહ્યા છે; ત્યારે એનો
અમે આજ અંગીકાર કરીએ છીએ તે વિષે તમારો શો
અભિપ્રાય છે ?

લ.—આ પ્રમાણે આર્યા અરુન્ધતીએ જરા ખખડાવેલી સર્વ
પ્રજા સહિત બધું ભૂતગ્રામ આર્યાને નમન કરી રહ્યું છે,
૫ અને દેવતા તથા સપ્તર્ષિઓ પુષ્પવૃષ્ટિ કરી રહ્યા છે.
અ.—જગત્પતે રામભદ્ર !

(ગીતિ.)

સુવર્ણમય મૂર્તિની પુણ્યપ્રકૃતિ ધર્મચારિણી પ્રિયા,
યથાધર્મ ગૃહિ તેને, યજ્ઞવિષે તુજ સાથ રાખ તું હવાં.૭
૧૦ સી.—[મનમાં] સીતાનું દુઃખ વિસરાવવાનું તો આર્યપુત્રને
શિખવવું પડે તેમ નથી.

રા.—જેવી ભગવતીની આજ્ઞા.

લ.—હવે મને ટાઢક વળી.

સી.—મારા જીવમાં ફરી જીવ અ.ઓ.

૧૫ લ.—આર્યે ! આ લાજવિનાનો લક્ષ્મણ પ્રણામ કરે છે.

સી.—વત્સ ! એવોજ તું ચિરંજીવ.

અ.—ભગવન્ વાલ્મીકે ! સીતાની કુખમાં પાકેલાં રામભદ્રનાં
પેલાં કુશ અને લવ રત્ન લાવો. (વાલ્મીકિ જાયછે.)

રા. લક્ષ્મ.—પ્રભુકૃપાએ પેલું એમજ જણાય છે !

૨૦ સી.—(રડતી સાલિપ્રાય) મારા પુત્ર ક્યાં છે !

(પછી વાલ્મીકિ અને કુશ, લવ પ્રવેશ કરે છે.)

વા.—વત્સ કુશલવ ! આ તમારા પિતા રઘુપતિ, આ તમારા
નાના કાકા લક્ષ્મણ, આ તમારાં માતૃશ્રી સીતા, અને આ
તમારા માતામહ રાજર્ષિ જનક.

૨૫ સી.—(હર્ષ અને કરુણાથી આશ્ચર્ય પૂર્વક જોતી)શું તાતપણ
અહીંજ છે !

કુ. લવ.—હા પિતા ! હા માતા ! રે માતામહ !

રા.—(હર્ષથી ભેટતાં) અરે પુત્રો ! મારાં પુરાં પુણ્યે તમે
પ્રાપ્ત થયા છે !

સી.—આવ બેટા કુશ ! આવ બા દાવ ! આમ આવો. આ તમારી નવે અવતાર આવેલી જનેતાને ખુબ લેટી પડો.

કુ. લવ.—(તેમ કરતા) અમારું ધન્યભાગ્ય !

સી.—ભગવન્ ! પ્રણામ કરું છું.

ચાલ્મિકિ.—આ તારું સૌભાગ્ય ચિરકાલ રહો. ૫

સી.—અહો પિતાજી, કુલગુરુ, આર્યા, ભર્તૃસહિત બેઠેન શાન્તા તથા લક્ષ્મણ સહિત સુપ્રસન્ન આર્યપુત્રના ચરણારવિન્દ, ને વળી કુશ અને દાવ, એ બધાંને જોઈને મારો આનંદ ઉભરાઈ જાય છે !

(નેપથ્યમાં કોલાહલ થાય છે.) ૧૦

ચાલ્મી.—(ઉઠીને જોતા) દાવણનો સંહાર કરનાર મધુરેશ્વર પધારે છે.

લ.—ઉપરાઉપરી આનંદજ થતો ચાલે છે !

રા.—આ સર્વ નજરે દેખતાં છતાં પણ મારું મન માનતું નથી, અથવા અભ્યુદયનો એ સ્વભાવજ છે. ૧૫

ચાલ્મી.—રામભદ્ર ! આ ઉપરાંત બીજું શું પ્રિય કરું કહો.

રા.—આથી પ્રિય તે શું હોય ? તથાપિ આટલું થાઓ.

(શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

રાજો પાપ, સુવૃદ્ધિ શ્રેયની કરો, આતે કથા રામની, મંગલ્યા, સુમનોહરા, જગતની માતાશી ગંગાસમી; ૨૦
ભાજો માનથી પહિડતો, અભિનયે જે આ દીસે દીપતી.
શબ્દબ્રહ્મવિભાણુ પૂર્વકવિની બુદ્ધિભરી ભારતી. ૮.

॥ इति सम्मेलनं नाम सप्तमोऽङ्कः समाप्तः ॥

॥ इति श्रीकविकुलदीपकभवभूतिविरचितं उत्तररामचरित
नाटकं समाप्तम्. ॥

લ.—આ પ્રમાણે આર્યા અરુન્ધતીએ જરા ખખડાવેલી સર્વ
પ્રજા સહિત બધું ભૂતગ્રામ આર્યાને નમન કરો રહ્યું છે,
૫ અને દેવતા તથા સમર્પિઓ પુષ્પવૃષ્ટિ કરી રહ્યા છે.
અ.—જગત્પતે રામભદ્ર !

(ગીતિ.)

સુવર્ણમય મૂર્તિની પુણ્યપ્રકૃતિ ધર્મચારિણી પ્રિયા,
યથાધર્મ ગૃહિ તેને, યજ્ઞવિષે તુજ સાથ રાખ તું હવાં. ૭
૧૦ સી.—[મનમાં] સીતાનું દુઃખ વિસરાવવાનું તો આર્યપુત્રને
શિખવવું પડે તેમ નથી.

રા.—જેવી ભગવતીની આજ્ઞા.

લ.—હવે મને ટાઢક વળી.

સી.—મારા જીવમાં ફરી જીવ અ.ઓ.

૧૫ લ.—આર્યે ! આ લાજવિનાનો લક્ષ્મણ પ્રણામ કરે છે.

સી.—વત્સ ! એવોજ તું ચિરંજીવ.

અ.—ભગવન્ વાલ્મીકે ! સીતાની કુખમાં પાકેલાં રામભદ્રનાં
પેલાં કુશ અને લવ રત્ન લાવો. (વાલ્મીકિ જાયછે.)

રા. લક્ષ્મ.—પ્રભુકૃપાએ પેલું એમજ જણાય છે !

૨૦ સી.—(રડતી સાલિપ્રાય) મારા પુત્ર કયાં છે !

(પછી વાલ્મીકિ અને કુશ, લવ પ્રવેશ કરે છે.)

વા.—વત્સ કુશલવ ! આ તમારા પિતા રઘુપતિ, આ તમારા
નાના કાકા લક્ષ્મણ, આ તમારાં માતૃશ્રી સીતા, અને આ
તમારા માતામહુ રાજર્ષિ જનક.

૨૫ સી.—(હર્ષ અને કરુણાથી આશ્ચર્ય પૂર્વક જોતી)શું તાતપણ
અહીંજ છે !

કુ. લવ.—હા પિતા ! હા માતા ! રે માતામહુ !

રા.—(હર્ષથી લેટતાં) અરે પુત્રો ! મારાં પુરાં પુણ્યે તમે
પ્રાપ્ત થયા છે !

સી.—આવં બેટા કુશ ! આવ બા દાવ ! આમ આવો. આ તમારી નવે અવતાર આવેલી જનેતાને ખુબ ભેટી પડો.

કુ. લવ.—(તેમ કરતા) અમારું ધન્યભાગ્ય !

સી.—ભગવન્ ! પ્રણામ કરું છું.

વાલ્મિકિ.—આ તારું સૌભાગ્ય ચિરકાલ રહો. ૫

સી.—અહો પિતાજી, કુલગુરુ, આર્ય, ભર્તૃસહિત બેહેન શાન્તા તથા લક્ષ્મણ સહિત સુપ્રસન્ન આર્યપુત્રના ચરણારવિંદ, ને વળી કુશ અને દાવ, એ બધાંને ભેઠને મારો આનંદ ઉભરાઈ જાય છે !

(નેપથ્યમાં કોલાહલ થાય છે.)

૧૦

વાલ્મી.—(ઉઠીને જોતા) દાવણનો સંહાર કરનાર મધુરેશ્વર પધારે છે.

લ.—ઉપરાઉપરી આનંદજ થતો ચાલે છે !

રા.—આ સર્વ નજરે દેખતાં છતાં પણ મારું મન માનતું નથી, અથવા અભ્યુદયનો એ સ્વભાવજ છે. ૧૫

વાલ્મી.—રામભદ્ર ! આ ઉપરાંત ખીન્નુશ્નુ પ્રિય કરું કહો

રા.—આથી પ્રિય તે શું હોય ? તથાપિ આટલું થાઓ.

(શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

ટાળો પાપ, સુવૃદ્ધિ શ્રેયની કરો, આતે કથા રામની,

મંગલ્યા, સુમનોહરા, જગતની માતાશી ગંગાસમી; ૨૦

ભાળો માનથી પહિડતો, અભિનયે જે આ દીસે દીપતી.

શબ્દઅદ્ભવિન્નણુ પૂર્વકવિની બુદ્ધિભરી ભારતી. ૮.

॥ इति सम्मेलनं नाम सप्तमोऽङ्कः समाप्तः ॥

॥ इति श्रीकविकुलदीपकभवभूतिविरचितं उत्तररामचरित
नाटकं समाप्तम्. ॥

ટિપ્પણ.

૧. ૨. માલતી માધવ પા. ૧. જુઓ.

૧. ૮—૭. વાલ્મીકિ આદિકવિ કેહેવાય છે; માટેજ પૂર્વકાલે એટલે ઘણા જુના વખતમાં થયેલા પૂર્વગુરુ ગણાય છે; જુઓ પા. ૨૫. વ્યાસ પણ અઢારે પુરાણના કર્તા તથા બ્રહ્મસૂત્રના રચનાર પૂર્વગુરુ ગણાય છે. એવા પૂર્વ કવિજનોને નમન કરીને ભવભૂતિ પોતાની વાણીમાં રસિકતા, વિશદ્વાદિક માગી લે છે, તેમજ વાલ્મીકિ રામાયણના પ્રથમ રચનાર છે, અને ભવભૂતિ પણ રામનીજ ઉત્તર કથાનું વર્ણન આદરે છે, માટે તેમની આશિષ્ યાચે છે. સરસ્વતીને બ્રહ્મનો અંશ, કહેલી છે તે વિષે વિષ્ણુપુરાણમાં પણ એવીજ કથા છે. જેમાં શબ્દને વિષ્ણુનું રૂપ ગણ્યો છે. કાવ્યાલાપાશ્રયે કેચિદ્વીતકાન્યલિલાનિચ । શબ્દમૂર્તિધરસ્યૈતદ્વપુર્વિષ્ણોર્મ-
હાત્મનઃ ॥ મીસાંસક વિચાર પ્રમાણે શબ્દ, નિત્ય છે, તેથી શબ્દની અધિષ્ઠાતા સરસ્વતીને પણ નિત્ય માનીને તેને બ્રહ્મરૂપ, નિત્ય, પૂર્ણ, આનંદ સ્વરૂપ માનેલી છે, ને એક કવિ-પોતાની પ્રતિભાવાચક શબ્દ-
ધિષ્ઠાત્રી ભારતીને એવી માનેજ.

૧. ૧૧. પદ વાક્ય પ્રમાણ — વિભક્ત્યંત શબ્દ કે સમાસ તે પદ, એવાંતો ક્રિયાસહવર્તમાન સંપૂર્ણ સંબંધ તે વાક્ય, એ બધાંના સાધુત્વને જણાવનાર શાસ્ત્ર પ્રમાણશાસ્ત્ર, તેના તત્વને સારી રીતે જાણનાર, અર્થાત્ વ્યાકરણ, સાહિત્ય, ન્યાય, મીમાંસાદિકમાં નિપુણ.

૧. ૧૪.—૧૭. દ્વિજવર-બ્રેષ્ટ બ્રાહ્મણ. સરસ્વતી ભવભૂતિની પુઠે રૂઠી કરતી હતી, એમ કહીને ભવભૂતિ પોતાની સ્તુતિ કરે છે પણ એના જેવા મહાન્ કવિની એ આત્મસ્તુતિ યથાર્થ દરવાઘી અપ્પાચ છે. માલતીમાધવમાં પણ પ્રસ્તાવનામાં લખે છે કે,—

છે યત્ન આ નહિ કદી મમ નિન્દકાર્યે,
તેઓ બધા કંઈ કંઈ મનમાંહિ જાણે;
છે કે સમાન મમ કે પછી કોઈ થાશે,
પૃથ્વી વિશાળ વર્ણ કાળ નિરંત ભાસે.

ખરેખર કવિનું પાકું હાર્દ સમજવાને સમજનાર પોતાની સમાનજ
 નેધએ. પ્રથમ એ પંક્તિમાં અલંકાર પૂર્ણોપમા છે. લક્ષણ જુઓ
 મા. મા. પા. ૧૨. નોટ. ૧. વચનચક્રી વશ થયેલી-અબલા, વચ-
 નથી-પ્રેમવિનોદ માધુર્યાદિકની સંપત્તિથી-એવી વશ થયેલી કે
 અબળા થઈને, પોતાનું સ્વાતન્ત્ર્યરૂપ બલ ભુલીને, પોતાના કાન્તની
 પુકેજ ઢળી જતી રહે, તેમ સરસ્વતી પણ રસપૂર્ણ સાધુ વાક્યના બલે
 મોહીને ભવભૂતિની વાણી પુકે અબળા થઈ-અર્થાત્ ભવભૂતિની
 વાણીમાંથીજ પોતાનું સ્વરૂપ ઉપજાવી લેતી થઈ-હમેશ તાબેજ
 રહ્યાં જતી.

૧. ૨૦. ધૂમકેતુ-પૂછડીઓ તારો. જ્યોતિષ શાસ્ત્રનો એમ અભિપ્રાય છે,
 કે જ્યારે જ્યારે પૂછડીઓ તારાનો ઉદય થાય ત્યારે ત્યારે રાજ્યને
 તથા પ્રજાને દુષ્કાળ, પરરાજ્યાગમ, વગેરે ઉપદ્રવ થાય; એમ રામ-
 ચંદ્રરૂપી ધૂમકેતુના ઉદયથી રાવણના આખા કુલને ઉપદ્રવ થયો,
 છેવટ વિલીપણુવિના સર્વનો સંહાર થયો. ધૂમકેતુ દૂર રહે રહે પણ
 એટલો ઉત્પાત કરવાને સંમર્થ છે, તેની સાથે સરખાત્રીને રામચંદ્રનાં
 દુષ્ટને કંપાવનારાં અતુલ પરાક્રમ અને મહિમા બતાવેલાં છે. રામ-
 ચંદ્ર સર્વને શાન્ત સૂર્ય સમાન સુખકર છતાં રાવણ જેવા દુષ્ટના
 ધૂમકેતુ છે.

૨. ૭. વશિષ્ઠ-રઘુકુલના ગુરુ; અરૂંધતી તેમનાં પત્ની.

૨. ૯. રાણીઓ, રામ માતાઓ, એ એ એકજ વિભક્તિમાં છે, સમાનાર્થ
 વિભક્તિ છે. (Case in apposition). કૌશલ્યા, કૈકેયી, સુ-
 મિત્રા વગેરે.

૨. ૧૪. શાન્તા=રામચંદ્રની બેહેન, અને દશરથની પુત્રી. રામાયણમાં
 કથા છે કે અંગરાજ લોમપાદ અપુત્ર હતા. તેમણે દશરથરાજ પાસે
 શાન્તાપુત્રી માગી લીધી ને પછી ઋષ્યશૃંગ સાથે તેને પરણાવી.

૨. ૨૨. શુદ્ધસ્તોત્ર.—શુદ્ધ એટલે કોઈ રીતે દૂષણવાળી ન હોય એવી સ્તોત્ર
 એટલે સ્તુતિની પદ્ધતિ, સ્તુતિનો પ્રકાર, શોધી કાઢો.

૨. ૨૫--૨૮. જગતના વ્યવહારમાં દૂષણ શામાં ન આવ્યું ? માણસો
 જેમાં ને તેમાં દોષ કાઢ્યાંજ બળ્ય છે; પછી વિચારે કે અવિચારે.
 તેમાં મુખ્ય કરીને નારીના અને વાણીના-કવિતાના--ગુણની
 ખરીક્ષા કરતીવેળે તો જે સજ્જન હોય છે તે પણ દુર્જનજ બની

જામને તપાસ કરે છે, કેમકે તેના ગુણનું વિવેચન કરવાને બદલે તેમાં ન હોય તેવા દોષ પણ ઉપજાવી લેખને બેજે બેજે કાંઈ નિન્દા કરાય એવું ખોળી કાઢે છે. આમ છે ત્યારે શુદ્ધ પદ્ધતિ તે ક્યાંથી મળે ? આ ઠેકાણે ભવભૂતિએ પોતાનો ખરો અનુભવ દર્શાવ્યો છે, પણ તેમાં ખુબી એટલી છે કે હવે નાટકમાં જે પાત્ર પ્રવેશ કરનાર છે તેનું યુક્તિથી વાંચનારને ભાન કરાવેલું છે. પ્રસંગે કહીએ છીએ કે નાટકની વ્યાખ્યા ભરતમુનિએ આમ આપી છે. નાટકં રચાત્ત વૃત્તં સ્યાત્ । કોઈ જાણીતી-ઐતિહાસિક-વાત ઉપર રચાય તે નાટક. એ નાટકાદિક-દ્રશ્ય કાવ્ય-નાં પાત્રનાં પ્રવેશ સંબંધે નિયમ એવો છે કે ॥ નાસૂચિતં વિશેત્ પાત્રમ્ ॥ સૂચના કર્યાવગર કોઈ પણ પાત્રનો પ્રવેશ કરાવવો નહિ. આ નિયમ ભવભૂતિએ મહાભેદેનતે માલતીમાધવમાં વગર ચુકે પાળ્યો છે. આ ઠેકાણે ભવભૂતિએ જે સ્વાભાવિક રીતે સીતાની વાતની સૂચના કરી દીધી છે તે ખરા કવિત્વની ઊંચી નીશાની છે. કાલિદાસના શકુન્તલામાં પણ દુબ્યન્તને સૂત્રધાર પાસે આમ દાખલ કરાવ્યો છે,—

મોહ પામ્યું હતું મારું ચિત્ત ગાયનરાગથી,
જેમ દુબ્યન્તરાગનું વેગવાળા મૃગે થકી.

૩. ૧૦. સર્વથા દેવ અતે.—એમ કહીને નાટકનો શો પરિણામ આવશે તે સૂચવેલું છે.

અંક. ૧.

૪. ૮. ગૃહસ્થનો ધર્મ સંકટપૂર્ણ છે. પરણ્યા પછીથી જે અગ્નિ પરણવામાં સાક્ષી હોય તેનેજ સ્થાપી રાખવામાં આવે છે. તેમાં નિત્યે ત્રણવાર હોમ કરવો પડેછે, ને તેજ અગ્નિથી મુવે બળવું પણ થાયછે. આવો અગ્નિહોત્ર ગ્રહણ કરવાથી ઇચ્છાનુસાર ફરવું હરવું જનકથી બનતું નથી.

૪. ૧૫. રામભદ્ર.—એમ બોલીને શરમાંવાનું કારણ એટલુંજ કે રામચન્દ્ર હવે તો રાગ થયા હતા એટલે મહારાજ એમ કહીને બોલાવવા બોધ્યે, તેને બદલે પ્રથમના પરિચયને લીધે કંચુકીના મોંમાંથી રામ-

ભદ્ર (આપણામાં જેમ દુકારીને બોલાવવાનો રીવાજ છે, રામનારાયણને રામા કહીએ છીએ, તેવો ભદ્ર પ્રત્યય પરિચય અને પ્રીતિવાચક છે) એમ નીકળી ગયું.

૪. ૧૭. ઉપચાર=અહારનો વિનય (formality.)

૪. ૨૭. સોમપીતી=સોમપાન કર્યું છે જેણે એવા, બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણમાં
॥ ब्रह्महत्याप्रशमनं सोमयागफलं मुने ॥ બ્રહ્મહત્યાના પાપથી
પણ મુક્ત કરનાર સોમયજ્ઞ કહેલો છે, તે કર્યો છે જેણે એવા.

૫. ૫—૮. વિશ્વંભરા—પૃથ્વી. (વિશ્વને ધારણ કરનારી.) પ્રજાપતિ=બ્રહ્મા.
(સર્વના પોષણકર્તા વેદપારંગત પ્રજાપતિ.) સીતા પૃથ્વીમાંથી ઉત્પન્ન
થયાં છે, દેવયજ્ઞન—વેદી—યજ્ઞભૂમિ—ખેડતાં તેમાંથી નીકળી આ-
વ્યાં છે એ પ્રસિદ્ધ છે. વશિષ્ઠમુનિ સૂર્યકુલના ગુરુ છે, અને સ-
વિતા (સૂર્ય) તો મૂલથીજ છે. આ શ્લોકમાં કેહેવાની મતલબ
એવી છે કે પૃથ્વી જેવાં તારાં માતા છે, વિદેહરાજ જનકરાજર્ષિ જે
પ્રજાપતિ જેવા તે તારા પિતા છે, ને વળી પ્રખ્યાત સૂર્યગુરુ અધિ-
ષ્ઠિત કુલની તું વહૂ થઈ, જે કુલના અમે પણ ગુરુ છીએ, એટલી
એટલી તારામાં સૌભાગ્યસંપત્તિ ભેગી મળી ત્યાં અમે તે શી આ-
શિષુ આપીએ? જુઓ અંક ૭ પા. ૧૦૮ લી. ૧૪-૧૫.

૫. ૧૨—૧૩. લૌકિક એટલે લોકમાં રહેનારા, સંસારી, જે સાધુ પુરુષ છે
તેમને તો અર્થનો વિચાર કરીને વાણી બોલવી પડે છે, એટલો તે-
મનો પ્રભાવ આછો; પણ વશિષ્ઠઋષિ જેવા જે આઘઋષિ જનો છે
તે તો અર્થનો વિચાર કર્યાવિનાજ જે મોંમાંથી બોલે છે તેમાંજ
અર્થ ને—વાણીની સફલતાને—પેસવાની દરજ પડે છે, તેજ પ્રમાણે
થાય છે, એટલી તેમની તપઃસિદ્ધિ વિશેષ. અર્થાત્ આઘઋષિ-
ઓની વાણીમાં વિશ્વક્રમ ફેરવી નાખવા જેટલી પણ મોટી સત્તા
રહેલી છે તેથી એમણે જે આશિષુ, વીર પુત્રની માતા થજે એવી,
આપી તે માટે એમનો મોટો અનુગ્રહ—ઉપકાર—થયો.

૫. ૧૫. દોહદ=ગર્ભિણી સ્ત્રીઓને અભાવા થાય છે ને પછી જે વિવિધ
ઘટ્ટાઓ થાય છે તે. અષ્ટાવક સાથે આમ કહાવીને સર્વેએ સીતા
ઉપર પોતાની પ્રીતિ જણાવેલી છે.

૫. ૨૧—૨૨. ઋષ્યશૃંગ પણ આ પ્રમાણે કહીને બીજે રૂપે આશિષુજ
આપે છે.

૬. ૨—પ. અમે, વશિષ્ઠાદિ જે તારૂં રાજ્ય યથાધર્મ ચલાવરાવી શકીએ તે તો અહીંયાં, ઋષ્યશૃંગના યજ્ઞમાં, રોકાયા છીએ; તું હજું બાલક, વ્રજપાલનના વિકટ કાર્યમાં અનનુભવિ, છે; તેથી એકજ શિક્ષા કહીએ છીએ કે પ્રજાને રંજન કરવા તત્પર રહેજે—એજ મહા ધન છે. આ આજ્ઞા રામે કેવી સુદૃઢ રીતિથી આપ્યા નાટકમાં પાળી છે. એ દાખલો લેવા લાયક છે; સાંભળતાં તરતજ રામ જે વિચાર દર્શાવી પોતાની તત્પરતા બતાવે છે, તથા સીતા, પોતાના હૃદયના સાર રૂપ સીતાને પણ તજવા કબુલત આપે છે; ને તે સાંભળી સીતાજી રામને રઘુવંશના ધુરંધર ગણી અભિનંદન આપે છે. એ એ દંપતીની અનુવૃત્તિ, પ્રેમ તથા તદુપરી રામની પ્રજાહિતપર આસક્તિ બહુ ઉત્કૃષ્ટ રીતે સૂચવે છે. છંદ. ઇન્દ્રવંશા અને ઇન્દ્રવંશના સંકરરૂપ વિષ્ણુપ્રજાપતિય છે.

૬. ૨૧. ૨૪. લક્ષ્મણે કહ્યું કે સીતાને અગ્નિદેવે શુદ્ધ કર્યા ત્યાં સુધી ચિત્ર આવેલું છે. કથાપ્રસંગ એવો છે કે રાવણની પાસે રહેલાં સીતાને રામે અંગીકાર કરવાની ના કહી, અને જ્યારે તે અગ્નિમાં પ્રવેશ કરી શુદ્ધ થઈ નીકળ્યાં ત્યારે તેમને સ્વીકાર્યા. લક્ષ્મણનું બોલવું આ વાતને અનુસરીને થયું. પ્રેમમાં લીન થયેલા રામ એ વાતને ગણકારતા નથી અને કહે છે કે એને પવિત્ર કરી શકનાર કોઈ નથી; બલ્કે તીર્થની—ગોદાવરી ગંગા આદિક તીર્થોની—તેમજ અગ્નિની પણ એનાથીજ પવિત્રતા થાયછે. જુઓ અંક ૭ પા. ૧૦૮. લી. ૧૪, ૧૫. કાલિદાસે પણ મેઘદૂતના પ્રથમ શ્લોકમાં રામગિરિનાં જલને ॥ જનકતનયારનાનપુષ્ય ॥ જનકની પુત્રી—સીતાના—નહાવાથી પવિત્ર થયેલાં ગણ્યાં છે. રામે પ્રથમ શુદ્ધિ કરાવેલી, ને હાલ આવું બોલે છે તેનો પરિહાર પા. ૭ માની લીટી ૨—૯ સુધીમાં કર્યોછે.

૭. ૨—૯. અશિવ=અક્ષેપ, અયોગ્ય, અનુચિત; અગ્નિમાં શુદ્ધ થઈને આવે તોજ રાખું એવું. એમ કહેવાનો માત્ર બાહ્યહેતુ—લોકને રાજી રાખવાનોજ—જણાવેલો છે; ખરેખર તો તું તેને પાત્ર નહતી, તું તો જન્મથીજ પવિત્ર છે. છેલી બે લીટીથી વળા વિશેષ કહે છે કે સુગંધીમાન્ ફુલને તો તે નીપજ્યું ત્યારથીજ માથે બેસવાનો હક છે. તે માટેજ તે જન્મ્યું છે, કાંઈ પગતજે ચગદાવા નથી પેદા થયું. આ શ્લોકોમાં રામની સીતા ઉપરની અગાધ પ્રીતિ, ને પ્રીતિના આ-

ભદ્ર (આપણામાં જેમ ટુંકારીને બોલાવવાનો રીવાજ છે, સમનારો-યણને રામા કહીએ છીએ, તેવો ભદ્ર પ્રત્યય પરિચય અને પ્રીતિ-વાચક છે) એમ નીકળી ગયું.

૪. ૧૭. ઉપચાર=અહારનો વિનય (formality.)

૪. ૨૭. સોમપીતી=સોમપાન કર્યું છે જેણે એવા, અહલવૈવર્તપુરાણમાં
॥ ब्रह्महत्याप्रशमनं सोमयागफलं मुने ॥ અહલહત્યાના પાપથી
પણુ મુક્ત કરનાર સોમયગ કહેલો છે, તે કર્યો છે જેણે એવા.

૫. ૫—૮. વિશ્વંભરા—પૃથ્વી. (વિશ્વને ધારણ કરનારી.) પ્રજ્ઞપતિ=અહ્મા.
(સર્વના પોષણકર્તા વેદપારંગત પ્રજ્ઞપતિ.) સીતા પૃથ્વીમાંથી ઉત્પન્ન
થયાં છે, દેવયજ્ઞન—વેદી—યજ્ઞભૂમિ—ખેડતાં તેમાંથી નીકળી આ-
વ્યાં છે એ પ્રસિદ્ધ છે. વશિષ્ઠમુનિ સૂર્યકુલના ગુરુ છે, અને સ-
વિતા (સૂર્ય) તો મૂલથીજ છે. આ શ્લોકમાં કહેવાની મતલબ
એવી છે કે પૃથ્વી જેવાં તારાં માતા છે, વિદેહરાજ જનકરાજર્ષિ જે
પ્રજ્ઞપતિ જેવા તે તારા પિતા છે, ને વળી પ્રખ્યાત સૂર્યગુરુ અધિ-
ષ્ઠિત કુલની તું વહૂ થઈ, જે કુલના અમે પણુ ગુરુ છીએ, એટલી
એટલી તારામાં સૌભાગ્યસંપત્તિ ભેગી મળી ત્યાં અમે તે શી આ-
શિષુ આપીએ? જુઓ અંક ૭ પા. ૧૦૮ લી. ૧૪-૧૫.

૫. ૧૨—૧૩. લૌકિક એટલે લોકમાં રહેનારા, સંસારી, જે સાધુ પુરુષ છે
તેમને તો અર્થનો વિચાર કરીને વાણી બોલવી પડે છે, એટલો તે-
મનો પ્રભાવ એછો; પણુ વશિષ્ઠઋષિ જેવા જે આદ્યઋષિ જનો છે
તે તો અર્થનો વિચાર કર્યાવિનાજ જે મોંમાંથી બોલે છે તેમાંજ
અર્થ ને—વાણીની સફલતાને—પેસવાની શરજ પડે છે, તેજ પ્રમાણે
થાય છે, એટલી તેમની તપઃસિદ્ધિ વિશેષ. અર્થાત્ આદ્યઋષિ-
ઓની વાણીમાં વિશ્વક્રમ ફેરવી નાખવા જેટલી પણુ મોટી સત્તા
રહેલી છે તેથી એમણે જે આશિષુ, વીર પુત્રની માતા થજે એવી,
આપી તે માટે એમનો મોટો અનુગ્રહ—ઉપકાર—થયો.

૫. ૧૫. દોહદ=ગર્ભિણી સ્ત્રીઓને અભાવા થાય છે ને પછી જે વિવિધ
ધમ્માઓ થાય છે તે. અષ્ટાવક સાથે આમ કહાવીને સર્વેએ સીતા
ઉપર પોતાની પ્રીતિ જણાવેલી છે.

૫. ૨૧—૨૨. ઋણ્યશૃંગ પણુ આ પ્રમાણે કહીને બીજે રૂપે આશિષુજ
આપે છે.

૩. ૨—૫. અમે, વશિષ્ઠાદિ જે તારૂં રાજ્ય યથાધર્મ ચલાવરાવી શકીએ તે તો અહીંયાં, ઋષ્યશૃંગના યજ્ઞમાં, રોકાયા છીએ; તું હજી બાલક, યજ્ઞપાલનના વિકટ કાર્યમાં અનુભવિ, છે; તેથી એકજ શિક્ષા કહીએ છીએ કે પ્રજાને રંજન કરવા તત્પર રહેજે—એજ મહા ધન છે. આ આજ્ઞા રામે કેવી સુદૃઢ રીતિથી આખા નાટકમાં પાળી છે. એ દાખલો લેવા લાયક છે; સાંભળતાં તરતજ રામ જે વિચાર દર્શાવી પોતાની તત્પરતા બતાવે છે, તથા સીતા, પોતાના હૃદયના સાર રૂપ સીતાને પણ તજવા કબુલત આપે છે; ને તે સાંભળી સીતાજી રામને રઘુવંશના ધુરંધર ગણી અભિનંદન આપે છે એ એ દંપતીની અનુવૃત્તિ, પ્રેમ તથા તદુપરી રામની પ્રજાહિતપર આસક્તિ બહુ ઉત્કૃષ્ટ રીતે સૂચવે છે. છંદ. ઇન્દ્રવંશા અને ઇન્દ્રવજ્રના સંકરરૂપ વિષ્ણુપ્રજાપતિય છે.

૩. ૨૧. ૨૪. લક્ષ્મણે કહ્યું કે સીતાને અગ્નિદેવે શુદ્ધ કર્યાં ત્યાં સુધી ચિત્ર આવેલું છે. કથાપ્રસંગ એવો છે કે રાવણની પાસે રહેલાં સીતાને રામે અંગીકાર કરવાની ના કહી, અને બ્યારે તે અગ્નિમાં પ્રવેશ કરી શુદ્ધ થઈ નીકળ્યાં ત્યારે તેમને સ્ત્રીકાર્યો. લક્ષ્મણનું બોલવું આ વાતને અનુસરીને થયું. પ્રેમમાં લીન થયેલા રામ એ વાતને ગણકારતા નથી અને કહે છે કે એને પવિત્ર કરી શકનાર કોઈ નથી; બલકે તીર્થની—ગોદાવરી ગંગા આદિક તીર્થોની—તેમજ અગ્નિની પણ એનાથીજ પવિત્રતા થાયછે. જુઓ અંક ૭ પા. ૧૦૮. લી. ૧૪, ૧૫. કાલિદાસે પણ મેઘદૂતના પ્રથમ શ્લોકમાં રામગિરિનાં જલને ॥ જનકતનયારજ્ઞાનપુષ્પ ॥ જનકની પુત્રી—સીતાના—નહાવાથી પવિત્ર થયેલાં ગણ્યાં છે. રામે પ્રથમ શુદ્ધિ કરાવેલી, ને હાલ આવું બોલે છે તેનો પરિહાર પા. ૭ માની લીટી ૨—૯ સુધીમાં કર્યો છે.

૭. ૨—૯. અશિવ=અક્ષેપ, અથોગ્ય, અનુચિત; અગ્નિમાં શુદ્ધ થઈને આવે તોજ રાખું એવું. એમ કહેવાનો માત્ર બાલ્યહેતુ—લોકને રાજી રાખવાનોજ—જણાવેલો છે; ખરેખર તો તું તેને પાત્ર નહતી, તું તો જન્મથીજ પવિત્ર છે. છેલી બે લીટીથી વળા વિશેષ કહે છે કે સુગંધીમાન ફુલને તો તે નીપજ્યું ત્યારથીજ માથે બેસવાનો હક છે. તે માટેજ તે જન્મ્યું છે, કાંઈ પગતજે ચગદાવા નથી પેદા થયું. આ શ્લોકોમાં રામની સીતા ઉપરની અગાધ પ્રીતિ, ને આ

૯. ૧૫. ૧૬. તાતપાદ—એ આપણે જેમ પૂજ્ય તીર્થસ્વરૂપ પિતા કહીએ છીએ તેવું છે; તાતના ચરણકમલ જીવતાં. તાતપાદના જીવતાં એ માત્ર કલિસૂચક વાક્ય છે, તથાપિ તાત અને માતા એ બેનો શાબ્દ વિરોધ છે. તાતના જીવતાં પણ આપણી ચિંતા માતાને રહેતી એ વિરોધ. માતાને બાલકો ઉપર જે અસાધારણ પ્રીતિ હોય છે તે આપણાં માતામાં એટલી બધી હતી કે તેજ પોતેજ આપણી શીકર રાખતાં એમ અર્થ ધટાવવાથી એ વિરોધનો પરિહાર. મારી પાસે રાત્રિ દિવસ લાડગેલ કરતા આ રામ લક્ષ્મણ ભરત શત્રુઘ્ન ચારે હવણાંજ નવીજ દારાઓ પરણી લાવ્યા, તે હવે ધર કેવું એક માંડશે, એવી આપણાં માતા ચિંતા કરતાં એ આપણા લાડના દિવસ તો વીતીજ ગયાં ! છોકરાનું ધરસૂત્ર સારું થયેલું જોવાની માની ઉત્કંઠા જગત પ્રસિદ્ધ છે.

૯. ૧૮-૨૨. જનકીનાં અંગોનાં મુજ મા (કૌશલ્યા) વારણાં લહે (લેતાં) એમ અન્વય છે. વિરલ=આછા આછા. કુંતલે=લટ (તેથી) દશનકલિએ=દાંતની કલીઓથી. આછી આછી લટો ગાલે લટકે; દાંત ઝીણી કલી સમાન ખીલી રહે; એ મુઝધત્વની નિશાની છે. એથીજ જેનું મોં નાનું-બાલક જેવું-મુઝધ-લાગતું હતું એવી જનકીનાં. જ્યોત્સ્ના=ચંદ્રનું અજવાળું, તેવાં ઉજળાં અને શીતલ. અકૃત્રિમવં=ધરેણાં, લુગડાં વગેરેના કૃત્રિમ-ખનાવટના-વિભ્રમ-રત્યુ-દ્વોષક લટકા-તેથી નહિ, પણ માત્ર સ્વાભાવિક કાન્તિમાન શરીરનાજ વિભ્રમથી મધુર—મીઠાં—સ્પર્શથી, મિષ્ટતા—આનંદરસસ્વાદ ઉપજાવતાં, કોમલ અંગ આ શ્લોક ઉપરથી જનકીનું સર્વાકાર હૃદયંગમત્વ, અને અકારણ પણ પક્ષપાત—પ્રીતિ—ઉત્પન્ન કરાવે એવું લાલિત્ય સૂચવ્યાં છે.

૯. ૨૩. આ પ્રમાણે સીતાના અને કૌશલ્યાના પ્રેમ સ્નેહના વર્ણનમાં રામ ગરક થયેલા છે, તેમાં લક્ષ્મણ મન્યરા—કૈકેયી—જેને લીધે રામને તે પ્રેમમૂર્તિ સીતાને વનવાસ કરવો પડ્યો—તેનું નામ સંભારે છે. તેને રામ ન સાંભળ્યું હોય એમ પડતું મુકી, શી રીતે વન જવા નીકળવું પડ્યું એ વાત અતિ દુઃખ કરનારી હોવાથી દાખી દધને, વન જતાં જ્યાં નિષાદપતિ ગુહરાજની સાથે મેલાય થયો હતો ત્યાંથી વાત ઉપાડે છે; અને આ પ્રેમવિહારને પોષક

જે જે સોતા સાથે અનુભવેલા વનમાના પ્રેમવિલાસ તે તે ઉપર મુખ્ય લક્ષ આપે છે.

૧૦. ૩. જટાસંયમન=જટાઅંધન (વનવાસ કર્યાનું ચિહ્ન.)

૧૦. ૫. ઈક્ષ્વાકુવંશના રાજાઓએ જે વ્રત વૃદ્ધ થયેલા ત્યારે ગ્રહણ કરેલું તે આયે—રામે—આલાપણમાંજ લીધું એટલી એમની મહતા.

૧૦. ૧૦—૧૩. રામાયણના બાલકાણ્ડમાં કથા છે કે સગરરાજા અશ્વમેધ યજ્ઞ કરતા હતા. એ માર્ગ પદ લેઈ લેશે એવી ઇન્દ્રને ઇર્ષ્યા થઈ તેથી તેણે અશ્વમેધના ઘોડાને પાતોલમાં કપિલમુનિ તપ કરતા હતા તેમની પાસે બાંધ્યો. સગરરાજાને ૬૦,૦૦૦ પુત્ર હતા, તે એ ઘોડાને શોધતા શોધતા કપિલપાસે ગયા, ને ઘોડો ત્યાં દેખી કપિલને ચોર ધારી તેની સાથે યુદ્ધ કરવા તત્પર થયા. કપિલમુનિએ ક્રોધથી સર્વેને ભસ્મ કરી નાંખ્યા, તે સર્વે પ્રેત થયા. પછી સગરના પુત્ર અસમંજ થયા. તેમના પુત્ર અંશુમાન થયા, તેમના પુત્ર દ્વિલીપ થયા, ને દ્વિલીપના પુત્ર ભગીરથ થયા. ભગીરથે હજારો વર્ષ સુધી તપ કરીને ગંગાને સ્વર્ગમાંથી આણ્યાં, ને તેમના જલથી પેલા ૬૦,૦૦૦ પ્રપિતામહની ભસ્મને નવરાવી ત્યારે તેમની સદ્ગતિ થઈ. આ કારણથી ભાગીરથી (ભગીરથે આણેલી) રઘુકુલદેવતા મનાય છે. છંદ હરિગીત છે, પેહેલાં બે ચરણમાં બંને માત્રા ઓછી છે, પણ તાલ બરાબર છે માટે નિર્દોષ છે.

૧૦. ૧૫. આ વાક્ય આગળ થાય છે.

૧૦. ૨૩—૨૬. તારા રસ્તે ચાલવાના શ્રમથી, યાકી ગયેલાં લુલાં, રમણીય અંગને હું ખુબ દાખી દાખીને ચોંપતો, પ્રેમથી, તોપણ તે ચુંચાવાથી કરમાઈ ગયેલી પોયણી જેવાં દીલાં ને શિથિલ લાગતાં, તેનેજ તું મારી છોતી ઉપર મુકીને યાકી જવાથી બાંધી જતી—એ તે કેમ વિસરાય ? આ કવિતાથી આગળ બીજી પણ એવીજ આવે છે તે તમામમાં રામે અનુભવેલા વિલાસનું વર્ણન છે. પૂર્વના પ્રીતિસંસ્કાર મનમાં દૃઢ જડાઈ રહેલા તેનું ચિત્ર જોતાં ફરી સ્મરણ થાય છે.

૧૧. ૨. વિરાધ—એ નામનો રાક્ષસ હતો.

૧૧. ૧૦. વૈષ્ણનસ—વાનપ્રસ્થ, વનવાસ કરી રહેનાર (ઋષિ વગેરે.)

૧૧. ૧૨. ૧૩. જો કે એક મુઠી સામાથીજ એમને સંતોષ વળતો એવા

ત્યાગી હતા, તોપણ અતિથિપૂજન વગેરે આચરવાથી તે ગૃહસ્થ મનાતા.

૧૧. ૨૪. અડીથી લક્ષ્મણે જે સહાય કરેલી તે કહી બતાવે છે. લક્ષ્મણ આપણી હરેક રીતે મરજી ઉઠાવી લેતો, તેથી આપણે તો નિરંતર પ્રીતિ વિહાર વિનોદનું સુખજ અનુભવ્યાં કરતાં.

૧૨. ૪—૧૦. એમાં રામ અને સીતાની રાત્રિએ સુવાની સ્થિતિનું વર્ણન છે. ગાલ ઉપર ગાલ મુકીને, ધીમેધીમે ધ્વનિ—વાતની હેલિ—રેલ ચલવીને, તે કેવી રીતે કે ગમે તેમ કાંઈ પહેલી છેલી વાતના ક્રમનું ઠેકાણું મળે નહિ એમ, મોઢેથી કાંઈ કાંઈ પણ નજરમાં આવે તેવું એકેક પ્રતિ બોલતાં ને ગેલ કરતાં, અશિથિલ આલિંગનથી—રમત કર્યાં જતાં. એમ કરતાં રાતનો એક પેહોર પણ ક્યારે વીત્યો એની આપણને ખબર પડતી નહિ પણ રાત્રિ પોતેજ જાણે લાંબા લાંબા પોહોર પોહોર સુધી ઉભી રહી રહીને થાકતી હોય, ક્યારે આમના વિહાર પતી રહે ને હું જાડ એમ રોકાઈ રહેતી હોય, તેમ કંટાળીને જતી રહેતી—પુરી થઈ જતી. માણસના હૃદયના ઊંડા અભ્યાસનું ઉદાહરણ આથી વધારે બિયું ન હોઈ શકે. નહિ પૂર્વાપર વ. તથા રમત ગમત વ.—એ બે વિચાર કવિની પૂરી પ્રેમાવગાહન આતુરી બતાવે છે, એ બે વાક્યથી રામસીતાનું પ્રેમમાં એટલું ગરક થઈ જવું, તથા પ્રેમ સિવાય અન્ય રસનું તે વેળે ભાનજ નહિ એવું અંગેઅંગ તેમાં હુખવું સૂચવે છે.

૧૨. ૧૩. રામવિયોગનો ત્રાસ સીતાના મનમાં એવો સજ્જડ બેસી ગયો છે કે ચિત્ર જોતાં પણ ચમકે છે. આજ તેની પ્રેમાળ કોમલતા સૂચવે છે.

૧૨. ૨૦. અતે વ.—સીતાનો વિયોગ, તેપરથી રાવણ સાથે યુદ્ધ વગેરે જે થયું તે વીતિ ગયું, તોય આજ સાહે છે.

૧૨. ૨૪. વિકલ—સર્વ ધન્વિયોને શિથલ કરી નાખે તેવું, ગાત્ર ગળાવતું. અને કંઈ—દયા—ભર્યું—દયા ઉપજાવતું.

૧૨. ૨૪. દશદ—પત્યર. રાવણે મરીચીને સોનાનો મૃગ કરી નસાડ્યો અને સીતાએ તેના ઉપર મોહ પામી રામને તેની પાછળ મોકલ્યા, તથા, છેવટ સીતાના રક્ષણ માટે મુકેલા લક્ષ્મણને પણ રામની સહાયે જવું પડ્યું, અને રાવણ આવીને સીતાને લેઈ ગયો એ કથા પ્ર-

સિદ્ધ છે. સીતાના વિયોગથી રામે એટલો શોક કર્યો કે જેથી પથરા પણ રડવા લાગ્યા ને વજનાં હૈયાં પણ ઝોગળવા લાગ્યાં.

૧૩. ૨—૫. બાળપૌઘ=બાળ (આંસુ)નો ઓઘ (ઢગલો); આંસુની ધાર-રામચંદ્રને સીતાનો વિયોગ તાદૃશ જેવોજ યાદ આવ્યો તેથી રોવા લાગ્યા. રામનાં આંસુ એટલાં ઉપરાઉપરી પડ્યાં જાય છે કે જાણે મોતીની લટ તુટી હોય ને તેનાં મોતી એક પછી એક પડ્યાં જતાં હોય. નાસા=નાક. અધર=ડોહ. પેહેલાંનો વિયોગ અને તેથી થયેલું દુઃખ, તથા સીતાને વીતેલી પીડા યાદ આવવાથી રામ શોકાતુર થાય છે, શોક હૃદયમાં દાખ્યો રહેતો નથી તેથી અશ્રુ રૂપે બહાર વહી જાય છે. આ જોઈને લક્ષ્મણ આશ્ચર્ય પામી પુછે છે.

૧૩. ૭. તે કાલ—જ્યારે સીતાનો વિયોગ ખરેખર થયો હતો ત્યારે. હૃદયમર્મવિષે=હૃદયના જિંડામાં જિંડા ભાગમાં, વ્રણ=ગુમફું, ચાંદી. હૃદયના અતિ જિંડા અને તેથીજ ઘણા આળા ભાગમાં પડેલું વ્રણ જેમ બળ્યાં કરે ને ઉપાયસાધ્ય થાય નહિ તેમ આ વિયોગ ફરી ફરી ચચર્યા કરે છે.

૧૩. ૧૨. સીતા પણ ચિત્રથી ઉત્પન્ન થયેલી સ્મૃતિમાં એવાં ગરક થઈ ગયાં છે કે રામનો વિલાપ અને વિયોગ સાંભળી, જાણે રામ પાસે ન હોય એમ ભાન ભૂલી ગયાં; ને દુઃખમાત્રજ સ્મૃતિમાં રમી રહેવા લાગ્યું.

૧૩. ૧૫. રાવણ સીતાને હરીને જતો હતો તેને જટાયુષે રોક્યો ને યુદ્ધ કર્યું, તથા રાવણે તેને ધાયલ કરી નાંખ્યો ત્યારે પણ તે રામને ખબર કેહેવા સુધી જીવ ધારણ કરી રહ્યો એવું દશરથરાજની મૈત્રીને લીધે કરેલું પરાક્રમ પ્રસિદ્ધ છે.

૧૪. ૨—૫. સીતા કેહે છે કે પમ્પા સરોવર આગળ રામ બહુ રોયા હતા. ત્યારે રામ કેહે છે કે એ સરોવર બહુ રમણીય છે; કારણ કે ત્યાં મદકલ (મદથી કલ—મધુર સ્વર કરતાં) મલ્લિકાક્ષ (ભૂરા પગ અને ચાંચવાળાં ઘોળાં પક્ષી ત્રિશેષ) ઘોળાં કમળના ઉપર બેસીને પાંખો ફફડાવતાં તેથી કમલો ઝુકી રહેતાં; ને એ ભૂમિના ભાગ, મારી આંખમાં આંસુ ખરી જઈને ફરી ભરાય તેવા તેવા વખતમાં, ભૂરાં કમળથી છવાયલા, મને દેખાતા. ઘોળાં કમળવાળાં છતાં પણ ભૂરાં કમળથી છવાયલા જણાતા એમ કેહેવાથી રામની આંખમાં આંસુને

પ્રવાહ જરા પણ ખંડિત નહિ થતો એમ સૂચવેલું છે, વળી આંસુ ખરી જઘને ફરી આવે તેવા તેવા વખતમાંજ એ પ્રદેશ દેખાતા, બાકી આંસુ ચાલે ત્યારે તો એટલાં વેહે કે કાંઈ દેખાયજ નહિ, તેમ એક ટીપુ જય ને બીજું આવે તે વચ્ચે જે વખત જય તેમાં પણ આંખ કેવળ ખાલી ન રહેતી, નહિ તો ધોળાં કમળ તે વેળે તે ભૂરાં જણાવાને બદલે ધોળાંજ જણાય; એ વગેરે કહીને પણ રામની આંખમાંથી અત્યંત શોકને લીધે ઝરતો અખંડ અશ્રુપાત સૂચવ્યો છે. ધોળાં કમળવાળા પ્રદેશ, ઝળઝળાયાં ભરેલી આંખોથી, ભૂરા પગવાળાં ધોળાં પક્ષી તે કમલ ઉપર બેઠેલાં હોવાને લીધે, ભૂરાં કમલથી છવાયલા લાગે એ સાધારણ છે.

૧૪. ૧૦—૧૧. દ્વિષ્ટયા=પ્રભુકૃપાએ; એ શબ્દ આશિર્વાચક છે; અણુચિત્તવેલું કોઈ કાર્ય થાય ત્યારે જેમ આપણે ઇશ્વરકૃપાએ થયું એમ કહીએ છીએ તેવો એ બોલ છે. અંજની (હનુમાનની મા)ના આનંદને વધારનાર=હનુમાન. વીર્ય=પરાક્રમ. કૃતી=કૃતાર્થ, રામસીતાના સંયોગથી કરીને કૃતાર્થ.

૧૪. ૧૨. તાંડવ—એક પ્રકારનું નૃત્ય; એ નૃત્ય શિવને બહુ પ્રિય ગણાય છે.

૧૪. ૧૯—૨૨. શૈલાશૃંગ વ.—તે આ શૈલ (પર્વત) અશૃંગ જાતનાં પુલથી ગન્ધવાન—સુગન્ધીવાળો—માલ્યવાન નામનો. લક્ષ્મણ સીતાને એ પર્વત ઓળખાવે છે, તેથી પોતાની સ્થિતિ જે સીતાએ વર્ણવી તેનું તેમજ તે સ્થલના બીજા અનેક પ્રસંગોનું સ્મરણ થઈ રામનું હૈયું ભરાઈ જાય છે; ને એથીજ કરી લક્ષ્મણને કેહે છે કે હવે એટલેથીજ ચિત્ર જોવાનું બંધ કર; કેમકે જનકીનો—સીતાનો વિયોગ મારા ઉપર ફરીથી આવ્યો; જે વિયોગ પહેલાં થયો હતો ને તેથી જે દુઃખ થયું હતું તેનું તેજ દુઃખ મને હાલ થવા માંડ્યું. રામના કોમલ અને પ્રેમાલ અંતઃકરણની આપણુ નિશાની છે.

૧૫. ૨૩—૨૫. શ્રમથી—ચિત્ર જોયાના તથા વિવિધ પ્રકારની શોક ચિંતાના શ્રમથી. ઇન્દુમણિસ્રજ=ઈન્દુ (ચન્દ્ર) મણિની માલા. એ મણિની પ્રકૃતિ એવી છે કે ચન્દ્રના કિરણના સ્પર્શથી કરીને તેમાંથી પાણી ગળ્યાં જાય છે.

૧૬. ૨—૫. તારા અંગના એક એક સ્પર્શથી કરીને મારી બધી ઇન્દ્રિયો જડ—ભાનવિતાની—પોતાનું કાર્ય કરવાને અસમર્થ—થાય છે, અને

મારા હૃદયમાં કોઈ એવો—ન સમજી શકાય એવો—વિકાર પસરી રહે છે, કે તે વિકારને લીધે મારું ચેતન—ચૈતન્ય—આત્મા—ભૂ-મી જાય છે—એભાન થઈ જાય છે. અને તેને તેજ વેળે પાછું પ્ર-કૃષ્ણ—આનંદમાં જરૂર થઈ રહે છે, તારી પ્રીતિના રસનું જ ભાન થયાં જાય છે, તેથી મારાથી સમજાતું નથી કે હું ઉંધું છું તેથી મારું ચે-તન એભાન થાય અથવા જાગૃત્તું તેથી આનંદમાં લેહેરાય છે, અથવા સુખમાં પડ્યાથી આનંદ છે, કે દુઃખમાં દુઃખ્યાથી ભાન ભૂલે છે, અથવા એવી વિપરીત અવસ્થાઓ થયાં જાય છે ત્યારે શું હું કોઈ જાતના નશામાં છું કે એવું થાય છે, અથવા શું મને વિષ ચઢી ગયું છે કે હું આસ્તે આસ્તે જ્યમ વિષ વિશેષ વ્યાપતું જાય તેમ તેમ ભાન ભુલતો ભુલતો છેક જ ભુલી એભાન થઈ જેમ વિ-ષમાં પ્રકૃત ધમધોર ઝળુઝળાટ રહે છે તેમ પ્રેમાનંદમાં લીન બની જાઉં છું? આવી પ્રેમવૃત્તિને ઘટતો જ સીતાનો જવાબ પણ છે.

૧૬. ૧૧. રસાયણથી કરીને જેમ શરીરના સર્વ રોગની નિવૃત્તિ થાય છે તેમ આ વચનરૂપી રસાયણથી પ્રેમવૃત્તિથી ઉલટા તમામ ચિત્તવિકાર નિવૃત્તિ પામે છે, પ્રેમ માત્ર જ તેમાં છવાઈ રહે છે અંતઃકરણ પ્રેમ-મય થવું એ જ તેની નીરોગી અવસ્થા છે.

૧૬. ૧૯. ૨૦. વ્રત—એકપત્ની વ્રત. ઉપધાન—તકીયો, ઉશીકું.

૧૬. ૨૮. એનું સીતાનું શું શું વહાલું નથી? બધું છે, ધરતી એ લ-ક્ષ્મી છે, આંખનું અમૃતાંજન છે, શરીરને એનો સ્પર્શ ચંદન છે, કંઠને એનો બાહુ મોતીની માલા જેનો છે, એમ એનાં સૌભાગ્ય, દર્શન, સ્પર્શ, બાહુ સર્વ વહાલું છે: વહાલો નથી માત્ર એનો વિ-યોગ જે તે અસહ—ન ખમાય એવો કઠણ ન નિપજતો હોત તો એના સંબંધની સર્વ જણુશ વહાલી છે એમ ગણાત, એટલે સીતા પ્રિય છે.

૧૭. ૨૬. આ ઠેકાણે સીતાની અશુભ વાત કેહેવા માટે દુર્મુખ પ્રવેશ કરે છે તે જેવા જેવું છે. રામ જે વેળે સીતાના પૂર્ણ પ્રેમમાં જ ગળી ગયા છે, તે જ વખતે દુર્મુખ આવીને એથી કેવલ અવળી વાત કેહે છે. તથાપિ પણ રામજેવા પ્રજાપાલનમાં તત્પર રાજાની દૃઢતા ડગતી નથી અને આટલો ગાઢ પ્રેમ પણ સીતાને વનવાસ મોકલવાનો વિચાર અટકાવી શકતો નથી!

૧૮. ૪. આમ, આમ, મનલબ્ધે સીતા રાક્ષસને ઘેર રહી ત્યાં એનું સતી-વ્રત સચવાયું નથી.

૧૮. ૫. વાગ્યજન્મવાણીરૂપી વજ્ર.

૧૮. ૧૧. અદ્ભુત—અગ્નિવડે શુદ્ધિ કરાવેલી એવા અદ્ભુત.

૧૮. ૧૩. મત્તધાન,—હડકાયેલા કુતરાના ઝેરની પેઠે બધે (પરગૃહમાં રહ્યાનું દૂષણ) પસરી ગયું. એ વાત સર્વ ઠામ વ્યાપી ગઈ.

૧૮. ૨૦. દશરથરાજ રામને વનવાસ મોકલ્યા પછી થોડે દિવસે એનાએજ દુઃખથી મરણ પામ્યા હતા એ કયા પ્રસિદ્ધ છે. મને અને પોતાના પ્રાણને બંનેને તજીને પણ જે વ્રત પિતાએ પાળ્યું છે, તે મારે પાળવું જોઈએ. મને અને પ્રાણને સાથેજ તજ્યા એમ કેહેવાથી રામ ઉપર દશરથની અતિશય પ્રીતિ જણાય છે.

૧૮. ૨૭. સ્વજન્મમાનુષ્યહ પવિત્રિન વસુન્ધરે—સ્વજન્મ (ના.) અનુગ્રહ (થી) પવિત્ર (પવિત્ર કરી છે) વસુન્ધરા (પૃથ્વી) જેણે એવી. જાણે સીતાએ પૃથ્વીમાંથી જન્મ લીધો એજ તેના ઉપર ઉપકાર કર્યો હોય તેમ છે એવી સીતા પવિત્ર છે.

૧૮. ૫—૬. અપુણ્ય—અપવિત્ર, રાક્ષસને ઘેર રહ્યાના દૂષણનો અપવિત્ર અપવાદ. તારાવિના હું જીવી શકું તેમ નથી તેથી તું જીવે છે તોજ આ જગત્ ધણીઆણુ છે, એમ આખા જગતને તું ધણીઆણું કરનારી છતાં પણ પોતે નહિ ધણીઆણી છે, હું—રામ—પ્રજ્ઞની મરજી મુજબ ચાલનાર છું તેથી તારું રક્ષણ કરી શકતો નથી, માટે તું ધણીવગરની આમ પીડાય છે.

૧૮. ૮. આમ, આમ, મતલબ કે સીતાને વનમાં મુકી આવો.

૨૦. ૮. તું આમ ઊંધી ગયેલી છે, આટલી મને વહાલી છે, વળી ગર્ભથી દુઃખી છે, એવીને પણ તજવાને હું તૈયાર થયો છું એ મારું કર્મ અપૂર્વ—આગળ કોઈએ ન કરેલું એવું—ઘાતકી, નીચ, પાપી છે, માટેજ હું ચાંડાલ છું. હે મુઝે—એમ કહીને સીતાની કેવલ પ્રેમ-મય વૃત્તિ, તથા રામ તેને તજી દેશે એવી લેશ પણ શંકાનો અભાવ, અને વિષવૃક્ષને અંદનવૃક્ષ જાણીને વળગી રહી છે એવું તેનું અણ-જાણપણું, સૂચવેલાં છે.

૨૧. ૨. ૫. રામ નીચ અને પાપી કેમ થઈ ગયા છે તેનું આ શ્લોકમાં વિશેષ કારણ છે. જે વિશ્વાસથી ઉંઘે છે તેને કપટથી તજવાથી વિશ્વાસઘાત, ગૃહિણી જે ગૃહની શોભા છે તેને તજવાથી અધર્મ અને સાહસ, કઠિન એટલે પરિપૂર્ણ થયેલો જેનો ગર્ભ સ્વપ્નના વિ-

કારથી ધૂણ રહેલો છે ને તેથી જે બહુ મન્દ થઇ ગયેલી છે તેને વાધ વરુ ઇત્યાદિક પ્રાણીને (વનવાસ કાઢવાથી) બલિ, ભોગ, આપવાથી રાક્ષસી વૃત્તિ, એવાં વિવિધ પાપ રામને માથે લાગવાથી આગળનો ૫૩ મો શ્લોક સાર્થક થયો.

૨૧. ૧૫. લવણ—એક રાક્ષસ હતો; તે ઋષિઓના યજ્ઞમાં ભંગાણ પાડતો.

૨૧. ૨૦. આ વાક્ય આગળ સફલ થાય છે.

૨૨. ૧. માન આત્માનું ભાન,—આ વાક્યથી સીતાનો અગાધ પ્રેમ જણાય છે. રામની સમક્ષ પ્રેમવિના ખીજા ભાવનું જે ભાન રહેશે તો ખીજશ, અર્થાત્ ખીજનું ભાન રહેનારજ નથી.

અંક ૨ જો.

૨૩. ૨. તપોધના—તપ એજ છે ધન જેનું તે. તપોધન. તેનું સ્ત્રીલિંગ તપોધના.

૨૩. ૪. અર્ધ્ય—પૂજનિ સામગ્રિ, જલ, ચંદન ને પુષ્પ કોઇ પૂજ્યને ભેગા કરી ચઢાવીએ છીએ તે.

૨૩. ૯. અશન—ભોજન, ખાવાનું.

૨૩. ૧૦. ફલ, મૂલ એ વગેરે જે જે કંઇ તમારા તપ સારું યોગ્ય ભોજન હોય તે બધું પારકું છે એમ ગણી આપેતોજ લેવું એવી વાટ જોવી નહિ, બધું તમારુંજ છે, યથેચ્છાએ તેનો ઉપયોગ કરવો.

૨૩. ૧૫—૧૮. આથી ઉલટો શ્લોક જુઓ માલતી માધવ પા. ૯. બધાંને દેખાડી વગેરે.

૨૩. ૨૬. ઉદ્ગીયવેતા—ઉદ્ગીય એવો સામવેદનો એક વિભાગ છે, તેને જાણનારા, અર્થાત્ તે જાણવાનારા.

૨૪. ૩. બ્રહ્મવાદી પ્રાયેતસ—વેદાન્તમાં વર્ણવેલા પરમાત્મા—બ્રહ્મ—નો ઉપદેશ કરનાર તે બ્રહ્મવાદી; પ્રયેતસ નામના પ્રજાપતિના પુત્ર તે પ્રાયેતસ—વાલ્મીકિ. બ્રહ્મપારાયણાર્થે—વેદ, વેદાન્તનો અભ્યાસ કરવા માટે.

૨૪. ૨૧. ચૂડાકરણ સંસ્કાર—ત્રિજ વર્ષે એ સંસ્કાર કરવાનો કલો છે; ચૂડા એટલે શિખા, તે કરવાનો—રાખવાનો—સંસ્કાર. પોતાના

કુલના રિવાજ પ્રમાણે એક, ત્રણ, કે પાંચ લટ રાખીને બાકીનું માથું મુડી નાંખે છે. રઘુ કુલમાં પાંચ શિખા રાખવાનો રિવાજ હતો. જુઓ શ્લોક ૨ પાને ૭૬ મેં.

૨૪. ૨૩. ગર્ભાધાન.—એ પણ ૧૬ સંસ્કારમાંનો એક છે. જ્યારે ગર્ભ ફરકે છે ત્યારે એ સંસ્કાર થાય છે, ત્યારથી માંડીને ૧૧ મે વર્ષે ઉપનયન (જનોષ્ઠ દેવાનો મૈન્જનો) સંસ્કાર કરવો એમ શાસ્ત્રનો નિયમ છે. આ બાલકે બ્રાહ્મણનાં નહતાં માટે ક્ષત્રિયને ક્ષિતિ વિધિપૂર્વક ઉપનયન કર્યું. ઉપનયન થયા સિવાય ઋક્, યજુષ્, ને સામ એ ત્રણ વેદ ભણાવાય નહિ માટે પછીથી ભણાવ્યા છે.

૨૫. ૧૫—૧૬. હે નિષાદ ! પારથી ! તું કદાપિ પણ પ્રતિષ્ઠા—નિરાંત, સુખ—મા પામતો, પામીશ નહિ; કેમકે આ કૈંચ પક્ષીનું જોડું જે કામથી, રતિથી, મોહિત—ગાંડું થઇ રહેલું, પ્રેમમગ્ન થઇ રહેલું હતું તેમાંના એકને તેં અકારણ ભારીને બીજને વિયોગ પાડ્યો. આ શ્લોક રામાયણમાં પણ આવે છે; ને એના એજ શ્લોકનો અર્થ રાવણ તથા રામને પણ લગાડી શકાય છે. કેહેવાય છે કે આ શ્લોક એકદમ અકસ્માતજ વાલ્મીકિના મોંમાંથી નીકળી ગયો તે પહેલાં તેને કવિતા રચતાં આવડતી નહતી. એ શ્લોક બોલ્યા પછી કમલમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા (પદ્મયોનિ) બ્રહ્મા વાલ્મીકિ પાસે પ્રકટ થયા વગેરે વૃત્તાન્ત જુઓ. લીટી ૧૯—૨૬.

૨૫. ૨૨. જ્ઞાનના આર્ષ ચક્ષુની જ્યોતિ—ઋષિઓનું તે આર્ષ, જુનું વાલ્મીકિ અધ હતા માટે એવો આશિર્વાદ કહ્યો છે કે તમારા જ્ઞાનને વૃદ્ધ ચક્ષુની જ્યોતિ વ.

૨૫. ૨૪. ૨૫. શબ્દબ્રહ્મના પ્રથમજ વિવર્તરૂપ રામાયણ—વેદાન્તસાર નામના ગ્રંથમાં વિવર્તનું એવું લક્ષણ કહ્યું છે કે ॥ વસ્તુનઃસ્વરૂપાપરિત્યાગેનસ્વરૂપાંતરેણમિથ્યાપ્રતીતિઃ ॥ મૂલ વસ્તુ બ્રહ્મ તે પોતાનું રૂપ તજ્યાવિના ખોટી રીતે અન્યરૂપે ભાસે તેનું નામ વિવર્તભાવ; જેમ દોરડું પોતાનું રૂપ તજ્યાવિના ખોટીજ રીતે કોઈને સર્પ જેવું ભાસે, તેમ પરમાત્માને વિષે આ વિવર્તભાવવડે કરીને જગત્તી મિથ્યા પ્રતીતિ થાય છે, અહીંયાં શબ્દને બ્રહ્મ માન્યો છે, તે શબ્દબ્રહ્મ તે એકજ તેનામાં વિવર્તભાવે કરીને પુરાણ, ભાગવત, કાવ્ય વગેરે ભાસ માત્ર થાય; તેના વિવર્ત ભાસમાં અઘાપિ લગી

- રામાયણ એવો ભાસ થયેલો નહિ. તેથી શબ્દબ્રહ્મના પ્રથમજ વિવર્ત
૩૫ રામાયણ એમ લખ્યું છે.
૨૬. ૧. રામાયણ જેવા પ્રેમમય દૃઢ વ્રતના ઇતિકાસથી સંસારને ખરેખર
શોભા મળશે. વનદેવતા આ પ્રમાણે માત્ર અભિપ્રાયજ દર્શાવેછે, એ
બોલવાને આત્રેયીતું જે બોલવું થાય છે તેની સાથે સંબંધ નથી.
૨૭. ૧૪. એવો પ્રશ્ન કરવાનું કારણ એટલુંજ કે અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવા માટે
પત્નીની જરૂર છે.
૨૭. ૨૦—૨૧. લોકમાત્રજ છે, પ્રિય જેને એવા મહાત્માઓનાં ચિત્ત કળી
શકાતાં નથી; તે વજ્રથી પણ વધારે કઠણ છે—સીતાને વનવાસ
કાઢી એવાં દયાહીન છે; અને કુલથી પણ વધારે કેમલ છે,—સી-
તાના વિયોગથી પીડાઇને તેની સૂવર્ણમય મૂર્તિ બનાવી એવાં કરુણા
ભર્યાં છે.
૨૭. ૨૨. મેઘ્યાશ્વ—અશ્વમેધ યજ્ઞમાં હોમવાનો ઘોડો.
૨૭. ૨૫. ચતુરંગ.—હસ્તિ, અશ્વ, રથ, અને પાલા એવાં ચાર અંગની સેના.
- ૨૮ ૬—૭. રામનો હાથ શૂદ્રમુનિને મારતાં અટકી જાય છે ત્યારે કહે
છે કે તું શા માટે અટકે છે, દયાથી અટકતો હોય તો તે દયા
તો તારામાં હોયજ નહિ, કેમકે પ્રાણપ્રિય સીતાને વનવાસ કાઢી
શક્યો, ને તેપણ વળી ગર્ભના શ્રમથી ક્ષોણ થયેલી તે વેળે એ-
વા નિર્દય રામનું તું અંગ છે.
૨૮. ૧૪, શ્રેય—કલ્યાણ, મોક્ષ.
૨૮. ૨૧. તૈજસબ્રહ્મલોકે—જે બ્રહ્મલોક આ મર્ત્યલોકની પેઠે પંચભૂતના
બનેલા નથી પણ માત્ર તેજોમયજ છે, ત્યાં.
૩૦. ૧૬. રાવણનો દૂત ખરદૂષણ કરીને હતો તેને ત્રણ શિર, માથાં હતાં.
૩૦. ૨૫. પ્રોચ્ચંડ સત્ત્વ સ્વને—સત્ત્વ એટલે પ્રાણી, વ્યાઘ્રાદિક અરણ્ય.
જન્તુના પ્રોચ્ચંડ, અતિ ઉગ્ર, સ્વન—શબ્દ—થી કરીને.
૩૧. ૨. પ્રતિસૂર્યક—પક્ષી વિશેષ છે. એ પક્ષી અજગરનો પરસેવો પિ-
એ છે એમ કહીને અજગરોની સ્થુલતા, એ પ્રદેશની ઉષ્ણતા,
અને જલની દુર્લભતા સૂચવ્યાં છે.
૩૧. ૧૦. મધુગન્ધિ—વૃક્ષોના મધુની વાસથી મુગન્ધિમાન થઇ રહેલાં.
૩૧. ૧૨—૧૩. આ શ્લોક તથા આગળના શ્લોકથી રામ સીતાના અ-
ન્યોન્ય પ્રેમનું અગાધપણ સૂચવ્યું છે. કાંઇપણ—આહોપચાર—ઉપકાર

—ન કરે તોયે માત્ર દષ્ટેદષ્ટ મળ્યાથીજ પ્રેમે બાંધેલાં જનો સુખ માને છે, ને તેથીજ સીતા, તમારી સાથે હું વનમાં આવીશ ને રહીશ, એટલું માનીનેજ રાજી થતી. જે જેના મનમાં વસે છે તે તેના મનમાં કાંઈ—હજારો પ્રેમ વિનોદ વિલાસ વિચારથી વીંટાયલું કાંઈક, કહી ન શકાય—પણ અનુભવથીજ સમજાય એવું છે.

૩૧. ૨૧. વાનીર—એક જાતની વેત્ર થાય છે.

૩૨. ૧—૨. શલ્યકી અથવા સલ્યકી એ વૃક્ષની જાતિ છે. એનો એ શ્લોક માલતીમાધવ પા. ૧૨૦ મે જુઓ.

૩૨, ૮—૧૧, તેજ વન મેં આજ ફરીથી દીઠું, જ્યાં પેહેલાં દીર્ઘકાલસુધી વસતાં એમ (રામ સીતા) સ્વધર્મ—પિતાની વનવાસ જાઓ એવી આજ્ઞા પાલવાનો ધર્મ—ઝાલીને, આરણ્યકવ્રતી, અરણ્યમાં વસનાર વાનપ્રસ્થનું વ્રત પાલતાં. તેમજ અન્યોન્યની સાથે સંસારના સાર-રૂપી રસ પ્રેમમાં મગ્ન થઈ ગૃહસ્થાશ્રમ પણ ચલાવતાં.

૩૨. ૧૪. કરુણામય ઉદ્ધાસ—અસહતાં સ્થલો જોવાથી ઉદ્ધાસ અને સીતા હાલ સમીપ ન હોવાથી કરુણા—દયા—શોક.

૩૨. ૨૪ મિત્ર—જટાયુષ્—તેના વિયોગથી—તે હાલ ત્યાં ન હોવાથી.

૩૨. ૨૬. ગૃધ્રરાજ—ગૃધ્રનો રાજા—જટાયુષ.

૩૩. ૨. શ્યામતરુશ્રીભાસ—તરુશ્રી વૃક્ષની શાલા—લક્ષ્મી—તેનો શ્યામ ભાગ—શ્યામ પ્રતિબિંબ.

૩૩. ૧૧—૧૪. મારો શોક નવોજ હોય—હમણાંજ થયો હોય એવો વધીને મને પ્રેમથી—બહુ મથી, નાંખેછે. તે શોક હૃદયમાં કેવો સંતાપ રહ્યો હતો કે કાંઈ વિષવિકાર અંગમાં પેડો હોય પણ જોર ન કરતો હોય તેવો, અથવા એક કાંટો વગર હાલવે લાગી રહ્યો હોય તેવો ત્રણ—ચાંદી—ગંદાઈ ગઈ હોય તેથી પીડા ન કરતી હોય તેવો. એ ગુપ્ત શોક, જેમ વિષનું જોર થવાથી વિષ ચરીવળે છે, અથવા હલાવ્યાથી કાંટો ખટકે છે, અથવા ઘણું રક્તાદિ કે લેગું થવાથી ગાંઠ ડુટે છે ને પીડા કરે છે, તેમ હાલ આ પૂર્વના પરિચિત પ્રદેશો જોવાથી ચઢી વાગ્યો છે ને દમે છે.

૩૩. ૨૭. તેની—સીતાની, તે દિન—વનવાસમાં રહ્યાં હતાં તે દિન.

૩૩. ૨૮. જે પંચવટી સંબંધની વાત ધરમાં—અધોધ્યામાં—વનમાંથી

પાછાં આવ્યા પછીથી અમે જ્યારે ત્યારે ફરી ફરી કરી કરીને વખત ગાળનાં, એટલાં અમને એ પંચવટીના વિદાર યાદ આવ્યાં કરતા ને તેમના શ્મરણથીજ સુખ મળતું, એમ વનવાસનાં દુઃખને પ્રસંગે પણ જે પંચવટી અમને કેવળ સુખકર ઘર્ષ હતી તેને વ.

૩૪. ૨. કેમ જોઇ શકશે?—નહિજ જોઇ શકે, કેમકે સીતા, જેને લીધે પંચવટી સુખવર નીવડેલી તે સાથે નથી, અર્થાત્ પંચવટીનું કેવલ દુઃખ કરવાપણુંજ હાલ તો રહેલું છે. અથવા જેમાં એટલું એટલું સુખ લીધેલું એવી પંચવટીને છોડી પણ કેમ જવાય? નજ જવાય.

૩૪. ૧૮. ધન-ધાડ-કુંજ-વૃક્ષવટામાં ધુધુકાર શું કરતો ધુવટના ટોળાનો પરિવાર વસે છે; વૃક્ષોની કુંજો એટલો ધાડ કે દિવસે પણ રાત્રીને અભામ થવાથી ધુવડો ધુધુકાર કરવા માંડે છે ને તેથીજ, ક્રોધક વૃક્ષના ગાળાને ગુચ્છા જેમાં કાગડા રહે છે તે કંપવા માંડે છે.

૩૪. ૨૭. શણિધર—સાપ.

અંક ૩ જો.

૩૬. ૮. પુટપાક—એ કોડીયાની વયમાં કાંઈ ધાતુ વગેરે મુકી તેને કપક હાંણુ કરી દેવનામાં ઊંડું ભારવામાં આવે છે, એવા સંપુટનું નામ. પુટ, ને તેમાં જેમ સીન્નંઠ, સીન્નંઠને ધાતુ રંધાતી જાય, પણ બહાર ખખર ન પડે. એ પાક. રામનો કર્ણારસ. વિરહવ્યાધિ—આ પુટ પાક જેવો છે. પુટને વિષે જેમ ઉંડી રહીને શાન્ત—બહારથી શાન્ત જણાય એમ—અંતર્માં ગૂઢ રીતે ધાતુ રંધાય છે તેમ રામનો કર્ણારસ પણ એમનું કાળજી ચીંતાથી શેઝ્યાં જાય છે.

૩૬. ૨૧. વીચી—મોજા, કલોલ.

૩૬. ૨૨. પદ્મકિંજલકગંધે—પદ્મ—કમલ—નાં કિંજલક—કેશર—ની ગંધથી.

૩૬. ૨૩. મોહો મોહો—જ્યારે જ્યારે વિપ્રલંબનું દુઃખ ન વેદવાથી રામ મૂર્છાવશ થઇ જાય ત્યારે ત્યારે.

૩૭. ૧૩. સરયૂ—અયોધ્યા પાસે નદી છે.

૩૭. ૨૫. પ્રસવિતા—જન્મ આપનારા મૂળ પુરુષ.

૩૮. ૬, હૃદ—ધરો, (પાણીનો).

૩૮. ૮—૧૧- જેનું સુખ વિરહવ્યથાના દુઃખથી શીકા અને દુખલા કપો-

લથી પણ સહજ રમણીયતાને લીધે દીપી રહેલું છે, જેના માથા ઉપરથી બેંગેબર સમાર્યાવિનાના છુટા કેશ ઝુલી રહ્યા છે, એવી વિપ્રલંબનન્ય કરુણામય સ્થિતિમાં હોવાથી, શરીરી—થયેલી—શરીર ધારણ કરી ઉભેલી.—વિરહવ્યથા જેવી દીસતી, કરુણારસનીજ મૂર્તિ જેવી, આ સીતા, વનમાં આવે છે.

૩૮. ૨૨. ખંડ—કડકો વિભાગ. એનાં અંગનો, એક ભાગ પણ અભંગ—વિરહવ્યથાથી પીડાયા વિના—આખો, ટટાર, નથી.

૩૯. ૧૦. શલ્લકીપત્રધેલું—કરિશિશુ. શલ્લકીનાં પત્ર ખાવાને ધણું આતુર જેને શલ્લકીપત્ર ધણું ભાવતાં એવું દેવીએ—સીતાદેવીએ. રાણીને દેવી એવા માનભર્યા નામથી બોલાવવાનો અસહરીવાજ હતો.

૩૯. ૧૬. પુત્રક—માની લીધેલો પુત્ર.

૪૦. ૧૮—૨૦. આ શ્લોકમાં અનુસ્મૃતિ અવસ્થાનું વર્ણન છે. અ-લિલાપ અને ચિંતન એ રામના વ્યાપી રહેલા પ્રેમમાં હોય નહિ માટે અનુસ્મૃતિથી કવિએ શુરુ કર્યું છે. સર્વ પ્રકારના નાના વિધ ભાવ આ આખા અંકમાં ઉન્માદાવાધ આવશે. દશાઓના વ્યાખ્યાન માટે જુઓ માલતીમાધવ પૃ. ૧૩. ટીકા ૧.

૪૧. ૪—૫. આ હૃદયમાં છુપાઈ રહેલો દુઃખાગ્નિ આજ આ પ્રિયા સાથે રહી પરિચિત થયેલાં સ્થલ જેવાથી ઘણો ઉગ્ર થઈ સળગી ઉઠનારો છે, તેનું પ્રથમ ચિન્હ એ થાય છે કે જેમ ધુધવાઈ રહેલા અગ્નિ-માંથી ભડકા થતા પહેલાં ઘૂણીના ગોટે ગોટા (રાશી=ઢગલા) ઉડવા માંડે છે, તેમ આ દુઃખાગ્નિની ઘૂણીરૂપ મોહ-મૂર્છા-મને વીટી વળવા મંડ્યો છે.

૪૧. ૧૮—૧૯. ત્રિલોકના—સર્વભુવનના—પતિને તુંજે શુવાડ, ખીજથી એ શુવનાર નથી. ત્રણ લોકના નાય છતાં પણ તારા કરસ્પર્શ ઉપરજ—તારા પ્રેમ ઉપરજ—એમનું શુવિત ટકી રહ્યું છે. એટલા માટે જે કર ઉપર આ જન—રામ—બંધાયલા છે—જે કર આધીન એમનું શુવિત છે—તેજ કરનો સ્પર્શ એમને ઘણો પ્રિય—સુખકર—શુવાડનાર છે. તત્રૈવનિયતોસચઃ એ પાઠ અનુચિત જણાયાથી યત્રૈવનિરતોજનઃ એ પાઠનો અંગીકાર કર્યો છે.

૪૨. ૨—૫. હરિચંદન—હરિચંદન એ એક દેવતરૂનું નામ છે. ઇન્દુ-કરકંદલ—ઇન્દુ, ચન્દ્ર—તે કર—કિરણ—નું કંદલ—સમૂહ પરિ-

તર્પણાર્થે—સતોષવા માટે, ટાઢો પાડવાને. સંજીવનૌષધિરસે—સંજીવન કરનારી ઔષધિના રસથી.

૪૨. ૬. ૯. આ સ્પર્શ મને પેહેલેથી પરિચિત છે, મેં એ સ્પર્શનું સુખ બહુ બહુ વાર અનુભવેલું છે. એજ મારું જીવન છે, એજ મારા મનને ગાંડુ બનાવી દેનાર, પ્રેમનશો પાનાર છે, જેનાંવડે કરીને વિરહ વ્યથાના સંતાપથી થયેલી મૂર્છા નિવૃત્ત થઇ, અને તેને બદલે આનંદ—પ્રેમ હર્ષથી થતી જડતા—એભાન, મૂર્છા—મને શરીરથી થઇ.

૪૨. ૨૪. આ વૃત્તાન્ત—સીતાને વનવાસ કાઢવા રૂપી વૃત્તાન્ત.

૪૩. ૯—૧૦. આશા તજીને—શરીરથી હવે સંયોગ થનારજ નથી, રામ મને કદાપિ પાછી બોલાવનાર નથી એમ નિરાશ થઇને. તજવાયકી—કારણવિના તજવાથી રોષ ભર્યું. દીર્ઘકાલના કોઈવાર નહિ મટે એમ માનેલા વિયોગમાં એકાએક મળવું થયાથી આશ્ચર્ય અને હર્ષવડે જડ.

૪૫. ૨—૫. બિસકળિસમાબાલદંતાંકુરેથી—બિસ (મૃણાલ, કમલદંડ) ઉપરની કલિ જેવા દાંતના નાના અંકુરોથી બાલઅંકુર એમ કહીને દંતાંકુરની મૃદુતા, સ્નિગ્ધતાદિ સૂચવ્યાં છે. તે કાને આભૂષણ માટે લવલીપત્રો લટકાવેલાં તેને એણે ખાવાસાઈ તાણી લીધાં; એવો તે દિવસે (આપણે વનમાં રહેતાં ત્યારે) બાલક અને કાચી સમજતો લાડકો હતો, તે આજ મોટા મદોન્મત્ત હાથીને પણ જીતનારો થઇને, યુવાવસ્થાને ઉચિત જે પ્રિયાનાં સમાગમનું અવર્ણ્ય સુખ તે તારો પુત્ર ભોગવે છે.

૪૫. ૧૧—૧૫. આશ્લોકની મતલબ નકારયુક્ત રૂપમાં, ઠપકા તરીકે માલતી માધવ અંક ૯, પાને ૧૩૧ મે જુઓ.

૪૫. ૨૫. કાકશિખંડ—બાળરી મુંખ પુંડરીક—મુંખરૂપી ધવલ કમલ.

૪૫. ૨૬. પ્રસાદ—કૃપા.

૪૬. ૫. છોકરાં યવાં એ સ્નેહની છેલી સીમા છે. પરા—મોટી, છેલી, દૂરની —કાષા—સીમા, હદ

૪૬. ૮—૯ બન્ને, સ્ત્રી પુરુષ અન્ય સાથે અસાધારણ સ્નેહ રાખે તેથી કરીને અંતઃકરણના તત્વની—અંતઃકરણના ઊંડામાં ઊંડા મર્મની, છોકરાં રૂપી આનંદની એકજ ગાંઠ કદાપિ ન છુટે એવી બંધાય છે. અર્થાત્ દંપતીના અન્યોઅન્ય પ્રેમનું મધ્યગ્નિન્દુ અપત્યજ છે, તે યવાથીજ બન્નેનો પ્રેમ સફલ થઇ વિશેષ દૃઢ અને આનંદકારક થાય છે.

૪૬. ૧૪—૧૫. તે આ--પેહેલાં અમે જોયેલો, ઉછેરેલો. મદતાણુવ વ.—
મદથી—હર્ષથી કરેલો નૃત્યરૂપી ઉત્સવ પુરો થતાં ગળવે, એટલે
શબ્દ કરીને પોતે તથા પોતાની પ્રિયાબન્ને ગળવી મુકે.
૪૬. ૨૦. સ્મરણુતુજ—તારું સ્મરણુ, તારા નૃત્યનું સ્મરણુ, મારા ચિત્તમાં
ધોળાય છે.
૪૬. ૨૧. તે સમય—અમારી પાસે તારા નૃત્યનો સમય.
૪૬. ૨૩. નયનમંડલ—આખી આંખ. સીતાની આખીએ આંખ જ્યાં
જ્યાં તું નાચતો નાચતો જાય ત્યાં ત્યાં ફરે, ને હર્ષથી મલકાતી
જાય, તેમજ તને ઉત્તેજન આપતાં અથવા મને તારા તરફ જોવાનો
અણસારો કરતાં હર્ષથી ધોળાયા માંડે
૪૭. ૨. વત્સલ—પ્રેમાલ, મારા પ્રેમમય મનથી મારા પુત્રસમાન તું ને તારું
નૃત્ય બન્ને વિસરતાં નથી.
૪૮. ૨—૫. જ્યારે જ્યારે તને ઇચ્છા થતી ત્યારે ત્યારે તું નિત્યે રામને
નિહાળી શકતી, તોપણ પ્રત્યેકવાર તને એમનાં શ્યામ કમલના પત્ર
જેવાં ચીકણાં અંગોમાં નવી નવી ખુખી જણાયાં જતી; તેના તેજ
રામ આજે અંગે વિકલ—ગતિહીન, દીન—વિરહવ્યથાથી ફીકા ને
દુખળા થઇ ગયા છે, અને જોકે એમનું શરીર એટલું બદલાઈ
ગયું છે કે એ એના એ હોય કે નહિ તેની ખાત્રી સહજ થઇ આ-
વતી નથી, તો પણ નજરને રીઝવે છે એવા રમણીય છે, તું નિત્ય
જોતી તથાપિ પણ ખુખી જણાયાં જતી એવો તારો પ્રેમ હતો, ત્યારે
તું આજ આવી દુઃખી દશામાં આવી પડેલા રામ તરફ કેમ જોતી
નથી ? અથવા, જેને તું નિરંતર જોતી તોપણ તને ખુખીઓ
જડયાંજ જતી, તેને આજ આવી દુર્દશામાં જોઈશ તો તારા મનને
કેવા કેવાએ વિકાર થશે, તને રામનામાં બહુ જોવાનું મળશે.
એમ છે ત્યારે કેમ જોતી નથી ?
૪૮. ૧૫—૮. પૂરવ.—અશ્રુની ધાર એટલી પડે છે કે જાણે પૂર વહેવા
લાગ્યું. હર્ષશોકે—પ્રિયને નિહાળ્યાના આનંદનો હર્ષ અને એમની
પિડિત દશા જોયાનો શોક, તેથી દર્શનની અત્યંત ઉત્કંઠાથી નયન
લાંબાં થયેલાં એટલે કાળી કીકી દબાઈ ગયેલી તેથી કેવલ ધોલી
એવું વિશેષણ છે. દુગ્ધકુલ્યાશી—દુગ્ધ—દુધ—ની કુલ્યા—નદી
—નાર જેવી. પ્રિયપતિને તારી દષ્ટી નવરાવે છે એમ કહીને સીતાની

રામને માટે અત્યંત ઉત્કંઠા અને તેમના દુઃખથી દુઃખ સૂચવ્યાં છે. એવીજ મતલબનો શ્લોક શુઓ માલતી માધવ અંક ૩, પાને ૫૩ મે શ્લોક ૧૬.

૪૮. ૨૧. વિકચકમલા વ.—ખીલેલા પ્રકુલ કમલના પરાગની સુગંધીથી. વનાનિલ—વનના (કુસુમાદિકની સુવાસથી પૂર્ણ) અનિલ—વાયુ.

૪૯. ૨—૫. દશદ—પથ્થર. પ્રથમ બે પંક્તિમાં યથાસંખ્યાલંકાર છે. મૈથિલી=મિથિલાના રાજની પુત્રી, સીતા.

૪૯. ૯. સૌમિત્રી સૌમિત્રાના પુત્ર સૌમિત્રિ—લક્ષ્મણ.

૪૯. ૨૦. તેનેજ—પછી વાસન્તી એમ કેહેવા ઈચ્છતી હતી કે તેનેજ તમે તજ દીધી; પણ તેમ વાક્ય પુરૂ ન કરનાં એમ બોલી ગઇકે, શાન્ત, અહિંથી ચુપજ રહું, વધારે બોલવાની શી જરૂર છે ? રામ, જે કેહેવાનું છે તે સમજી જ ગયા છે.

૫૦. ૨, જે કાંઈ કારણ હોય તે એજ જાણતા હશે, હું તો જાણતો નથી, એમણે પોતાના વિચારથી કાંઈ કારણ ઉભું કર્યું હશે, એ ઠપકો.

૫૦. ૪—૫. લોકોમાં અપયશ ન કેહેવાય માટે સીતાને કાઢી મુકી એવી રામની મતલબ સમજીને વાસન્તી કહેછે કે હે નિર્દય ! જે તને યશ વહાલો હોય, તો સીતાને વનવાસ કાઢી—પોતાની જીવરૂપ અર્ધાંગનાને અકારણ દુઃખી કરી—એથી ખીજે ઘોર અપયશ કેવો હોય ?

૫૦. ૭. સીતા વનમાં મરણ પામી હશે એ મારાથી તો બોલી શકાતું કે વિચારી પણ શકાતું નથી, પણ તમે કઠોર, નિર્દય, છો તેથી કહી શકશો, માટે કહો.

૫૦. ૧૩—૧૬. પ્રથમ બે પંક્તિ, “તેના” એના વિશેષણ રૂપ છે. ને ત્રીજી લીટી “વેલ” નું વિશેષણ છે. ત્રસ્તખાલ વ.—ભયથી ભરેલી રહેલા નાના મૃગલા જેવી.

૫૧. ૨—૫. જગતની યથાધર્મ પ્રતિપાલના કરવાની ચિન્તા તો રામને છેજ, ને તેમાં વળી કુસુમને—કુલને—જેમ ધમકતો તાપ સુકવી—કરમારી નાંખે છે, તેમ સીતાના વિયોગના શોકરૂપી અગ્નિની જાળથી જીવ પણ કરમાયાં જાય છે; એટલા એટલા દુઃખનું નિવારણ કદાપિ વિલાપ કર્યાથી થાત, પણ પોતે હાથેજ તજીને સીતાને વનવાસ મોકલી છે એટલે વિલાપ પણ શરમના માર્યા કરી શકાતા નથી; તે અંતરની આગને જાંડી જાંડી દાખી રાખી અંદરથી મુઝાઇ

મુઝાઈને બળવું પડે છે. આવી તરહની અંદરની ગુપ્ત આધિથી તેમજ બહારની વ્યાધિઓથી પીડાઈ રહેલું રામનું શરીર પડત, પણ માત્ર રડવાથીજ એમનું હૃદય હલકું થાય છે, ને એમના જીવવા-રૂપી લાલ નીપજે છે.

૫૧. ૮—૧૧. જીઓ માલતી માધવ અંક ૯, શ્લોક ૧૨ અને તેના ઉપરની ટીકા.

૫૧. ૧૩. પૌરમહાજનો—પુરનું—નગરનું—તે પૌર, પુરમાં રહેનાર—પૌર—મહા—મોટા જનો. રામ પોતાની પ્રજાને મોટા જનો એવું એટલા સાચું કહે છે કે તેમની નારાજ થવાથી પોતે સીતાને વનવાસ આપ્યો એટલો પોતે તેમને તાબે છે.

૫૧. ૧૮. સીતાને પાછી ઘેર લાવવા દેવા રૂપી સામું જીઓ, સીતાને લાવવા દેવાની દયા કરો.

૫૨. ૨—૩. સીતા કહે છે કે આર્યપુત્રનાં વચનોથી મને મોહ થાય છે, ત્યારે એ વચનો પ્રેમ ભર્યા મિઠાં છે એમ સીતા સમજી હશે એવું ધારીને તમસા કહે છે કે સ્નેહરસવડે શીતલ અને શોકથી દારુણ આ વાણી પ્રેમ માત્રથીજ ભરેલી છે એમ નથી, પણ એ તો વિષથી મિશ્ર મધુની ધારા જેવી પ્રેમશોકની ધારા તારા ઉપર પડે છે, અર્થાત્ એ વચનોથી તને પ્રેમમાત્રનો હર્ષજ થતો હશે એમ નહિ, પણ રામનો આટલો બધો શોક જોઈને તારા હૃદયનો પણ પાર નહિ રહેતો હોય. એ પ્રમાણે આર્યપુત્રને વગેરે જે ઉત્તર રૂપ વાક્ય સીતા પછીથી બોલે છે તેનો આડો સંબંધ આ શ્લોક સાથે પણ છે.

૫૨. ૬—૮. અંતરમાં અંગારાનો—અગ્નિના બળતા અંગારાનો—શલ્ય—કાંટો—દ્રક્ત વાગ્યોજ ન હોય, પણ જડાઈ રહ્યો હોય, અર્થાત્ નિરંતર બાળી બાળીને પીડા કર્યા કરતો હોય, અથવા વિષયુક્ત દંશ થાય—તે વિષને લીધે હમેશાં કોલાં બચ્ચ ને પીડા કર્યા બચ્ચ; એવી જાનનો ઊંડું અને કારી હૃદય દેનાર શોકશંકુ—શોકનો કાંટો—તીણો હોવાથી હૃદયના છેક ઊંડામાં ઊંડા મર્મમાં કળી જનારો કાંટો—પણ મેં શું વેઠ્યો નથી ? વેઠ્યો છે. વાસન્તીએ રામને ધીરજ ધરવાનું કહ્યું ત્યારે “દેવી શન્ય થયું” વગેરે કહીને રામે પોતાનું છેક નિર્દયતા જેવું ધૈર્ય ને કઠોરપણું બતાવ્યાં છે, તેના ઉમેરામાં કહે છે કે આવો પ્રજાળી મુકતો કાંટો પણ મેં મુગે મોઢે

વેઠ્યાં ક્યેઈ છે એ શું મારું અત્યંત સહનશીલપણું અને ધીરજ નથી બતાવતું ? બતાવેજે. આ ઉપરથી સીતા જે, રામ કેવું કેવું દુઃખ ભોગવતા હતા તે પુરૂ જાણતી ન હતી. તે પણ હાલ સાંભળીને પોતાની જાતના ધિક્કાર પૂર્વક બોલે છે.

પર. ૧૪. આવેગ-વપીડા, અનહદ દુઃખ, ઉન્માદ.

પર. ૧૬—૧૮. કોઈએક અવર્ણ્ય વિકાર મારા આખા હૃદયમાં પ્રસરી રહીને એટલો પ્રબલ થઈ જામી જાય કે મને ખીજા કોઈ વિચારનું ભાન રહેતું નથી—ખીજા સર્વ વિચારને હાંકી કાઢી પોતેજ વ્યાપી રહે છે. મારાં ક્ષુભિત—ઉશ્કેરાઈ રહેલાં—પ્રિયાની સાથેના પ્રેમવિહારનું સ્મરણ કરાવતી વસ્તુઓ જેવાથી વ્યાકુલ થઈ રહેલાં—કરણ—અંગ, ઇન્દ્રિય, તેનો લોલોલ્લોલ(લોલથી પણ વિશેષ લોલ ઉલ્લોલ—લોલોલ્લોલ=અતિશય વધી ગયેલો, બેહદ ચઢી વાગેલો) ઉદ્વેગ થોભાવવા માટે જે જે યત્ન કરું છું તેને પણ કહેલો વિકાર ટકવા દેતો નથી; અને જેમ જળનો ઉન્મત્ત થઈ ઉછળી વેહેતો પ્રવાહ, તેને અટકાવવા સારું બાંધેલા રેતીના પુલને સહજમાં ભેદી નાંખીને વહ્યો જાય છે તેમ મારો વિકાર આ ઉદ્વેગને મટવાના પ્રયત્નને જામવા દેતો નથી અને પોતેજ ઉત્તરોત્તર વધ્યાં જાય છે. અહીંથી રામની ઊન્માદાવસ્થાનો આરંભ થાય છે.

પર. ૩—૬. તે—પેહેલાં જ્યાં આવા પ્રકારના વિવિધ વિનોદ થયેલા તે—લતામંડપ—આ. આજ લતાગૃહમાં તમે બેઠા હતા અને, સીતા ગોદાવરીના સૈકત (રેતી ભરેલો કિનારો, ભાડું) ઉપરહસનાં ટોળાં આમ તેમ દોડતાં ફરતાં હતાં તેમને નિહાળીને પોતાના મુગ્ધભાવથી વિનોદ કરવે ચઢી ગઈ, તેથી એ ઠેકાણેથી એને આવતાં વાર લાગી તેથી તમે ધણા વ્યાકુલ વ્યાકુલ થઈ ગયા અને હું પાસે હતી તેને તમારો મનોભાવ ન જણાવવાનો પ્રયત્ન કરવા ગયા તોપણ તમે આતુરતાથી ઉત્સુક આંખે સીતાને આવવાને રસ્તે જેવા લાગ્યા તેથી હું સમજી ગઈ. વળી મને વિશેષ ખાત્રી એ થઈ કે, તમે એમ જોના હતા એટલામાં સીતા પાછી આવી, ને નેણે આવતે આવતેજ તમારું મન શૂન્ય જેવું જોઈને—સમજીને ઝંખાઈજઈ—પોતાની ધણીવાર રહ્યાની ભૂલ થઈ તેથી શરમાઈ જઈને, (એવો તમારો બંનેનો અગાધ એકતંત્ર પ્રેમ કે અન્યોન્યનાં મન આંખે

થઇને વંચાઇ ગયાં) પોતાના નાના રૂપાળા હાથ જોડી, રાતાં કમ-
લની મીચાયલી કહી જેવી અંજલી (જોડેલા હાથને અંજલી કહે
છે) તમારી ક્ષમા માગવા માટે કરી. આ પ્રમાણે તમે છુપાવા
ધારેલી વાત મેં કળેલી તેજ લતાગૃહ આ. વાસંતી આવી ગુપ્ત
વાત રામને સંભારી આપીને પોતાનો અતિથય પ્રેમભાવ સૂચવી
રામને પ્રેમથી આશ્વાસના કરવા જાય છે.

ચૃ૩. ૧૪—૧૭. એવીજ મતલબનો શ્લોક જુઓ માલતી-માધવ પા. ૧૨૫
શ્લોક ૨૦ તે ઉપરની ટીકા પણ ત્યાંજ જુઓ.

ચૃ૪. ૫—૮. બહારથી અને અંદરથી અતિ શ્રેષ્ઠ રસવાળા અમૃતના લેપથી
જે મારા શરીરની ધાતુને—શરીરના તત્વને—જાણે લીપી લેછે, તે
આ સ્પર્શ કાંઈપણ કારણવિના મારામાં એકદમ ફરીથી જીવ મુકીને
જે આનંદ ઉપજાવે છે તેનાથી, મારી મૂર્છામાં જે મોહ મને થતો
હતો તે કરતાં જુદીજ તરહનો મોહ થાય છે.

ચૃ૫. ૧—૨. હિમકરકશો—હિમ(ઝાડળ) તથા કરક (કરા, વર્ષાદના પાણી
ભેગા બરફના જેવા કડકા પડે છે તે) ના જેવો શીતલ, લવલી
અંકુર—લવલી નામની વેલ થાય છે તેના અંકુર જેવો મૃદુ.

ચૃ૫. ૧૨—૧૩. ઉન્માદ મિશ્ર જડતા અવસ્થા છે.

ચૃ૫. ૨૦. જેને અંગે સાધ્વસને લીધે સ્વેદ, હર્ષથી રોમાઝ્ય અને પ્રેમાલ્હા-
દથી કંપ થયેલાં છે, જેનાં અંગ રોમાંચિત થઇ ગયાં, સ્વેદિત થઇ
ગયાં અને કંપવા લાગ્યાં.

ચૃ૬. ૧૩. વિપ્રલંભ—વિયોગશૃંગાર, વિયોગાવસ્થાને પણ વિપ્રલંભ કહી છે;
વળી વિપ્રલંભ એટલે છેતરવું તે—છેતરપંડી; સીતાના વિયોગથી
દુઃખ થાય છે, ને સીતા આવી ન આવી એવા ભ્રમ થાય છે ને
હું છેતરાઉં છું.

ચૃ૬. ૧૮—૨૧ પૌલસ્ત્ય-પુલસ્ત્યનો પુત્ર પૌલસ્ત્ય—રાવણ, પિશાચમૂખ
પિશાચના જેવાં છે મૂખ જેનાં એવા ખર (ગધેડા) જે રાવણના
રથને જોડેલા હતા તે. કંકાલ=હાડપિંજર. ઘણા કાલથી આજ
સુધી પડી રહેલાં માટે સૂકાં. જટાયુષ્ રાવણની સામે થયો ત્યારે
તેની ખડ્ગથી પાંખો કાપી નાંખીને ક્રોધથી અને સત્યવ્રતથી બળતી
હોય એમ તેજિત થયેલી સીતાને, અરિ (શત્રુ)—રાવણ—લેઇને
આકાશમાં ઉડ્યો; તે ઘણીવ્યાકુલ થઇ ચમક ચમક કરી રહેલી વિ-

જળી જેમાં સંકોચાઈ રહી હોય એવા શ્યામ અને વિકરાલ અ-
પુદ્-વાદલા—જેવો દેખાતો હતો.

૫૭. ૩—૬. મુગ્ધાક્ષી—સીતા—નો તે-પેહેલાં દણ્ડકારણ્યમાંથી રાવણના
હરી જવાને લીધે થયેલો—વિરહ હું ખમી શકતો હતો માટે પ્રલાપ
(રડવું વગેરે) કરતો ન હતો. એ વિરહ ખમાવાનાં ત્રણ કારણો જ-
ણાવેલાં છે, રાવણને કેમ મારવો, સીતાની કેમ શોધ મેળવવી વગે-
રેની સામગ્રી અને ઉપાય તૈયાર કરવામાં અવિરત—કદાપિ પણ
અટકે નહિ એવા—વિનોદથી એ વિરહ રસિક લાગતો હતો, પ્રિય-
જનની કોઈ પણ ચાકરી કરવાના પ્રસંગથી બહુ રસભર નિવડ્યો
હતો; વળી લક્ષ્મણ, હનુમાન, નલ, નીલ, સુગ્રીવઆદિ વીરનાં
વિરહ મટાડવા માટે થતાં અતુલ પરાક્રમથી આખું જગત અદ્-
ભુતાશ્ચર્ય પામતું એવું જે વિરહના સંબંધે અમને કદાપિ ન થયેલું
એવા પરાક્રમનું મહામાન મળતું; એ સર્વ ઉપરાંત વળી રિપુ—
રાવણ—નો ધાત—મૃત્યુ—થશે કે એ વિરહ મટશે એવી દૃઢ આ-
શા ઉપર હૃદય ટક્યાં જતું; એ સર્વે કારણોથી એ વિરહ મને
ઝાઝો લાગતો નહિ, પણ આ વિરહ જેમાં વિનોદ, ઉત્સાહ, આશા
કે કાંઈ પણ નથી તે રડયા વગર હું શી રીતે ખમી શકું? માફ
અંતઃકરણ એ પ્રિયાના સંબંધની શી ક્રિયા કે વસ્તુ ઉપર નિર્ગમન
કરી ટકી રહે? કંઈજ નહિ? રડી રડીને દુઃખ મટાડ્યા સિવાય
રસ્તો છેજ નહિ.

૫૭. ૧૦—૧૩. કપીન્દ્ર—સુગ્રીવ—જેની મૈત્રીથીજ પેહેલાં સીતાને પાછી
આણી શક્યા હતા તેની સહાય પણ હાલ સીતાને લાવવામાં ચાલે
તેમ નથી; તેમજ જે વાનરોના સૈન્યે રાક્ષસોનો સંહાર કરેલો તે
હરિ (વાનર) થી પણ કાંઈ ઉપજે તેમ નથી; ઋક્ષપતિ—જન્મજવાન-
જેણે લંકા જીતીને સીતાને પાછી આણવી એમ બુદ્ધિ સૂચવેલી
તેની બુદ્ધિ પણ અહીં ચાલે તેમ નથી; વાયુના પુત્ર હનુમાન જે
સમુદ્ર ઉલ્લંઘવાનું અસાધ્ય જેવું કાર્ય સાધી સીતાની ભાળ લાવ્યા
હતા તેમની પણ જ્યાં ગતિ પોહોચી શકતી નથી; વિશ્વકર્માનો સુત
નલ—જેણે સમુદ્રઉપર સેતુ બાંધી વાનરસૈન્ય પાર ઉતાર્યું તે પણ
હાલ તું જ્યાંછે ત્યાં સુધી રસ્તો રચવાને સમર્થ નથી; તેમ સૌમિત્રી-
લક્ષ્મણ—ના-શર-ખાણ—ને પણ જ્યાં સુધી પાત-પડવું-થઈ શકે તેમ

નથી. જ્યાં સુધી લક્ષ્મણ જેવા યોદ્ધાનાં અચુક ખાણુ જે વડે તને ખળર આપી હતી તે પણ હાલ જ્યાં તું છે ત્યાં પોહોત્તી શક્તાં નથી;—એવા ક્રીયા કામમાં હે પ્રિયે ! તું વસી છે ? મારા મિત્ર, બાઈ, સહાયકારકો પણ આટલા આટલા પરાક્રમી છતાં મારે માટે જ્યાં કાંઈ કરી શકતા નથી.

૫૮. ૨. હવે આપતું રૂપ વ.—તમારો એક પત્નીવ્રતરૂપીનો ખરો પ્રેમ દૃઢ સ્વભાવ તમે હવે—મારી સૂવર્ણમય મૂર્તિ કરી પણ ફરી પરણવાનો તુચ્છ વિચાર તો મનમાંએ લાવ્યા નહિ એમ કરીને—પ્રકાશ્યો; તમને મારાઉપર કોઈ જાતનો રોષ નથી, મને તમે પેહેલાંના જેટલીજ વહાલી ગણો છો. મને તજી છે પણ તેથી મારે લાજવાતું કાંઈ રહ્યું નહિ.

૫૮. ૧૯—૨૦, પતિ રામને—જેવાની અતિશય તૃણાથી વિસ્તાર પામી દીર્ઘ થયેલાં તારાં ચક્ષુ તે જાણે તારા નાથમાં રોપાઈજ ગયાંછે—ચોટીજ ગયાં છે; જે, હજુએ એ જનારા થયા, ને આપણે પણ જનારાં થયાં તોયે—તું તારા હૃદયના હીરને કાપી નાંખે એવાં પાછાં તાણી લેવાના યત્ન કરે છે તથાપિ પણ ઉખડતાં નથી. એવી તારા નાથને જેવામાં ગરક થઈ ગયેલી તું “ ચાલો ” એમ કેહે છે, પણ શી રીતે આવનારી છે !

૫૮. ૨--૫. આ એકલો કરુણારસજ—શોકજ—નિમિત્તના ભેદથી (જુદાં જુદાં કારણને લીધે, જેમ એકજ જલ, રાત્રી ધોળા સપાટી લીધે લાલ ધોળું જણાય, તેમાં નિમિત્ત સપાટી છે.) ભિન્ન ભિન્ન શૃંગાર, અહ્ભુત, વગેરે રસ હોય એમ લાગે છે, ને જુદા જુદા રસના વિવર્તરૂપે ભાસે છે; (વિવર્ત માટે જુઓ નોટ પાને ૨૫ મે લીટી ૨૫ મી ઉપરની) પણ એ અવિકૃત કરુણારસજ વ્યાપી રહેલો છે. નિમિત્તના ભેદથી જુદા જુદા વિવર્ત કેવી રીતે ભાસે છે તેના ઉદાહરણમાં કેહે છે કે જેમ પાણીના આવર્ત (પાણીમાં વમળ યાયછે તે) પુદ્ગુદ (પરપોટા) તરંગ એવા વિકાર (ફેરફાર, રૂપાંતર, જેમ દુધનું દહી) ભાસે છે તથાપિ તે સર્વે છે તો પાણીનું પાણીજ તેમ કેહેવાની મનલગ એવી છે કે રામને એટલો બધો શોક યઈ ગયો હતો કે આ આખા અંકમાં એમનું જે જે બોલવું થયું છે તે કદાપિ અન્ય રસરૂપે ભાસ્યું હશે પણ તે ભાસમાત્રજ, ખરેખરો તો એ

તમામ કરુણારસજ છે. આવા વિચિત્ર વૃત્તાન્તને માટે તમસા કેહેછે કે અહો રચના ! (વાહ શો આ વૃત્તાન્ત બન્યો !) કવિ, તમસા પાસે એમ બોલાવીને પોતાના નાટકની આ પ્રમાણે અન્યરસરૂપે ભાસના કરણાનો જમાવ કરવાની રચનાની પણ આડે માર્ગે સ્તુતિ નિરૂપેછે.

૫૯. ૯—૧૨. અવનિ (રામનાં સાસુ, સીતાનાં માતા પૃથ્વી), અમરસિંધુ (ગંગા—રામના કુલનાં દેવી—સીતાનાં સાસુ) મારા જેવાં—તમસા નદી અને વાસન્તી વનદેવતા જેવાં, તથા તમારા કુલપતિ વાલ્મીકિ જે મૂલ અનુષ્ટુપ્ છંદના ઉત્પન્ન કર્તા છે તે (જુઓ અંક ૨ પા. ૨૫) તથા પોતાની સતી પત્ની અરુન્ધતી સહિત ગુરુ વશિષ્ઠ એ સર્વે તમને (તમસાપક્ષે સીતાને, વાસન્તીપક્ષે રામને) મંગલ પ્રાપ્ત થવા માટે, તમારા મંગલાર્થે, ભદ્ર—આશિષ—વરસાવો—આપો.

અંક ૪ થો.

૬૦. ૨. અતિથિ—પરોણો.

૬૦. ૬. નીવારૌદનમંડ—નીવાર નામના ભાતનું મંડ—દુધ અને દહીનું કાંઈ ભાત સાથે ખાવા જેવું બનાવે છે તે.

૬૦. ૯. કર્કન્ધૂર્લ—ખેર, કર્કન્ધૂના વૃક્ષનું ફલ.

૬૦. ૧૧. અનધ્યાય—ન ભણાય કે ભણાવાય એવો દિવસ વશિષ્ઠ જનક વગેરે આવેલા હતા તેથી ભણવાનું બની શકે તેમ નહતું.

૬૦. ૨૫. શ્રુતિ=વેદવાક્ય.

૬૦. ૨૬. શ્રોત્રિય અભ્યાગત—(જન્મનાબ્રાહ્મણોક્ષેયઃસંસ્કારૈર્દ્વિજીવ્યતે । ચિદ્વયાયાતિવિપ્રત્વંત્રિભિઃશ્રોત્રિયઉચ્ચતે ॥ બ્રાહ્મણને પેટ જન્મ થવાથી બ્રાહ્મણ કેહેવાય, તેને સંસ્કાર મળે ત્યારે તે દ્વિજ કેહેવાય, વિદ્યાસંપન્ન થાય ત્યારે તે વિપ્ર કેહેવાય અને એ ત્રણે જોનામાં હોય તે શ્રોત્રિય કેહેવાય) સર્વ સંસ્કાર પામેલો વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણ અભ્યાગત—અનાહૂત આવી ચઢેલો, પરોણો.

૬૦. ૨૭. ધર્મ સૂત્રકાર—ધર્મ સૂત્ર—ધર્મનાં વાક્ય, નિયમ (હંકામાં ધણો અર્થ સમાવેલાં વાક્ય તે સૂત્ર)—ગૃહ્યસૂત્રાદિકના રચનાર.

૬૧. ૯. વાનપ્રસ્થાશ્રમ—પ્રતિગૃહસ્થે લેવાનો ત્રીજો આશ્રમ. બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનસ્થ અને સંન્યસ્ત એ ચાર આશ્રમ છે. જનક રાજાએ ગૃહસ્થાશ્રમ તજીને વાનપ્રસ્થ (વનવાસ) ગ્રહણ કરેલો છે.

૬૧. ૨૬—૨૭. જેમ વનસ્પતિ (ઓષધિ) અન્તરગ્નિ—અંતઃના, અંદરના, શરીરમાં ગુપ્ત રહેલા, ન દેખાતા, અગ્નિ—થી ગુપ્ત રીતે બળ્યાં જાય છે, તેમ સીતાના હૃદયનો શોક જે જેમના હૃદયમાં નિરંતર લાગી—સળગી—રહેલો છે, તેની ગુપ્ત લાહે વડે એ તપ્યાં, બળ્યાં જાય છે.

૬૨. ૫—૮. પુત્રી—સીતા—નું જે આવું તીવ્ર, અને વસમું—દુસ્તર, ટળી ન શકે એવું—દુરિત—લોકાપવાદથી વનવાસ જવારૂંપ અનિષ્ટ થયું તે મારા હૈયાને નિરંતર શાર્યો કરે છે ને મને દમે છે; અને તે અનિષ્ટનો વિચાર થતાંજ મારા મનમાં થઈ આવેલા ક્રુદ્ધ—આડી-યાસરખો મારો અવિચારી રામ અને તેની અમર્યાદ પ્રજાઉપરનો ક્રોધ શમતો નથી. શમતો નથી એટલુંજ નહિ પણ પીડા કરે છે. આડીયું જેમ પડુ—દડ, બીજા દશાથી ખરોડી ન શકાય એવું—થઈને ચોટી રહે તેમ આ ક્રોધ ક્રોધ ઉપાયથી કે વિચારથી ખસતો નથી, આડીયું જેમ ધારાની પેઠે અવિચ્છિન્ન વહ્યાં જાય તે વેહેરતાં અટકે નહિ તેમ આ ક્રોધ મારા હૃદયને નિરંતર વગર અટક્યે કાપ્યાં જાય છે, આટલા આટલા વખતથી સીતા વનવાસ ગઈ ત્યારથી કાપતું આડીયું કદાપિ નરમ પડ્યું હશે પણ તેમ ન થતાં જાણે આ-જજ લાગ્યું હોય એવું નવું ને દુઃખકર્તા રહે. તેવો મારો ક્રોધ પણ ત્યારથી અદ્યાપિ જરાએ નરમ થયો નથી ને હવણુંજ પેદા થયો હોય એમ સતેજ છે. એ સર્વ ઉપરાંત વળી હૃદયમાં ધરતું આડીયું જેમ હૃદયનાં મર્મને છેદી નાંખે તેમ આ ક્રોધ. ક્રોધના કારણે રામ ઉપર નીકળી ન શક્યાથી મારા હૃદયના મર્મનેજ રોજ છેદતો રહેછે.

૬૨. ૧૦. પરાક સાન્તપન—દ્વાદશાહોપવાસેનપરાકઃપરિકીર્તિતઃ ॥ ખાર દિવસ સુધી ઉપવાસ કરવાનું તપ તે પરાક; ગોમૂત્રં ગોમયં ક્ષીરં દધિ સર્પિઃકુશોદકમ્ । एकैकंप्रत्यहंपीत्वा अहोरात्रमभोजनम् ॥ કુચ્છઃસાન્તપનોનામર્સવપાપપ્રણાશનઃ ॥ ગાયતું મૂત્ર, છાણુ, દુધ દહિ, ધી અને દર્ભનું પાણી એટલું મારા ધરતી એકેક દિવસ પીવું ને દિવસે કે રાત્રે જોજન કરવું નહિ એનું નામ સાન્તપન.

૬૨. ૧૩. વાજસનેય સંહિતાના ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે અસૂર્યાનામતેલોકા અન્ધે નતમસાદૃતાઃ । તાંસ્તેપ્રેત્યાભિગચ્છન્તિયેકેચાત્મહનોજનાઃ ॥

તેમ જો નરકમાં પડવું પડતું હત તો હું આત્મઘાત કરીને પણ આ દુઃખથી છુટત.

૬૨. ૨૧—૨૪. જુઓ માલતીમાધવ પાનું ૧૪૨, અંક ૧૦, શ્લોક ૨.

૬૩. ૨—૩. ભારતીએ—સરસ્વતીએ—જેમ વિધાને જણી છે, તેમ તમે એને જણી છે. અર્થાત્ એટલી એ શુદ્ધ, પવિત્ર, મંગલકારી છે; જે વળી તમે, અગ્નિ, મુનિ, અરુન્ધતી, ગંગા, સૂર્ય એ બધાના જેવી જ દેવતા છે, એટલી જ પવિત્ર છે, તેવી પુત્રીનો વિવાસ-વનવાસ મોકલવું તે તું હે પૃથ્વી! કેમ સાંખી શકી? એને કલંક લાગી શકે તેમ હતું નહિ. એમ છતાં સાંખી શકી ત્યારે કેહેવું જોઈએ કે તું કંઈ કાળજની છે, માટે, દારુણે! એમ કહ્યું છે.

૬૩. ૧૦—૧૩. પહેલાં—દશરથના જીવતાં—જે દશરથનાં લક્ષ્મી—સમાન પત્ની હતાં, અથવા સમાન એમ ઉપમાન શાને રહેવું જોઈએ લક્ષ્મી જ હતાં એમ કેહેવું જોઈએ; તે આજ—સીતાના સંકટથી—કોષક, ન ઓળખી શકાય એવો—અન્ય જીવ—ખીજે જ અવતાર—કેવલ દુઃખમાત્રને જ ધડેલો—હોય તેના જેવાં દિસે છે. અરેરે! દૈવયોગથી શી વિપરીત—ઉલટી—દશા!

૬૩. ૧૬—૧૭. પૂર્વે—સર્વે સાક્ષી હવું ત્યારે—એ કૌશલ્યા મારે મન મહોત્સવની મૂર્તિ જેવાં હતાં, એમને જોવાથી મને મહા આનંદ થતો; તેનું જ દર્શન જ્યમ ધા પડેલો હોય તેમાં મીઠું છોટે ને પીડા થાય; તેટલું પીડા અને ખેદકારક આજ થઈ પડ્યું? તેને જોઈને મને આનંદ થવાને બદલે ધામાં મીઠું પડે એવો ચચરાટ થવા લાગે છે.

૬૪. ૨—૫. સદ્ગુણધુ—પ્રેમી સંબંધી, મિત્ર—ના વિયોગથી ઉત્પન્ન થતાં, જનોનાં દુઃખ. જો કે નિત્ય ધારારૂપે, અખંડ, વહાં જાય છે—કદાપિ અંધ પડતા નથી—તોપણ પોતાનાં જે ખીજાં પ્રિયજન—મિત્ર વગેરે—હોય તેને દેખતાં તે દુઃખ એટલાં બધાં વધી જાય છે કે હમેશાં ધારાની પેઠે વહેતાં હતાં તે બદલાઈને હજારો સ્રોતસુ—નદીઓ, ઝરા—ભેગા થઈને જેમ ઉછળવા માટે તેમ ઉછળી ઉછળીને દુઃસહ, ન ખમાય એવાં થઈ જાય છે; ખમી શકાતાં નથી એટલી પીડા કરે છે. એ પ્રમાણે જનકને જોતાં, સીતાના વિયોગથી પીડાતાં કૌશલ્યાને થયું. છંદ વિષમોપજ્ઞતીય.

૬૪. ૯. તવ શ્લાઘ્યસંબંધી—તમારા અતિ પ્રશંસા—પ્રેમી હૃદયને લીધે—કરવા યોગ્ય મિત્ર, સુહૃદ્ય. કુલોદ્ધ—જનકકુલના ધુરંધર.

૬૪. ૧૫. સીરધ્વજ—સીર-હળના ચિન્હવાળી ધ્વજવાળા. વૈદેહ-વિદેહના રાજા, વૈદેહ—જનક.

૬૪. ૨૧. ઉપસ દેવી—ઉપસુ—પ્રાતઃકાલ પેહેલાંનો, ને રાત્રીના અંત પછીનો વખત, અરુણોદય સર્વે જો પ્રાતઃસંધ્યા—ઉપસુ—ને વન્દન કરે છે તે સમાન સર્વવન્ધ હે ભગવતિ !

૬૪. ૨૫. પ્રજ્ઞને ખુશી કરવામાંજ તત્પર, પછી વિચારે કે અવિચારે. પ્રજ્ઞએ ગમે તેવી જુદી ગપ સીતાને માટે ચલાવી તોપણ તેની તુલના ન કરતાં સીતાને વનવાસ કાઢી એટલા પ્રજ્ઞઉપર વગર વિચારે વળગી રહેલા એ ઠપકો છે, ને જરા આડી સંકોધ મશ્કરી છે. કૌશલ્યાને પણ પોતાના પુત્રને માટે મહેણું છે.

૬૫. ૮. રામે વગર કારણ સીતાને વનવાસ કાઢી, ને તેમ કરવામાં પોતાના પિતાનો મિત્રવર્ધ હું તેની પણ દરકાર ન રાખી અને મારા કુલને અકારણ લાંછન લગાડ્યું એ તિરસ્કાર. અગ્નિ સીતાને શુદ્ધ કરે એમ બોલનાર રામના વિચારને પુષ્ટિ આપે છે તેથી તથા જે સીતામાં કલંક અશુદ્ધતા સંભવી શકતાં નથી તેનામાં તેની સંભાવના કરે છે માટે તેવા માણસોથી અમે વધતો તિરસ્કાર પામીએ છીએ.

૬૫. ૧૩-૧૬. તું શિશુ-બાલક-હો, મારા આગળ બાલક જેવી હોવાથી મારે માન આપવા યોગ્ય ન હો, અથવા મારી શિષ્યા હોવાથી તેમ હો, પણ તે બધું એક બાજુપર, હું તેનો વિચાર કર્યાવિનાજ તારી અતિશય, અતુલ પવિત્રતા જોઈને તારી ભક્ત બની રહી છું; તું મોટી વયનાંજ ન નમવું જોઈએ એવી બાલક હો અથવા શાસ્ત્રમાં નમનાનર્હ અધમ ઠરાવેલી સ્ત્રી નંતિમાંની હો, પણ તું એ લોકાચાર અને એ શાસ્ત્ર બન્નેનાથી મોટી છે, સર્વ જગતને પૂજવા યોગ્ય છે, સર્વેજો તને નમવું જોઈએ, કેમકે જે ગુણવાન છે તેના ગુણનીજ પૂજન થાય છે. કાંઈ તેની વયની કે નંતિની પૂજન થતી નથી આ પ્રમાણે સીતાનાં પૂજ્ય અરુન્ધતી પણ સીતાને પોતાની પૂજ્ય ગણે છે ત્યારે અગ્નિ એને શુદ્ધ કરે એ બોલ ખરેખર એનાં (વત્સા-બાલકી, સીતા) પ્રતિ હલકોજ છે.

૬૫. ૨૪-૨૫. પોતાના પ્રિયપતિ દશરથરાજના મિત્ર તમે તેને જોઈને એમના મનમાં દશરથરાજ, તે વેળાનું સુખ વગેરે સાંભરી આવ્યું. પણ તમે મિત્રભાવ બતાવવાને બદલે એમનો તિરસ્કાર અને કોધથી અનાદર કરવા માંડ્યો તેથી ઘોર દશા દેખીને મારાં પ્રિયસખી,

કૌશલ્યાને એમ ઓછું આવ્યું ને મારું સર્વ હતું ન હતું થઈ ગયે. મારા મિત્ર પણ ક્રોધે ભરાઈ નિરસ્કાર કરે છે, તેથીજ મૂર્છા પામી ગયાં. હે રાજા ! પુરન્ધ્રી-કુલસ્ત્રી-નાં હૃદય કુલ જેવાં કોમલ હોય છે, જરા પણ ચોળાચોળ કે તાપ વેઠી શકતાં નથી માટેજ પ્રિયસખી તમારી આવી દુઃસહ ચાલ જોઈ ભાન ભુલી ગયાં.

૬૬. ૨-૫. શ્રીમાન્ દશરથ મહારાજ એવા ગુણવાન હતા કે એમના જેવા સગા જે મળતા હોય તો સર્વે માગી લે, તે મારા સંબંધી મિત્ર હતા, પ્રિયસખા હતા, મારું હૃદય પણ એજ હતા, અંગ માત્રજ જુદાં હતાં, હૃદયમાંના પ્રેમ આનંદની અખંડ મૂર્તિ હતા, આનંદથી પણ અધિક સર્વ જીવિતનું ફલ-દેહ ધારણ કર્યાથી જે ફલ-પુણ્યાદિક-પ્રાપ્ત થાય તે હતા, તે ઉપરાંત મારો દેહ પણ એમને આધીન હોવાથી દેહપણ એ હતા, પ્રાણ પણ એજ હતા, ને તેથી પણ અધિક જે કાંઈ પ્રિય હોઈ શકે તે એ હતા, અરેરે ! દશરથ મહારાજ મારે શું શું ન હતા ? એવા મારા પ્રિયમિત્ર તો ગયા પણ તેમનાં અર્ધાંગનાને તો મીઠી નજરે જોઈ.

૬૬. ૮-૧૧. એનાથી કૌશલ્યાથી, કે પતિથી-દશરથથી-વિજયે-એકાંતમાં પ્રેમવિનોદ કરતાં હોય ત્યાં-કશે અધિક વાંક થતો તો એ બન્ને જુદે જુદે વખતે મારા ઉપર અવળો દોષ મુકતાં. કૌશલ્યા કેહેતાં કે જુઓ તમારા મિત્રે આજ આમઆમ કર્યું, દશરથ કહેતા કે જે તારી સખીએ આજ આમ આમ કર્યું, એવી એ બન્નેની મારા ઉપર અગાધ, અવિચ્છન્ન, સમાન પ્રીતિ હતી; તેની વળી વિશેષ નિશાની એ કે એમ મારા આંગળ કહ્યા પછીથી એમને બન્ને સલાહ કરાવવી-પ્રસાદ-પ્રશી-કરાવવી-કે લડાવવાં એ મારા હાથમાં રહેતું, એવો હું એમનાં બન્નેનાં હૃદયનો અગ્રિષ્ઠતા હતો-અરેરે ! તેજ આ કૌશલ્યા ! અથવા એ વાત ન સંભારીજ સારી, કેમકે સંભારવાથી કાળજી બાળી નાંખે છે.

૬૬. ૧૬-૧૮. જુઓ માલતી માધવ પા. ૬૧, અંક ૪, શ્લોક ૭.

૬૭. ૨.—પાંચ-રામ, લક્ષ્મણ, ભરત, શત્રુઘ્ન, શાન્તા.

૬૭. ૩.—સુબાહુ શત્રૂ સુબાહુ નામના રાક્ષસના શત્રુ-રામ. એવું વિશેષણ આપીને રામ પોતાના પરાક્રમને લીધે તથા લોકોપકારિત્વને લીધે વિશેષ પ્રિય હતા એમ સૂચવ્યું છે.

૬૪. ૧૫. સીરધ્વજ—સીર-હળના ચિન્હવાળી ધ્વજવાળા. વૈદેહ-વિદેહના રાજા, વૈદેહ—જનક.
૬૪. ૨૧. ઉપસ દેવી—ઉપસૂ—પ્રાતઃકાલ પેહેલાનો, ને રાત્રીના અંત પછીનો વખત, અરુણોદય સર્વે જે પ્રાતઃસંધ્યા—ઉપસૂ—ને વન્દન કરે છે તે સમાન સર્વવન્દ હે ભગવતિ !
૬૪. ૨૫. પ્રજ્ઞને ખુશી કરવામાંજ તત્પર, પછી વિચારે કે અવિચારે. પ્રજ્ઞએ ગમે તેવી જુદી ગપ સીતાને માટે ચલાવી તોપણ તેની તુલના ન કરતાં સીતાને વનવાસ કાઢી એટલા પ્રજ્ઞઉપર વગર વિચારે વળગી રહેલા એ ઠપકો છે, ને જરા આડી સંકોધ મસ્કરી છે. કૌશલ્યાને પણ પોતાના પુત્રને માટે મહેણું છે.
૬૫. ૮. રામે વગર કારણ સીતાને વનવાસ કાઢી, ને તેમ કરવામાં પોતાના પિતાનો મિત્રવર્ય હું તેની પણ દરકાર ન રાખી અને મારા કુલને અકારણ લાંછન લગાડ્યું એ તિરસ્કાર. અગ્નિ સીતાને શુદ્ધ કરે એમ બોલનાર રામના વિચારને પુષ્ટિ આપે છે તેથી તથા જે સીતામાં કલંક અશુદ્ધતા સંભવી શકતાં નથી તેનામાં તેની સંભાવના કરે છે માટે તેવા માણસોથી અમે વધતો તિરસ્કાર પામીએ છીએ.
૬૫. ૧૩-૧૬. તું શિશુ-બાલક-હો, મારા આગળ બાલક જેવી હોવાથી મારે માન આપવા યોગ્ય ન હો, અથવા મારી શિષ્યા હોવાથી તેમ હો, પણ તે બધું એક બાજુપર, હું તેનો વિચાર કર્યાવિનાજ તારી અતિશય, અતુલ પવિત્રતા જોઈને તારી ભક્ત બની રહી છું; તું મોટી વયનાં એ ન મમવું જોઈએ એવી બાલક હો અથવા શાસ્ત્રમાં નમનાનર્હ અધમ દરાવેલી સ્ત્રી જાતિમાંની હો, પણ તું એ લોકાચાર અને એ શાસ્ત્ર બન્નેનાથી મોટી છે, સર્વ જગતને પૂજવા યોગ્ય છે, સર્વે એ તને નમવું જોઈએ, કેમકે જે ગુણવાન છે તેના ગુણનીજ પૂજન થાય છે. કાંઈ તેની વયની કે જાતિની પૂજન થતી નથી આ પ્રમાણે સીતાનાં પૂજ્ય અરુન્ધતી પણ સીતાને પોતાની પૂજ્ય ગણે છે ત્યારે અગ્નિ એને શુદ્ધ કરે એ બોલ ખરેખર એનાં (વત્સા-બાલકી, સીતા) પ્રતિ હલકોજ છે.
૬૫. ૨૪-૨૫. પોતાના પ્રિયપતિ દશરથરાજના મિત્ર તમે તેને જોઈને એમના મનમાં દશરથરાજ, તે વેળાનું સુખ વગેરે સાંભરી આવ્યું. પણ તમે મિત્રભાવ બતાવવાને બદલે એમનો તિરસ્કાર અને કોપથી અનાદર કરવા માંડ્યો તેથી ઘોર દશા દેખીને મારાં પ્રિયસખી,

કૌશલ્યાને એમ ઓછું આવ્યું ને મારું સર્વ હતું ન હતું થઈ ગયે. મારા મિત્ર પણ કોધે ભરાઈ નિરસ્કાર કરે છે, તેથીજ મૂર્છા પામી ગયાં. હે રાજા ! પુરન્દ્રી-કુલસ્ત્રી-નાં હૃદય કુલ જેવાં કોમલ હોય છે, જરા પણ યોગાયોગ કે તાપ વેડી શકતાં નથી મારેજ પ્રિયસખી તમારી આવી દુઃસહ ચાલ નેઈ ભાન ભુલી ગયાં.

૬૬. ૨-૫. શ્રીમાન્ દશરથ મહારાજ એવા ગુણવાન હતા કે એમના જેવા સગા ને મળતા હોય તો સર્વે માગી લે, તે મારા સખાં પી મિત્ર હતા, પ્રિયસખા હતા, મારું હૃદય પણ એજ હતા, અંગ માત્રજ જુદાં હતાં, હૃદયમાંના પ્રેમ આનંદની અખંડ મૂર્તિ હતા, આનંદથી પણ અધિક સર્વ જીવિતનું ફલ-દેહ ધારણ કર્યાથી ને ફલ-પુણ્યાદિક-પ્રાપ્ત થાય તે હતા, તે ઉપરાંત મારો દેહ પણ એમને આધીન હોવાથી દેહપણ એ હતા, પ્રાણ પણ એજ હતા, ને તેથી પણ અધિક ને કાંઈ પ્રિય હોઈ શકે તે એ હતા, અરેરે ! દશરથ મહારાજ મારે શું શું ન હતા ? એવા મારા પ્રિયમિત્ર તો ગયા પણ તેમનાં અર્ધાંગનાને તો મીડી નજરે નેહ.

૬૬. ૮-૧૧. એનાથી કૌશલ્યાથી, કે પતિથી-દશરથથી-વિજને-એકાંતમાં પ્રેમવિનોદ કરતાં હોય ત્યાં-કશે અધિક વાંક થતો તો એ બંને જુદે જુદે વખતે મારા ઉપર અવળો દોષ મુકતાં. કૌશલ્યા કેહેતાં કે જુઓ તમારા મિત્રે આજ આમ આમ કર્યું, દશરથ કેહેતા કે ને તારી સખીએ આજ આમ આમ કર્યું, એવી એ બંનેની મારા ઉપર અગાધ, અવિચ્છન્ન, સમાન પ્રીતિ હતી; તેની વળી વિશેષ નિશાની એ કે એમ મારા આંગળ કહ્યા પછીથી એમને બંનેને સલાહ કરાવવી-પ્રસાદ-ખુશી-કરાવવી-કે લડાવવાં એ મારા હાથમાં રહેલું, એવો હું એમનાં બંનેનાં હૃદયનો અધિષ્ઠાતા હતો-અરેરે ! તેજ આ કૌશલ્યા ! અથવા એ વાત ન સંભારીજ સારી, કેમકે સંભારવાથી કાળજી બાળી નાંખે છે.

૬૬. ૧૬-૧૮. જુઓ માલતી માધવ પા. ૬૧, અંક ૪, શ્લોક ૭.

૬૭. ૨.— મ. લઠ શત્રુઘ્ન, શાન્તા.

૬૭. ૩.— યસના શત્રુ-રામ. એવું વિશેષણ થા લોકોપકારિત્વને લીધે.

૬૭. ૫. તનૂજ-પુત્રી.

૬૭. ૧૧-૧૨. એવા મારાઉપર અસાધારણ પ્રેમ રાખતા તે તમે કાલને મોઢે પડ્યા-મરી ગયા-ને આપણા સર્વિશેષ સંબંધનું ખીજ-સીતા-તે પણ ગઈ, વનવાસ દુઃખમાં પડી, ત્યારે મારા આ વિશ્વ-જગત—૩૫૧ નરકમાં જીવવાને ધિક્કાર છે, તમે ને સીતા ગયા પછી જગત નરકતુલ્ય દુઃખદાયક છે.

૬૭. ૧૭. આ તો—સીતાને વનવાસ કાઢવાનું.

૬૮. ૨૩.—૨૪. સિદ્ધ—જાણી તો, જ્ઞાનસિદ્ધ—છે જ્યોતિરુપ બ્રહ્મ જેને એવા એ—વશિષ્ઠાદિક—બ્રાહ્મણોની વાણીમાં વહેમ લાવવો નહિ, એ સફલ નહિ થાય એમ સમજવુંજ નહિ.

૬૮. ૧૦. ગુણ કર્ણમૃત—સીતાને એ પુત્ર થયા છે એવી ગુણ અને કાનને અમૃત જેવી મીઠી વાત.

૬૮. ૧૩.—૧૬. આ કાળાં કમલનાં પાંદડાં જેવા ચીકણા ને સહજ શ્યામ દેહવાળો, માયાપરની બાબરીથી શોભી રહેલો, પોતાના રૂપથી કરીને બધાં છોકરાંના ટોળાને દીપાવતો, અને શરીરથી જેમ રામચંદ્ર બાળક અવસ્થા પામી ગયા હોય તેવો રામના રૂપને મળતો આવતો જણાતો, આપણી નજરે પડતાંજ અમૃતથી આંખોને ઠારે છે તે કોણ હશે ?

૬૮. ૨૦—૨૩. ચૂડા (ચોટલી) થી ચુંખિત છે કંકપત્ર (તીરની પાછળ જે પીછાંના કડકા ધાલેલા હોય છે તે) જેનાં એવાં શરતા—જે તીરનાં પીછાંને એની ચોટલી અડે છે એવાં તીરના—એ ભાયા પુઠે બાંધ્યાં છે; છાતીએ ભસ્મ કરી છે, ને રુઠ નામના મૃગનું ચર્મ ઓઢ્યું છે, ધોતીયું ભગવુ પહેર્યું છે પણ તેને મૂર્વી—પણુછ—ના સૂત્રથી બાંધી લીધું છે; હાથમાં પીપળાનો દંડ, જપમાળા, ને વળી ચાપ—કામદું—પણુ આવી રહ્યું છે. એવાં બ્રાહ્મણનાં ને ક્ષત્રિયનાં બેનાં ચિન્હ એનામાં મળ્યાં છે.

૬૮. ૫. રૂપાળાં માણસ ધણું કરી સારાં આચરણવાળાં હોયછે, અહીંયાં એ વૃદ્ધ જનોની આસા પ્રમાણે કરવું એ સદ્વૃત્તિ કેહવાનો હેતુ છે.

૬૮. ૧૧—૧૨. આ છોકરાના બાલાપણથી અને મુગ્ધત્વથી વધી ગયેલો જે મિઠો અને પ્રીતિકર એનો મહિમા, એની શક્તિ, છે તે એવા અનુભવથી જાણીતા માણસવિના ખીજ સમજી શકે તેમ નથી.

૬૯. ૧૪. અયસ્કાન્ત—લોહચુંબક, લોહચુંબકનો કડકો જ્યમ લોહના ઢગ-
લાને ખેંચે છે તેમ આ બાલક મારા—વૃદ્ધના—ધણા સંસ્કારથી
વિસ્તૃત ને કઠણ થયેલા હૃદયને પણ ખેંચે છે, પીગળાવે છે,
તેમાં પ્રેમ ઉપજાવે છે.
૭૦. ૯. કંઈ કંઈ—આ છોકરો રામનો છે એવું.
૭૦. ૧૪. સહજ તે વ.—સહજ—અકૃત્રિમ—જન્મથીજ મળેલી પવિત્ર વૃત્તિ
અને દેખાવ; જેવા માત્રથીજ જેની પવિત્રતાનો નિર્ણય થાય
એવો ભાવ.
૭૦. ૨૩—૨૪. જુઓ પાને ૨૭ મે લીઝી ૨૩—૨૪.
૭૧. ૯ દૌહિત્ર—દીકરીનો દીકરો.
૭૧. ૧૦. કથાપ્રાવિણ્ય—કથા—રામકથા—માં પોતાની પ્રવીણતા—હોશીયારી.
૭૧. ૨૦. નૃત્ય, ગાયન, ને વાદ્ય એ ત્રણના યથાયોગ્ય યોગનું નામ તૌર્ય-
ત્રિક, તેનાં પ્રથમ સૂત્રોના—નિયમના—ચતુર મુનિ ભરત કેહે-
વાય છે.
૭૨. ૧૬. આવી—અકારણ વનવાસ જવા રૂપી.
૭૨. ૨૬—૨૭. આવું—સીતાને અકારણ વનવાસ જવા રૂપી—ધોર વજ્ર
મારા ઉપર ઉતર્યું—પડ્યું—(વજ્ર કહીને એ વૃત્તાન્તની દુઃસહ
કઠોરતા અને નિર્દયત્વ સૂચવ્યાં છે) તે સંભાર'છું', ત્યારે સર્વદા
મારા ક્રોધભર્યા હૃદયમાં ગુપ્ત દુઃખકર્તા અગ્નિને ધખવાનો—
ભડકે બળી બહાર પડવાનો—પ્રસંગ એ રીતે આવ્યો જણાય છે;
કાં તો આપથી—કમાનથી—હું રામસાથે ને એની અમર્યાદ પ્રજા
સાથે યુદ્ધ કરું, અથવા તો એમને શાપ દેઉં.
૭૩. ૨--૩. હે રાજા ! જ્યારે માની માણસોનું માન ખંડિત થાય છે
ત્યારે તેમનું મન આમ—તમારા જેવું સંકોધ રહે છે, એતો કુદ-
રતિ નિયમજ છે, પણ તમે વિશેષ વિચારવાનું છો માટે વિચારવું
જોઈએ કે રામ તો તમારું છોકરું છે ને જે લોકને પાલવા જોઈએ
તે દીન—ગરીબ—અણસમજણા છે. તમે એ ખેમાંથી એકે ઉપર
ક્રોધ કરવાને લાયક નથી.
૭૩. ૪. એ—આપ અને શાપ.
૭૩. ૯. પશુસમા —“અશ્વ” એ શબ્દ પશુ—ચરમાં હોમવાનું પશુ—
તેને લગતાં શાસ્ત્રમાં સાંભળ્યો છે, ને યુ. ને અશ્વ એવું યુદ્ધ

શાસ્ત્રમાં સાંભળ્યું છે તેથી આ કેવો છે તે કહો. આ ઠેકાણે લવ પોતાનું કુશલત્વ બતાવે છે.

૭૩. ૧૩. ચારની ચાર-ચાર પગે ચારજ, બીજાની પેઠે આઠ નહિ.
૭૩. ૨૫. વાલ્મીકિ એમ કેહેવાના છે કે મારા રચેલા નાટકનો પ્રયોગ થનાર છે તે જોવા સર્વને નોતરો અને રંગભૂમિની ગોઠવણ કરાવો. જુઓ અંક ૭.
૭૪. ૧૬-૧૭. ઘોડાની સાથેના માણસો આ પ્રમાણે બોલે છે. સાત લોક-સાત ભુવનમાં જેના સમાન બીજો શર નથી-એવા સમલોક એક શર, દશાસ્ય (દશમોઢાંવાળા-રાવણ) ના કુલના રિપુ (સંહાર કરનાર) શ્રીરામચન્દ્રનાં આ અશ્વ અને આ પતાકા (જ્યેષ્ઠજ) છે, અથવા એ બન્ને એમના અતુલવીર્ય, પરાક્રમની, ખ્યાપના છે, એમના સમાન કોઈ નથી એમ બતાવવાની નિશાની છે. અશ્વમેધ કરવાનો એજ પ્રચાર છે કે જ્યારે કોઈ રાજા સર્વ ક્ષત્રિયને જીતી રહે ત્યારે તે એક અશ્વને છુટો મુકી દે. તેને જોનામાં સામા થયાનું સામર્થ્ય હોય તે બાંધી રાખે તે બધાં પાસેથી મુકાવી લાવીને પછી તે અશ્વને હોમી દે. આટલા માટે કેહે છે કે આ અશ્વને પાતાકા રામનાં અતુલ પરાક્રમની ખ્યાપના છે.
૭૫. ૭. અરિવિમર્દન-અરિ-શત્રુ-ને રોળી નાંખે એવા પ્રતાપવાળા,
૭૫. ૨૪. દર્પવીર્ય-ગર્વનું ગર્વિષ્ટ જનોનું-વીર્ય, પરાક્રમ તેનું ખંડન કરવા,

અંક ૫ મો.

૭૬. ૫. સુમંત્ર-રામનો જુનો સારથિ; લક્ષ્મણના પુત્ર ચન્દ્રકેતુની સાથે પણ તેજ આવેલો હતો.
૭૬. ૬. જવથી-ત્વરાથી, ઉતાવળથી.
૭૬. ૭. કાષ્ઠધ્વજ-કોવિદાર નામના વૃક્ષના લાકડાની બનાવેલી ધ્વજ.
૭૬. ૧૪. રામના કુલના રીવાજપ્રમાણે પંચશિખા ધારણ કરવાવાળો આ સમર-યુદ્ધ-ને મોખરે ઉભેલો છે એવો પરાક્રમી, અને નાનો છતાં પણ હિંમતવાળો છે.
૭૬. ૧૫. કોટિ-છેડા; જે ધનુ-કમાન-ના છેડા ધણુ ધણુ એમ ઉપરા-ઉપરી બાણ ફેંકવાને લીધે ગાંજતા રહે.

૭૬. ૧૬. ચમૂ—સેના.

૭૫. ૧૮—૨૧. કંગિશિશ—હાથિનાં માયાં. નવરધુકુલ વ૦—રધુકુલનો—
રધુવંશનો—અપ્રસિદ્ધ, આજ સુધી સાંભળવામાં પણ ન આવેલો
એવો અતે, નવીનજ કોઈ છોડ (પ્રેરોહ) ઉછરી આવ્યો હોય, કોઈ
રધુવંશનો અજ્ઞાણો પણ નવીન બાળક હોય એટલો પરાક્રમી.
કુતુહલ—આશ્ચર્ય, જિજ્ઞાસા.

૭૬. ૨૪—૨૭. સુરદાનવનાથી—સુર, દેવ, અવે, દાનવ, રાક્ષસ તે બન્નેના
કરતાં પણ વધારે. કૌશિક્યજ્ઞ—વિશ્વામિત્રનો યજ્ઞ. રધુવર—રધુ
કુલમાં વર, શ્રેષ્ઠ. સર્વથી મોટા, રામ. ધનુર્ધર—ધનુષ ધારણ
કરેલા, લડવા માટે ધનુષ લેધને ગયેલા.

૭૭. ૬. મેગળમેધમાલા—મેગળ—હાથી—તે રૂપી મેધ—વાદળાં—ની માલા
—હાર, ટોળું.

૭૭. ૨૧. દંદ્યુક્ષ—એ પક્ષનો એકેક સમાનવયપરાક્રમવાળો થોડો લડે તે;

૭૭. ૨૩. ધક્ષવાકુ—રધુવંશના મૂળ પુરૂષ.

૭૮. ૧. આખ્યાયકો—યુદ્ધ સમયે ઉભયપક્ષના મુખ્ય યોદ્ધાનાં નામ વગેરે
કહી બતાવવા નિયમેલા માણસ; ભાટ વગેરે.

૭૮. ૧૧—૧૨. જેમ મદોન્મત્ત, ગર્વયુક્ત, સિંહનું બચ્ચું, દ્વિરદ—હાથી
—ના સાંઘ, ટોળા, તે વિદારવાના કામમાંથી મેધની ગર્જના સાં-
ભળીને પાછું વળે છે, તેની સામે લડવા જાય છે, તેમ આ બાલ
વીર પાછો વળે છે. ચંદ્રકેતુને મેધ સાથે ને લવને સિંહ સાથે
સરખાવીને ઉભયના પરાક્રમની સમાનતા સાચવી છે.

૭૮. ૧૪. ઐક્ષવાકુ—ધક્ષવાકુના. તું ધક્ષવાકુનો વંશ, જે ધણો પરાક્રમી
કહેવાયો છે તે વંશનો છે એટલે તારી સાથે યુદ્ધ કરવામાં વડાઈ
રહેલી છે.

૭૯. ૧૯—૨૨. કોઈ દિવસ ન દોઢેલા એવા અદ્ભુત ગર્વથી—પરાક્રમના
આવેશથી—મારા સામી, મને ગણકારતો ન હોય એમ, દૃષ્ટિ કરીને
ઉભો, એટલામાં સેનાના માણસો એની પુઠે પડ્યા તેથી ધનુષ તા-
ણતો તેમને સંહારવા તેમની તરફ ફર્યો. આ પ્રમાણે એ તરફ
વાગ્દરતી રતતાં એ કેવો દેખાય છે તે બીજી બે પંક્તિમાં કહેછે.
દ્વિધા—એ તરફ, સામસામી દિશામાં—વાતા મરત—વાયુથી,
હીંદોળે ચઢી રહેલા—આ તરફ ને પેલી તરફ ધસડાતા—ઇન્દ્રયાષ

શાસ્ત્રમાં સાંભળ્યું છે તેથી આ કેવો છે તે કહો. આ ઠેકાણે લવ પોતાનું કુશલત્વ બતાવે છે.

૭૩. ૧૩. ચારની ચાર-ચાર પગે ચારજ, બીજાની પેઠે આઠ નહિ.

૭૩. ૨૫. વાલ્મીકિ એમ કહેવાના છે કે મારા રચેલા નાટકનો પ્રયોગ થનાર છે તે જોવા સર્વને નોતરો અને રંગભૂમિની ગોઠવણ કરાવો. જુઓ અંક ૭.

૭૪. ૧૬-૧૭. ઘોડાની સાથેના માણસો આ પ્રમાણે બોલે છે. સાત લોક-સાત ભુવનમાં જેના સમાન બીજને શર નથી-એવા સપ્તલોક એક શર, દશાસ્ય (દશમોઢાંવાળા-રાવણ) ના કુલના રિપુ (સંહાર કરનાર) શ્રીરામચન્દ્રનાં આ અશ્વ અને આ પતાકા (જયધ્વજ) છે, અથવા એ બન્ને એમના અતુલવીર્ય, પરાક્રમની, ખ્યાપના છે, એમના સમાન કોઈ નથી એમ બતાવવાની નિશાની છે. અશ્વમેધ કરવાનો એજ પ્રચાર છે કે જ્યારે કોઈ રાજા સર્વ ક્ષત્રિયને જીતાં રહે ત્યારે તે એક અશ્વને છુટો મુકી દે. તેને જેનામાં સામા થયાનું સામર્થ્ય હોય તે બાંધી રાખે તે બધાં પાસેથી મુકાવી લાવીને પછી તે અશ્વને હોમી દે. આટલા માટે કહે છે કે આ અશ્વને પાતાકા રામનાં અતુલ પરાક્રમની ખ્યાપના છે.

૭૫. ૭. અરિવિમર્દન-અરિ-શત્રુ-ને રોળી નાંખે એવા પ્રતાપવાળા,

૭૫. ૨૪. દર્પવીર્ય-ગર્વનું ગર્વિષ્ટ જનોનું-વીર્ય, પરાક્રમ તેનું ખંડન કરવા,

અંક ૫ મો.

૭૬. ૫. સુમંત્ર-રામનો જુનો સારથિ; લક્ષ્મણના પુત્ર ચન્દ્રકેતુની સાથે પણ તેજ આવેલો હતો.

૭૬. ૬. જવથી-ત્વરાથી, ઉતાવળથી.

૭૬. ૭. કાષ્ઠધ્વજ-કોવિદાર નામના વૃક્ષના લાકડાની બનાવેલી ધ્વજ.

૭૬. ૧૪. રામના કુલના રીવાજપ્રમાણે પંચશિખા ધારણ કરવાવાળો આ સમર-યુદ્ધ-ને મોખરે ઉભેલો છે એવો પરાક્રમી, અને નાનો છતાં પણ હિંમતવાળો છે.

૭૬. ૧૫. કોટિ-છેડા; જે ધનુ-ક્રમાન-ના છેડા ધણ ધણ એમ ઉપરા-ઉપરી બાણ ફેંકવાને લીધે ગાજતા રહે.

૭૬. ૧૬. ચમૂ—સેના.

૭૫. ૧૮—૨૧. કૃત્તિશિશ—હાથિનાં માથાં. નવરઘુકુલ વ૦—રઘુકુલનો—
રઘુવંશનો—અપ્રસિદ્ધ, આજ સુધી સાંભળવામાં પણ ન આવેલો
એવો અને, નવીનજ કોઈ છોડ (પ્રરોહ) ઉછરી આવ્યો હોય, કોઈ
રઘુવંશનો અન્નણ્યો પણ નવીન બાળક હોય એટલો પરાક્રમી.
કુતુહલ—આશ્ચર્ય, જિજ્ઞાસા.

૭૬. ૨૪—૨૭. સુરદાનવનાથી—સુર, દેવ, અવે, દાનવ, રાક્ષસ તે બન્નેના
કરતાં પણ વધારે. કૌશિક્યસ—વિશ્વામિત્રનો યજ્ઞ. રઘુવર—રઘુ
કુલમાં વર, શ્રેષ્ઠ. સર્વથી મોટા, રામ. ધનુર્ધર—ધનુષ ધારણ
કરેલા, લડવા ખાટે ધનુષ લેઈને ગયેલા.

૭૭. ૬. મેગળમેઘમાલા—મેગળ—હાથી—તે રૂપી મેઘ—વાદળાં—ની માલા
—હાર, ટોળું.

૭૭.૨૧. દ્વંદ્વયુદ્ધ—એ પક્ષનો એકેક સમાનવયપરાક્રમવાળો યોદ્ધો લડે તે;

૭૭.૨૩. ઇક્ષ્વાકુ—રઘુવંશના મૂળ પુરૂષ.

૭૮. ૧. આખ્યાયકો—યુદ્ધ સમયે ઉભયપક્ષના મુખ્ય યોદ્ધાનાં નામ વગેરે
કહી બતાવવા નિયમેલા માણસ; ભાટ વગેરે.

૭૮. ૧૧—૧૨. જેમ મદોન્મત્ત, ગર્વયુક્ત, સિંહનું બચ્ચું, દ્વિરદ—હાથી
—ના સાથ, ટોળા, ને વિદારવાના કામમાંથી મેઘની ગર્જના સાં-
ભળીને પાછું વળે છે, તેની સામે લડવા બળ્ય છે, તેમ આ બાલ
વીર પાછો વળે છે. ચંદ્રકેતુને મેઘ સાથે ને લવને સિંહ સાથે
સરખાવીને ઉભયના પરાક્રમની સમાનતા સાચવી છે.

૭૮. ૧૪. ઐક્ષ્વાકુ—ઇક્ષ્વાકુના. તું ઇક્ષ્વાકુનો વંશ, જે ધણો પરાક્રમી
કહેવાયો છે તે વંશનો છે એટલે તારી સાથે યુદ્ધ કરવામાં વડાઈ
રહેલી છે.

૭૯. ૧૯—૨૨. કોઈ દિવસ ન દીઠેલા એવા અદ્ભુત ગર્વથી—પરાક્રમના
આવેશથી—મારા સામી, મને ગણકારતો ન હોય એમ, દષ્ટિ કરીને
ઉભો, એટલામાં સેનાના માણસો એની પુઠે પડ્યા તેથી ધનુષ તા-
ણતો તેમને સંહારવા તેમની તરફ ફર્યો. આ પ્રમાણે એ તરફ
વાગ્દરતી ૪૨તાં એ કેવો દેખાય છે તે બીજી એ પંક્તિમાં કહેછે.
દ્વિધા—એ તરફ, સામસામી દિશામાં—વાતા મરત—વાયુથી,
હીદોળે ચઢી રહેલા—આ તરફ ને પેલી તરફ ધસડાતા—ઇન્દ્રચાપ

ધર—ઇન્દ્રનું ચાપ, ધનુષ, ઇન્દ્રધનુષ જેમાં ઝળકી રહ્યું છે એવા.
મેઘ—વાદળા—ની રમ્ય લક્ષ્મી—શોભા ધારણ કરે છે. પોતે હા-
થમાં ધનુષ ઝાલેલું છે ને આમ તેમ ફરે છે તેથી ઇન્દ્રધનુષયુક્ત
મેઘ (રામના કુલના સર્વે સહજ શ્યામ વર્ણ હતા માટે મેઘ જેવો
જેમ બેવડા વાયુથી આમતેમ ઘસડાયાં જાય તેવો એ દીસે છે.

૭૯. ૨૩. વિસ્મય—લવના અતુલ પરાર્કમથી ઉત્પન્ન થયેલું આશ્ચર્ય.

૮૦, ૪. કાલક્ષેપ—વિલંબ.

૮૦. ૧૧.—૧૪. આ—અજવાળું—વિજળાનો ને અંધારાનો બચકર યોગ
થઈ ગયો તેનું છે શું? કે તેનાથી એકદમ અંધાઈને આંખ
મીચાઈ ગઈ ને, ફરી ઉઘડી તોપણ કંઈ દેખી શકતી નથી એટલુંજ
નહિ પણ ઉલટી દુઃખે છે. બધું સૈન્ય, જૃમ્ભકાસ્ત્રો—જૃમ્ભા=
બગાસું, ઉંઘ, ઉત્પન્ન કરનાર અસ્ત્રો—ના બળથી ઉઘી જઈને સ્તબ્ધ
થઈ એવું દેખાય છે કે જાણે ચિત્રમાંનાં પુતળાં ઉભાં છે. આવું
થાય છે ત્યારે ખરે, જૃમ્ભકાસ્ત્રોજ, અનિત—ન જીતાય એવા—
બળવાળાં જૃમ્ભકાસ્ત્રોજ ઉડી રહ્યાં હોવાં જોઈએ.

૮૧. ૨—૩. એ—જૃમ્ભકાસ્ત્રો—કૃશાશ્વ ઋષિના પુત્ર (તનય) છે, એમણે
મૂલ પેદા કરેલાં છે; તેમની પાસેથી વિશ્વામિત્રને મળ્યાં છે, તેમણે
સમ્પ્રદાય—ગુરુ સમ્પ્રદાય—થી રામચંદ્રને આપ્યાં, તેમની પાસે
આજ પણ રહેલાં છે.

૮૧. ૩. અતિ ઉગ્ર છે સત્વગુણનો પ્રકાશ જેનો તે અતિ ઉગ્ર સત્વ પ્રકાશ-
વાળા—રજોગુણ કે તમોગુણ વિનાની માત્ર સત્વગુણમય પ્રકૃતિવાળા,
મન્ત્રદૃષ્ટા—મન્ત્રને જોનાર—મન્ત્ર રચનાર ઋષિઓ. બહુ તપ
કરીને કેવલ સત્વગુણ પ્રાપ્ત કરેલો એવા ઋષિઓ જૃમ્ભક જેવાં
દિવ્ય અસ્ત્રોને પોતાના તપના પ્રભાવથીજ, ગુરુસમ્પ્રદાય વિના પણ
મેળવી શકે.

૮૧. ૧૩. ગુણગ્રામ—ગ્રામ પ્રત્યય સમૂહ વાચક છે; ગુણનો સમૂહ. એ
(લવ પક્ષે ચન્દ્રકેતુ, ચન્દ્રકેતુ પક્ષે લવ) મારી નજરે પડતાંજ મારું
હૃદય એકરસ—પ્રેમરસ—નાજ ધ્યાનમાં યુદ્ધના સર્વ વિચાર મુકી
દઈને, લીન થઈ જાય છે, તેનું શું કારણ હશે? અમે આમ મળ્યા
તેથી, એના ગુણથી, કે પૂર્વજન્મના સંબંધથી, કે પ્રીતિના પરિ-
ચયથી, કે મારા જાણવામાં નહોત્ય એવા કોઈ ગુણસંબંધને લીધે.

સાથે યુદ્ધ કરવા ઉભો છું તે વેળે એથી ઉલટોજ ભાવ—પ્રીતિ આવે છે ? લવ અને ચન્દ્રકેતુ ભાઈ થાય છે તેમની સ્થિતિનું ન કવિએ કેવી યુક્તિથી કર્યું છે તે જોવા લાયક છે.

॥રામૈત્રક—તારાની—ગૃહની—મૈત્રી—અનુકૂલતાને લીધે ય-
ત્રી મૈત્રિ.

પદ્મરાગ—જોવા માત્રથીજ પ્રીતિ થઇ આવે તે.

૨૫. જે અકારણ—કોઈ પણ બહારના કારણ સિવાય—અંતર-
માંથી ગુપ્ત પ્રેમનો ઉભરો કોઇના ઉપર ઉભરાઇ આવે તેવી વૃત્તિને
અટકાવા ધારે તો પણ અટકાવી શકાતી નથી. ખરો, અને શુદ્ધ
પ્રેમ તો એજ છે. એ સ્નેહરૂપી ગુપ્ત તંતુથી ધરીનેજ બેનાં—જે-
નામાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન થઈ હોય તેનું અને જેને માટે પ્રીતિ થઇ હોય
તેનું—અંતર—હૃદય—શીવાઇ જાય છે—એક થઇ જાય છે, જુદાં
નથી પડી શકતાં—એક તરફ આકર્ષાય છે.

—૩. રાજપદ—એક જાનનો મણિ થાય છે, તેના જેવાં સુવ્રાણાં.
કોમલ. સાયક=તીર, બાણ.

૨. મેં યુદ્ધ કરવા શસ્ત્ર ખેંચ્યું છે તથાપિ પણ હું વિમુખ—યુદ્ધથી
વિમુખ—યુદ્ધવિનાના બીજાજ (પ્રેમના) વિચારમાં છું તેથી એ (મારા
સામે થયેલો) મને શું કેહેશે, મારા પરાક્રમ વિષે શું ધારશે. મને
પ્રીતિ થાય છે તેથી મેં પ્રહાર થઇ શકતો નથી, તેથી એ મારા
વીર્યની શંકા લાવશે. એકેકનું હૃદય જાણી શકતા નથી તેથી બન્ને
કુમાર આમ ધારે છે એ જોવા જેવું છે.

૧૪—૧૫. મનલબ્ધ એવી છે કે સીતા—વનવાસ જવાથી મરણજ
પામી હશે, એટલે પુત્રની તો આચાજ ક્યાંથી !

૨. ૨૪. સાહસૈકરસક્રિયા—સાહસ એજ છે એક રસ જેનો એવી ક્રિયા.
અત્યંત સાહસિક કામ, લવ જેવા અતુલ વીર્યવાન જોડે હૃદયુદ્ધ
કરવાનું.

૮૩. ૧૧—૧૪. જે બાલક—લક્ષ્મણ—ધન્વન્તર જેવા મોટા યોદ્ધાને વગર
મેહનતે સહજ જીતી શક્યા તે તારા પિતા હે વત્સ ! કાલેજ જન્મ્યા
છે, મારા મોઢા આગળ તેજ હજી તો છોકરા જેવા છે, તેનો છોકરો
તું તે તો મારી નજરમાં છેકજ છોકરું—વીરચરિત્ર પાળવાનું સમજે
પણ નહિ એવો હોઈ તેમાં શી નવાઇ ? તથાપિ પણ મેં એમ ધારેલો

તું વીરચરિત્ર—ખરા રામ જેવા વીર પુરુષોને પાળવા યોગ્ય ચરિત્ર-
આલોમાં, લવ પગે ચાલે છે માટે તેની સાથે પગે ચાલીનેજ લઢવું
જોવો સમાનતાનો યુદ્ધ ન્યાય—પાળે છે તેથી હું બહુ પ્રસન્ન થયો છું.
બાને જોમ કહું છું કે તારા જેવા સુપુત્રથી કરીને તારા પિતામહ-
દશરથ—તું કુલ પ્રતિષ્ઠા—પ્રખ્યાતિ પામ્યું; એ કુલની મહત્તા તા-
રાવટે રામલક્ષ્મણાદિકના પછી પણ ચાલુ રહી. ભવિષ્યને બદલે
રહી, પામ્યું એવો ભૂતકાલ વાપરે છે તેની મતલબ પોતાની પુરે-
પુરી ખાત્રી થઈ ગઈ તે બતાવવાની છે.

૮૩. ૧૭—૧૮. મારા બીજા ત્રણે—લક્ષ્મણ ભરત શત્રુઘ્ન—તાત, રઘુ-
ન્યેષ્ઠ—રામ—ને પુત્ર નથી ત્યારે આપણા કુલની પ્રતિષ્ઠા ક્યમ
રહેશે એવા દુઃખથી નિરંતર બળ્યાં કરે છે.

૮૩. ૨૧. પોતાનામાં પ્રીતિ અને વીર્ય બે ઉદ્દેશ થયાં છે માટે રસતું મિશ્રણ
થયું કેહે છે.

૮૩. ૨૩—૨૬. ચંદ્રના કિંગવાથી જ્યમ પોયણી મલકી રહે છે તેમ બાને-
અન્દ્રકેતુ—ને જોઈને મારી આંખ પ્રસન્ન—પ્રીતિમયી—થઈ રહી છે;
એમ છતાં પણ મારો આ વિકચવીર—પ્રકટ વીરરસ ભર્યો ને શર-
થી ઉછળી રહેલો હાથ, કલહ—યુદ્ધ ધમ્મ છે, ને ઝણઝણાટનો
કૂર (પ્રીતિરસથી વિપરીત) ધ્વનિ(શબ્દ) કરતા ગુણ—દોરો, પણુછ-
થી ગાળ રહેલા—પણુછ ચઢાવી તંગ કરેલી તેથી ગાળ રહેલા
ધનુષ ઉપર પ્રીતિ ધારે છે—યુદ્ધ કરવા માટે ધનુષ તાણે છે.

૮૪. ૨. કુતુહલ—મહવાકુવંશમાં એક મહા પરાક્રમી રાજા થઈ ગયેલા
છે, તેના એવું.

૮૪. ૮. રામલક્ષ્મણના ધનુ વળ—રામ અને લક્ષ્મણના ધનુષની જ્યાં (પણુ-
છ) ના મોણ (ગુણગુણાટ) રૂપી મંત્રથી. એવો આશિર્વાદ કેહે-
વાની બતાવણ એવી કે રામ અને લક્ષ્મણ જેવો તું પ્રતાપી અને
પરાક્રમી થાઈ ગઈ.

૮૪. ૧૨. આગે આવા, કતુ (યત્ન, અશ્વમેધ) ના પ્રતિપક્ષના, યત્ન
અટકાવનારા અર્ધાઈ નથી, તેમ રામ જેવાના ગુણુની અમને ઇર્ષ્યા
પણ નથી કેમકે એ રાજાના મહાગુણને કોણુ નહિ નમે ? સર્વે નમશે.
તથાપિ પણ આ ઘોડાને બાંધ્યો છે તેનું કારણ એવું છે કે એ
વરંગમ (ઘોડા) નું રક્ષણ કરનારાઓ જે અસહ—નખમાય એવી,

ક્ષત્રિય માત્રને હલકા પાડનારી વાણી (જુઓ પા. ૭૪ લીટી ૧૬-૧૭) બોલતા હતા તેથી મારી વૃત્તિ ઉકળી ગઈ, મને ક્રોધ આવ્યો ને મેં ઘોડાને ખાંધ્યો.

૮૫. ૪. આવી—પાને. ૭૪ મેં કહી છે તેવી ગર્વિષ્ટ. ગર્વિષ્ટવાણી બહુ હલકી ને ક્ષલ્લ કરાવનારી છે તે વિષે સંસ્કૃતમાં પ્રમાણ કેહેછે, ને નંમનતાઈની વાણી સુખ કર્તા છે તે વિષે પણ ખીજું પ્રમાણ કેહેછે. નરમ વાણી કેવી છે કે કામધેનુ—આપણે જેને ધ્વજિએ તેતે તરત પુર પાડનારી દેવલોકની ગાય—ના જેવી છે. એવી વાણીને ધીરા—ડાહ્યા—સર્વ મંગલ—સુખ—ની માતા—આપનારી કેહે છે ને કામધેનુ પણ કેહે છે. કામધેનુ જ્યમ દૂધ દે, નિર્ધનતા ટાળે, પૂજ્યથી પાપ કાપે ને વાછડાં જણે તેમ મૃદુ વાણી પણ ધ્વજાશ્વી દૂધ દેછે, નિર્ધનતા ટાળેછે, પાપ હરે છે ને સાચી કીર્તિશ્વી વાછડાં જણેછે. વેદમાં તેમજ બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં વાણીને ધણીવાર ધેનુ કહેલી છે. વાચં ધેનુમુપાસીત । તસ્યાશ્ચત્વારઃસ્તનાદિત્યાદિ ॥વૃદ્ધ॥

૮૫. ૧૪. પરિપૂત—શુદ્ધ. સંસ્કારી.

૮૫. ૧૫. આર્ષ સંસ્કારસહિત—ઋષિઓને યોગ્ય સંસ્કારસહિત, સંસ્કૃત વાણીથી. ક્ષત્રિઓ તેવું સંસ્કૃત બોલી ન શકે માટે સુમત્રને આશ્રય લાગ્યું.

૮૬. ૪. જમદગ્ન્ય—જમદગ્નિના પુત્ર, પરશુરામ.

૮૬. ૧૩—૧૬. જે મહાપરાક્રમી ભગવાન ભૃગુપુત્ર—પરશુરામ—ને પણ સ્લાધ્ય—ત્રખાણવા યોગ્ય ગણતો નથી, અને જે વડે ત્રણે લોકને અભયદાન—ભયનો નાશ કરી નાંખવાશ્વી દક્ષિણા—મળેલું એવાં તાતનાં—રામનાં—પવિત્ર ચરિત—પરાક્રમને પણ જે જાણતો નથી એવો આ તો કોઈ એક નવોજ પુરુષાવતાર છે; નવીનજ માણસ છે; અથવા પરમાત્માને વેદમાં પુરુષ કહેલા છે ને તેના મચ્છ, કચ્છ, વગહ આદિક દશઅવતાર યથા એમ માનેલું છે, પણ આ—લવ—તો કોઈ વાર ન સાંભળેલો. એવો કોઈક નવો, પરશુરામ, રામ વગેરે અવતારનો પણ હીસાખ ન ગણે એવો પુરુષાવતાર થયો હોય એમ લાગે છે, એવું મસ્કરીમાં કેહે છે.

૮૬. ૨૦—૨૧. એમ છે એટલે તું તારા પિતા, રામ, નાં લાંછન બોળી શકતો નથી.

તું વીરચરિત્ર—ખરા રામ જેવા વીર પુરુષોને પાળવા યોગ્ય ચરિત્ર—
અહીંયાં, લવ પગે ચાલે છે માટે તેની સાથે પગે ચાલીનેજ લઢવું
એવો સમાનતાનો યુદ્ધ ન્યાય—પાળે છે તેથી હું બહુ પ્રસન્ન થયો છું.
અને એમ કહું છું કે તારા જેવા સુપુત્રથી કરીને તારા પિતામહ—
દશરથ—તું કુલ પ્રતિષ્ઠા—પ્રખ્યાતિ પામ્યું; એ કુલની મહત્તા તા-
રાવડે રામલક્ષ્મણાદિકના પછી પણ ચાલુ રહી. ભવિષ્યને બદલે
રહી, પામ્યું એવો ભૂતકાલ વાપરે છે તેની મતલબ પોતાની પુરે-
પુરી ખાત્રી થઈ ગઈ તે બતાવવાની છે.

૮૩. ૧૭—૧૮. મારા બીજા ત્રણ—લક્ષ્મણ ભરત શત્રુઘ્ન—તાત, રઘુ-
જ્યેષ્ઠ—રામ—ને પુત્ર નથી ત્યારે આપણા કુલની પ્રતિષ્ઠા કયમ
રહેશે એવા દુઃખથી નિરંતર બળ્યાં કરે છે.

૮૩. ૨૧. પોતાનામાં પ્રીતિ અને વીર્ય બે ઉદ્દીપ્ત થયાં છે માટે રસતું મિશ્રણ
થયું કેહે છે.

૮૩. ૨૩—૨૬. ચંદ્રના કિગવાથી જ્યમ પોયણી મલકી રહે છે તેમ આને—
ચન્દ્રકેતુ—ને જોઈને મારી આંખ પ્રસન્ન—પ્રીતિભરી—થઈ રહી છે;
એમ છતાં પણ મારો આ વિકચવીર—પ્રકટ વીરરસ ભર્યો ને શર-
થી ઉછળી રહેલો હાથ, કલહ—યુદ્ધ ઇચ્છે છે, ને ઝણઝણાટનો
કૂર (પ્રીતિરસથી વિપરીત) ધ્વનિ(શબ્દ) કરતા ગુણ—દોરો, પણુછ—
થી ગાંજી રહેલા—પણુછ અઢાવી તંગ કરેલી તેથી ગાંજી રહેલા
ધનુષ ઉપર પ્રીતિ ધારે છે—યુદ્ધ કરવા માટે ધનુષ તાણે છે.

૮૪. ૨. કકુત્સ્થ—મુક્તવાકુલવંશમાં એક મહા ખરાકમી રાજા થઈ ગયેલા
છે, તેના જેવું.

૮૪. ૮. રામલક્ષ્મણના ધનુ વ૦—રામ અને લક્ષ્મણના ધનુષની જ્યા (પણુ-
છ) ના ઘોષ (ગુણગુણાટ) રૂપી મંત્રથી. એવો આશિર્વાદ કેહે-
વાની મતલબ એવી કે રામ અને લક્ષ્મણ જેવો તું પ્રતાપી અને
ધનુર્વિદ્યામાં એકો થજે.

૮૪. ૨૨—૨૫. અમે આવા, કતુ (યત્ન, અશ્વમેધ) ના પ્રતિપક્ષના, યત્ન
અટકાવનારા અધર્મ નથી, તેમ રામ જેવાના ગુણની અમને ઇર્ષ્યા
પણુ નથી કેમકે એ રાજાના મહાગુણને કોણ નહિ નમે ? સર્વે નમશે.
તથાપિ પણુ આ ઘોડાને બાંધ્યો છે તેનું કારણ એવું છે કે એ
દુરંગમ (ઘોડા) નું રક્ષણ કરનારાઓ જે અસહ—નખમાય એવી,

૮૯. ૨૭. વાંચણાસ્ત્ર—વરણ—પાણીનાં દેવ—તેમનું—જલ લાવનાર—
અસ્ત્ર.

૯૦. ૬—૧૦. આખા જગતનો નાશ ચી રીતે થશે એ વિષે જુદા જુદા
મત છે. મહાદેવ, કાલકંઠનું—સંહાર કરનાર—દેવનું—૩૫ ધરીને
સર્વને ગળી જશે એમ મત છે, અને બીજું એવું મત છે કે પૂર્વે
નારાયણે આ જગતને સર્જ્યું છે, પોતે ઇચ્છા કરીને જલમાં સૂતા
અને તેમની નાભીમાંથી કમલ થયું, તેમાંથી બ્રહ્મા થયા ને તેમણે
જગત્ સર્જ્યું; તેજ નારાયણ પાછા સર્વને પોતાનામાં વિરાટરૂપ
ધરી ગળી જશે અને યોગનિદ્રામાં પડી જશે એટલે સર્વનો અંત
આવશે. આ બે વિચારને અનુસરીને અત્રે લખેલું છે.

૯૦. ૧૪—૧૫. વિવર્તની વ્યાખ્યા વગેરે જુઓ ટીકા. પા. ૨૫ મે લી. ૨૫
મી ઉપરની. બ્રહ્મને વિષે જેમ વિવર્તરૂપે આ જગત્ વગેરે વ્યવહાર
અજ્ઞાનને લીધે ભાસે છે, ને તત્વજ્ઞાનથી નિવૃત્ત થાય છે, એકજ
અદ્વિતીય, અખંડાનંદ પરમાત્માજ જણાય છે અર્થાત્ વિવર્તરૂપી
બ્રમનો બ્રહ્મમાં લય-નાશ—થાય છે, જ્ઞાનથી જ્યમ વિવર્તનો
નાશ થાય છે તેમ વાયુથી મેઘનો નાશ થયો; વિવર્તનો લય તો
બ્રહ્મમાં થઈ જાય છે, પણ આ મેઘનો તો લય ક્યાં થયો તે પણ
જણાતું નથી. એટલો પ્રબલ વાયુ આવ્યો કે મેઘને ક્યાં જોતા
જોતામાં લેધ ગયો તે ‘સમન્નયુ’ પણ નહિ.

૯૧. ૫—૮. દિનકર કુલ વ.—દિનકર—સૂર્ય—કુલના ચંદ્રરૂપી—સૂર્યકુલના
સર્વને ચંદ્રનીપેઠે આનંદ આપી શીતલ કરનાર હે ચંદ્રકેતુ ! અહિં
શાબ્દ વિરોધ છે, દિનકરકુલ—સૂર્યના કુલનો ચંદ્ર સૂર્યને તે-
જિત કરનાર એ વિરોધ, તેનો ઉપર પ્રમાણે પરિહાર. હિમશકલ-
સમાં-બગ્નના કડકા જેવાં.

૯૧. ૧૧. મહાવીરપ્રધાન—મહાવીરરસ એજ છે પ્રધાન મુખ્ય, જેનામાં
એવો; ખડુ વીર્યવાન.

૯૧. ૧૭—૨૦ અસ્ત્રવેદ—અસ્ત્ર—બાણ વગેરે—નો વેદ—ધનુવેદ. સ-
મુદય—સમૂહ. અથવા સર્વ જગતના પુણ્યનો મૂર્તિધારી રાસિ-
દેવલો—છે.

૯૧. ૨૫. પરમધર્મ—મુખ્ય, મોટો ધર્મ, મોક્ષસાધન. રામને પરમધર્મની
મૂર્તિ કેહેવાતું કારણ એટલું કે જેમ ધર્મથી કરીને મન શુદ્ધ થાયછે
તેમ એમને દીઠાથી ૪ થા શ્લોકમાં કેહે છે તેવી અસર થઈ ગઈ.

૮૬. ૨૨. તાડકા—એ નામની રાક્ષસી રામને પરણવા આવી હતી તેનું નાક તપોવનમાં કાપી લીધું છે એ કથા પ્રસિદ્ધ છે. સ્ત્રીનું નાક કાપવું એ શાસ્ત્રમાં નિષિદ્ધ કાર્ય ગણ્યું છે, માટે રામને તે દોષ લવ લગાડે છે.

૮૬. ૨૫. દાખ્યાવિના વ.—એ માત્ર મશ્કરીમાંજ કેહેછે.

૮૬. ૨૬. વાળીની સ્ત્રીને માટે સુગ્રીવને તેની સાથે વિરોધ ચાલતો હતો. રામને સુગ્રીવની સહાયની જરૂર હતી તેથી સુગ્રીવને પોતે મદદ કરીને વાલી સાથે યુદ્ધ કરાવ્યું. પોતે યુદ્ધમાં તંટસ્થ રહ્યા હતા પણ કેહેવાય છે કે પોતે ઝાડ પાછળ સંતાઇ રહીને વાલીને ખાણુ મારી મારી નાંખ્યો, અને સુગ્રીવે માર્યો એમ ઠરાવી નિર્દોષપણું દેખાડ્યું એ કથાની સૂચના અહીં કરી છે. આતુર્ય એ કેવલ વ્યાજસ્તુતિ છે. મતલબ તો એથી ઉલટો ભાવ—લુચ્ચાઇ, મૂર્ખાઈ—કેહેવાની છે.

૮૭. ૧૪—૧૭ ચંદ્રમાં કલંક ઝગઝગે છે, અથવા કમલ ઉપર કાળો ભમરો ભમ્યાં કરતો હોય છે તેના જેવો મુખનો લંક—આકાર—કોધથી ફરકી રહેલી ભમરોને લીધે જણાતો હતો.

અંક. ૬ દ્વો.

૮૮. ૧૯. હુંદમાયિત—હમ્ હમ્ એવો શબ્દ કરતાં.

૮૮. ૨—૩. ત્વષ્ટા—વિશ્વકર્મા—ના યંત્રઉપર—ચક્ર ઉપર—ચઢાવેલા—તેથી ભ્રમણ પામી, સવિશેષ દીપિત થયેલા સૂર્ય જેવું પ્રચંડ તપી રહ્યું છે—તેજ મારી રહ્યું છે—એવું આ (અગ્ન્યસ્ત્રનું તેજ) તે નીલ લોહિત—મહાદેવનું ત્રીજું લોચન ઉઘડી ગયું કે શું ? મહાદેવ સંહારકર્તા દેવ છે, તેમનું ત્રીજું લોચન ઉઘડી ને તેના અગ્નિમાં સર્વનો સંહાર થશે એમ કથા છે, એ તૃતીય લોચન રોજ બંધ રહે છે તે શું આજ ઉઘડી ગયું !

૮૮. ૭. અગ્નિથી દાઝીને ચામર અને કેતુ-ધન—શબલ—કાળા પીળા જુદા જુદા રંગવાળાં—થઇ ગયાં તેથી.

૮૮. ૧૦ ધનઓના છેડા જાણે કુંકુમ—કંકુ—થી છાંટ્યા હોય એવા અગ્નિની જ્વાલાઓને લીધે જણાવા લાગ્યા.

૮૮. ૨૪. ચપલા—વિજળા.

૯૯. ૨૭. વાણીઆ—વણુ—પાણીનાં દેવ—તેમનું—જલ લાવનાર—
અસ્ત્ર.

૯૦. ૬—૧૦. આખા જગતનો નાશ થી રીતે થશે એ વિષે જુદા જુદા
મત છે. મહાદેવ, કાલકંઠનું—સંહાર કરનાર—દેવનું—૩૫ ધરીને
સર્વને ગળી જશે એમ મત છે, અને બીજું એવું મત છે કે પૂર્વે
નારાયણે આ જગતને સંજ્યું છે, પોતે ધૃત્વા કરીને, જલમાં સૂતા
અને તેમની નાભીમાંથી કમલ થયું, તેમાંથી બ્રહ્મા થયા ને તેમણે
જગત સંજ્યું; તેજ નારાયણ પાછા સર્વને પોતાનામાં વિરાટરૂપ
ધરી ગળી જશે અને યોગનિદ્રામાં પડી જશે એટલે સર્વનો અંત
આવશે. આ બે વિચારને અનુસરીને અત્રે લખેલું છે.

૯૦. ૧૪—૧૫. વિવર્તની વ્યાખ્યા વગેરે જુઓ ટીકા. પા. ૨૫ મે લી. ૨૫
મી ઉપરની. બ્રહ્મને વિષે જેમ વિવર્તરૂપે આ જગત વગેરે વ્યવહાર
અજ્ઞાનને લીધે ભાસે છે, ને તત્વજ્ઞાનથી નિવૃત્ત થાય છે, એકજ
અદ્વિતીય, અખંડાનંદ પરમાત્માજ જણાય છે અર્થાત્ વિવર્તરૂપી
બ્રમનો બ્રહ્મમાં લય—નાશ—થાય છે, જ્ઞાનથી જ્યમ વિવર્તનો
નાશ થાય છે તેમ વાયુથી મેઘનો નાશ થયો; વિવર્તનો લય તો
બ્રહ્મમાં થઈ જાય છે, પણ આ મેઘનો તો લય ક્યાં થયો તે પણ
જણાતું નથી. એટલો પ્રબલ વાયુ આવ્યો કે મેઘને ક્યાં જોતા
જોતામાં લેધ ગયો તે સમજાયું પણ નહિ.

૯૧. ૫—૮. દિનકર કુલ વ.—દિનકર—સૂર્ય—કુલના ચંદ્રરૂપી—સૂર્યકુલના
સર્વને ચંદ્રનીપેઠે આનંદ આપી શીતલ કરનાર હે ચંદ્રકેતુ ! અહિં
શાબ્દ વિરોધ છે, દિનકરકુલ—સૂર્યના કુલનો ચંદ્ર સૂર્યને તે-
જિત કરનાર એ વિરોધ, તેનો ઉપર પ્રમાણે પરિહાર. હિમશકલ-
સમાં—ખરકના કડકા જેવાં.

૯૧. ૧૧. મહાવીરપ્રધાન—મહાવીરરસ એજ છે પ્રધાન મુખ્ય, જેનામાં
એવો; બહુ વીર્યવાન.

૯૧. ૧૭—૨૦ અસ્ત્રવેદ—અસ્ત્ર—બાણ વગેરે—નો વેદ—ધનુવેદ. સ-
મુદય—સમૂહ. અથવા સર્વ જગતના પુણ્યનો મૂર્તિધારી રાત્રિ-
હગલો—છે.

૯૧. ૨૫. પરમધર્મ—મુખ્ય, મોટો ધર્મ, મોક્ષસાધન. રામને પરમધર્મની
મૂર્તિ કેહેવાનું કારણ એટલું કે જેમ ધર્મથી કરીને મન શુદ્ધ થાયછે
તેમ એમને દીઠાથી ૪ થા સ્લોકમાં કેહે છે તેવી અસર થઈ ગઈ.

૯૨. ૨-૫. મારો સર્વ વિરોધ-યુદ્ધ કરવાની ઈચ્છા—તે પણ વામી ગયો, અને તેને બદલે એથી કેવળ ઉલટો વિચાર, નિવૃત્તિ ધનરસ—કેવલ શાન્ત યદ્ય રહેવાનો ધાડરસ, મારાઉપર જામી ગયો. માફ આ-દ્ય—ઉછાંછળાપણું તે ક્યાંએ જતું રહ્યું ને ઉલટો મારામાં વિનય પેદા થઈ જેની સાથે હું યુદ્ધ કરવા જતો હતો તેને નમસ્કાર કરવાનું મન થાય છે. અરે ! આટલું આટલું થાય છે એમજ નહિ, પણ આમને દેખીને હું કેવળ પરવશ થઈ ગયો છું, માફ જ્ઞાન ભુલીને એમની મરજી પ્રમાણે જાણે વર્તતો હોઉં, એવો થઈ ગયો છું. અથવા એ બધાનું કારણ સમજાયું, તીર્થસ્વરૂપ—ગંગા ગોદાવરી—જેવાં મહાતીર્થ જેવા પ્રતાપી જનની સમક્ષ મનની વૃત્તિ જુદીજ થાય છે—શુદ્ધ, પવિત્ર નિર્મલ થાય છે. રામ પોતાના પિતા છે એમ ન જાણતાં પણ લવની પાસે કેવો સ્વાભાવિક વિચાર દર્શાવરાવ્યો છે !

૯૨. ૧૦—૧૩. જુઓ માલતીમાધવ અંક ૧. શ્લોક ૨૫. પાને. ૧૭ મે.

૯૩. ૨—૫. ઠંઠાર—પરિપૂર્ણ થઈ ખીલેલું કમલ હોય ને તેનાં અંદરનાં પત્ર—પાંદડી જેમ ચીકણી, પીન—સ્થૂલ—અને કોમલ, સુંવાળી, હોય તેના જેવાં તારાં અંગ મારા અંગને અડતાં, મારા શરીરનાં, અંદર લગાડવાથી થતો શીતલ આનંદ અથવા અંદરના કિરણથી થતો આનંદ વ્યાપી રહે છે.

૯૩. ૧૮—૧૯. જ્યારે દિનકર-સૂર્ય—અતિશય ઉગ્ર કિરણથી ધીકી રહે છે ત્યારે અગ્નિગ્રાવ નામના મણિ જાણે સૂર્યના તેજથી પરાજય પામ્યા હોય એમ—પોતાનું તેજ નીચું પડવાથી હારી ગયા હોય એમ—શામાટે બળવા માંડે છે ? એ ખરું જોતાં હારી જઈને કે ધખ્યાંથી બળતા નથી પણ બળે છે એટલાજ માટે કે, જે જાતે તેજસ્વી—તેજવાળો, પરાક્રમી—છે તે પારકાનું ઉગ્ર તેજ જીતી, સાંખી શકતો નથી એવો તેનો જાતિસ્વભાવ છે. અગ્નિગ્રાવ અથવા સૂર્યકાન્ત એ નામના મણિની એવી પ્રકૃતિ છે કે તેના ઉપર સૂર્યનું તેજ પડતાં તેનામાંથી અગ્નિ ઝરવા માંડે છે. આ પ્રમાણે ઠંડીને રામે લવનામાંથી ધખ્યાદિક દોષનું નિવારણ કર્યું અને એના વીર્યની મહત્તા જણાવી.

૯૪. ૯. મન્ત્રોપનિષદ્=(ઉપનિષદ્=વેદાન્ત, જેમાં પરમાત્માનું તત્ત્વસ્વરૂપ બતાવ્યું છે એવું ગુણશાસ્ત્ર.) આ જૈનમહાસ્ત્રોત્રે મુકવાના અને પાછાં લેવાના મન્ત્રોનું ગુણશાસ્ત્ર.

૯૪. ૧૫. સ્વતઃ=એમને એમ, વગર ઉપદેશે, જન્મથીજ.

૯૪. ૨૫—૨૬. જે મારા ભાઈને કોઈ રાજના સૈન્ય સાથે યુદ્ધ થવા માંડ્યું હોય તો, હું હવે એની સહાયે જઈશ તેથી, આ ભુવનથી—જગતથી—અધિરાજ—મહારાજાધિરાજ—એવો શબ્દ અસ્ત પમાડી દેઈશ, એ શબ્દનુંજ નિર્મૂલ્ય કરીશ—અર્થાત્ સર્વ પરાક્રમી મહાધિરાજ દેહેવાતા રાજ પણુ જે એની સામા થયા હશે તો તેને પુરા કરી નમાવી દેઈશ, અને શૂરામાં શૂરા ક્ષત્રિઓના શસ્ત્રોદ્ધ અગ્નિ પણુ આજ રમાવી દેઈશ. દીર્ઘાયુ બ્રાત એમ કહીને પ્રથમથીજ આશિર્વાદ આપે છે.

૯૫. ૭. ઇન્દ્રમણિ=એક જાતનો જરા કાળો મણિ થાય છે.

૯૫. ૧૯—૨૦. જેણે સૂર્યના પુત્ર મનુના વખતથી માંડીને સુરપતિ—ઇન્દ્ર જેવા મોટા દેવતાઓના ભૂપતિને પણ અભયઃક્ષિણુની રજ આપેલી છે એવા પ્રતાપી સૂર્યકુલના ભૂપ વં.

૯૫. ૨૭. શસ્ત્રશિખાઅંબાર—શસ્ત્રમાંથી નીકળતા તેજની શિખા—જ્યોતિ—નો અંબાર, ઝગઝગાટ.

૯૬. ૪. પૌરુષ—પુરુષનું તે પૌરુષ, પુરુષતામાં ધૈર્ય, શૂર, પરાક્રમ વગેરે ગુણ પ્રાધાન્ય છે માટે પૌરુષ એટલે પુરુષપણું, મરદાઈ.

૯૬. ૬—૯. એની આંખ એવી નિરૂપૃહ અને વીર્યવાન છે કે તે ઉપરથી એમ અનુમાન થાય છે જે એ ત્રણે—સ્વર્ગ, મૃત્યું, પાતાલ,—લોકનું સત્ત્વ—પરાક્રમ તેને તૃણ, તંબલા, જેવું ગણે છે. એની નજરમાં ત્રિભુવનમાં પણ કોઈનો હિસાબ નથી. એની ધીર અને ઉદ્ધત ચાલથી કરીને જાણે ધરતી હવણાં નમી જશે એવું એના ચાલવામાં પણ બળ અને ગર્વિષ્ટપણું છે. કુમાર અવસ્થામાં એ બહુ ચંચળ પ્રકૃતિનો હોવો જોઈએ પણ તેને બદલે મોટા પર્વત જેટલો ગંભીર છે. એવો આ કુશ આવે છે, કે ગર્વ—પોતેજ અથવા વીર રસજ આવે છે ?

૯૬. ૧૭—૧૮. બ્રહ્મકોશ વ—વેદને હરણુ કરી જનાર રાક્ષસો બ્રહ્મનો ઉપદેશ કરતા કોશ—ભંડાર—નું રક્ષણ એ

૯૨. ૨-૫. મારો સર્વ વિરોધ-યુદ્ધ કરવાની ઈચ્છા—તે પણ વામી ગયો, અને તેને બદલે એથી કેવળ ઉલટો વિચાર, નિવૃત્તિ ધનરસ—કેવલ શાન્ત થઈ રહેવાનો ધાડરસ, મારાઉપર જામી ગયો. માફ આ-દ્ય—ઉછાંછળાપણું તે ક્યાંએ જતું રહ્યું ને ઉલટો મારામાં વિનય પેદા થઈ જેની સાથે હું યુદ્ધ કરવા જતો હતો તેને નમસ્કાર કરવાનું મન થાય છે. અરે ! આટલું આટલું થાય છે એમજ નહિ, પણ આમને દેખીને હું કેવળ પરવશ થઈ ગયો છું, માફ જ્ઞાન લુલ્હીને એમની મરજી પ્રમાણે જાણે વર્તતો હોઉં, એવો થઈ ગયો છું. અથવા એ બધાનું કારણ સમજાયું, તીર્થસ્વરૂપ—ગંગા ગોદાવરી—જેવાં મહાતીર્થ જેવા પ્રતાપી જનની સમક્ષ મનની વૃત્તિ જુદીજ થાય છે—શુદ્ધ, પવિત્ર નિર્મલ થાય છે. રામ પોતાના પિતા છે એમ ન જાણતાં પણ લવની પાસે કેવો સ્વાભાવિક વિચાર દર્શાવરાવ્યો છે !

૯૨. ૧૦—૧૩. જુઓ માલતીમાધવ અંક ૧. શ્લોક ૨૫. પાને. ૧૭ મે.

૯૩. ૨—૫. કઠોર—પરિપૂર્ણ થઈ ખીલેલું કમલ હોય ને તેનાં અંદરનાં પત્ર—પાંદડી જેમ ચીકણી, ખીન—સ્થૂલ—અને કોમલ, સુવાળી, હોય તેના જેવાં તારાં અંગ મારા અંગને અડતાં, મારા શરીરમાં, અંદર લગાડવાથી થતો શીતલ આનંદ અથવા અંદરના કિરણથી થતો આનંદ વ્યાપી રહે છે.

૯૩. ૧૮—૧૯. જ્યારે દિનકર-સૂર્ય—અતિથય ઉગ્ર કિરણથી ધીકી રહે છે ત્યારે અગ્નિગ્રાવ નામના મણિ જાણે સૂર્યના તેજથી પરાજય પામ્યા હોય એમ—પોતાનું તેજ નીચું પડવાથી હારી ગયો હોય એમ—શામાટે બળવા માંડે છે ? એ ખરું જોતાં હારી જઈને કે ધખ્યાંથી બળતા નથી પણ બળે છે એટલાજ માટે કે, જે જાતે તેજસ્વી—તેજવાળો, પરાક્રમી—છે તે પારકાનું ઉગ્ર તેજ જીતી, સાંખી શકતો નથી એવો તેનો જાતિસ્વભાવ છે. અગ્નિગ્રાવ અથવા સૂર્યકાન્ત એ નામના મણિની એવી પ્રકૃતિ છે કે તેના ઉપર સૂર્યનું તેજ પડતાં તેનામાંથી અગ્નિ ઝરવા માંડે છે. આ પ્રમાણે કહીને રામે લવનામાંથી ધખ્યાંદિક દોષનું નિવારણ કર્યું અને એના વીર્યની મહત્તા જણાવી,

૧૦૦. ૯. બાલચરિત—રામના બાલચરિતનો કાણ્ડ; બાલકાણ્ડ.
૧૦૧. ૮. હે પાપી પ્રાણુ ! એમ માઈં સર્વે ગયું ત્યારે તને જતાં શી વારછે?
૧૦૧. ૧૧ તેજ કાલ—નીચેના ૩૫ માં શ્લોકમાં વર્ણવે છે તે કાલ “ પ્ર-
કૃતિથી હતાં બહાલાં ” એ વગેરે કહીને હું અને સીતા નવીજ
પ્રીતિના હિંડા વિલાસ આનંદમાં હતાં તે કાળનું હાલ મને સ્મ-
રણ કરાવીને દુઃખી કર્યો.
૧૦૧. ૧૩. ૧૬. તદા—કુશે જે શ્લોક કહ્યો તેમાં વર્ણવેલી અવસ્થાને સમયે.
ત્યારે, યુવા—સીતાની મુગ્ધત્વ જઠને આવતી તાજી ઉન્મત્ત યુવા-
વસ્થા—અને અમારામાં પરસ્પર યતા પ્રેમનું ગભીરત્વ, પ્રેમનો
અભિપ્રાય, તે બંને ભેગાં થવાથી મન-રતિજનક-કામ ધણો ગં-
ભીર વ્યાપીરહી ઉછળી રહ્યો હતો, અને એના ચિત્તમાં ઊઠો વસતો
છતો પણ શરીરે તો મુગ્ધજ દેખાતો હતો; યુવાવસ્થામાં છતાં પણ
એનું મન પ્રેમમાં પ્રોઢા જેવું હતું ને એનાં પ્રેમજનક બાહ્યાકા-
રાદિક મુગ્ધાના જેવાં આકર્ષક, આદહાદક હતાં. આ અમારા પ્રેમ
રતિવિલાસના કાલનું સ્મરણ કરાવ્યું !
૧૦૧. ૨૬—૨૭. બકુલ=બોરસળીનું વૃક્ષ. જુઓ અંક ૩ જે શ્લોક ૧૮ મો.
૧૦૨. ૩. અલક=માયાના કેશની લટોના ગુચ્છ જે લમણા આગળ ને કપાલ
આગળ જરાજરા આવી રહ્યા હોય તે.
૧૦૨. ૮—૧૧. પ્રિયજનની મૂર્તિ—છખી—ખડુવાર મનમાં તેનીજ ધારણા
કર્યા કરેલી તેથી સર્વદા નજર આગળ તરી રહે છે, તે પ્રવાસમાં
પણુ—એ પ્રિયજન પાસે ન હોય ત્યાં પણુ—સર્વ શોક—દુઃખ,
વિયોગનું—તેને હરે છે; એટલી ઘડી વિયોગદુઃખમાં પણુ સુખ
થાય છે. પણુ એ મૂર્તિનો વિચાર મનમાં શમી જતાં વારજ આ-
ખું જગત્ વેરાન—વગડા જેવું નજરે થઈ રહે છે, ને હૃદય જાણે
કુદ્દલાગ્નિ—છોડીયાં, ડાંગર વગેરેનાં સળગાવીને પાડેલો દેવતા જે
જલદી બાળે નહિ પણુ હમેશાં શેડ્યાં જાય,—તેમાં પડ્યું હોય
ને રધાયાં જતું હોય એમ દુઃખ પામવા માંડે છે.
૧૦૨. ૨૪—૨૭. સ્પૃહણીય—ઈચ્છવા યોગ્ય, થાય તો સાઈં એમ ચહાવા
લાયક. બાલવિવાહ વ.—હું અને સીતા એ બે બાલકના વિવાહના
ઉત્સવ વેળે મેં તાત—દશરથ અને જનકનીં મોટી મૈત્રી દીટેલી છે.
શું રામથી ના બને—રામથી શું શું નથી બનતું? બધું બને છે.

૯૭. ૭. રામાયણકવિ—વાલ્મીકિએ—વાણીદેવી—સરસ્વતી—ને ઉચિત, યોગ્ય
—રામના ચરિત્રનું વર્ણન કરવાનું—કાર્ય સોંપ્યું છે.

૯૭. ૧૧. હમૂત—વાદળું.

૯૭. ૧૫-૧૮. જે જે ભાવ મારા અંતઃકરણમાં હોઈને મને રંજન કરી
શકે તે તમામનો આ કુશ શું બનેલો છે ? કે તેવું આનંદ પામ-
વાપણું હાલ—સીતાના વિયોગથી—મારામાં નથી તોપણ, મને એ
ભેટે છે ત્યારે એના અંગમાંથી મારા અંગમાં તે તે આનંદ
આપતા અમૃત જેવા ભાવ દાખલ થઈને મારા હૃદયને પ્રમોદ,
શીતલતા ઉપજી રહે છે. સીતા ન છતાં પણ તે હતી ત્યારે જે
આનંદ થતો હતો તેવીજ શીતલતા હૃદયને વળે છે, માટે આ કુશ
શું મારા અંગના આનંદભાવનોજ ભરેલો છે ? મારોજ સીતાની
મૂર્તિમય પુત્ર છે ?

૯૭. ૨૩. અહો એ આશ્ચર્યવાચક છે. મારે ને આ છોકરાંને માત્ર વિન-
યનો—અંદ્રકેતુના મિત્ર તરીકેનો સંબંધ થયો છે તથાપિ પણ, એ
છોકરાં મારાપ્રતિ પિતા જેટલી ભક્તિ બતાવે છે ને ચાલતાં, ઉભા
રહેતાં, બેસતાં જે વિનયભાવ દર્શાવે છે તે ઉપરથી એમનું રાજ-
ત્વ—રાજપુત્રપણું—સાબીત થાય છે.

૯૭. ૨૬. સિદ્ધ વ.—સ્વભાવથીજ જન્મથીજ પ્રાપ્ત થયેલી રૂપની લક્ષ્મી
—સૌભાગ્ય—ના વિલાસથી.

૯૮. ૨. અમલ—નિર્મલ—કમલ—ઘોળાં કમલ જેમ મધુનાં—પુષ્પમાંથી
ઝરતા રસનાં—બિન્દુનાથી દીપે છે તેમ.

૯૮. ૮—૯. સ્કન્ધ—ખભા. અનત—વગર નમેલા, અક્રૂડ.

૯૮. ૨૦. નવકમલ—નવા, તાજ ને ખીલી રહેલા કમલની લક્ષ્મી, શોભા
પૂર્ણ, (શોભાવાળું).

૯૮. ૨૨—૨૫. મુક્તા—મોતી. ઓષ્ઠમુદ્રા—ઓષ્ઠની આકૃતિ, છાપ. આંખ
રાતી અને કાળી જણાવી એ વીર પુરૂષનું લક્ષણ છે; સવ અને
કુશ સર્વ રીતે સીતાને મળતા આવે છે પણ આટલો ફેર રાખીને
એમનું અતિશય પુરૂષત્વ બતાવ્યું છે.

૯૯. ૧૯—૨૦. અશ્રુરૂપી વર્ષાદેવી કરીને, આખા જગતને મંગલકારી આ-
પતું મુખ, અવશ્યાય—ઝાકળ—નાં બિન્દુથી છંટાયલા ધવલ
કમલ જેવું રમ્ય દિસે છે.

તું નજ ખોલો, એટલે, રામનો દોષ ન કાઢતાં દૈવને માથે ઢાળી પાડોછો. પણ તમે રામનો દોષ નહિ કાઢો તોયે મારે આટલું કેહેવુંજ જોઈએ, મારે તો એમનો આટલો દોષ કાઢવાનો છેજ.

૧૦૭. ૭—૮. બાલાપણમાં લગ્નવેળે ઝાલેલો સીતાનો હાથ તે પણ એમણે ગણ્યો નહિ, કે મને સીતાની માતાને ન ગણી. અથવા અગ્નિ જેની સમક્ષ એમનું લગ્ન થયેલું અને જેણે એને ફરીથી પવિત્ર ઠરાવેલી તેને, અથવા જનક—પોતાના પિતાના પ્રિય મિત્ર ને સીતાના આપ જનક—ને પણ ન ગણ્યા, તેમ સીતા ગર્ભિણી હોવાથી દુઃખી છે તે પણ ન ગણકાર્યું, અથવા અતિથય પ્રેમ ધરીને સીતા એમની સાથે વન વન બટકી તે પ્રેમને પણ એમણે ન ગણકાર્યો અને એને વનવાસ કાઢી, એ ખોટું કર્યું; રામે, મારા અને અગ્નિ જેવા દેવને ન ગણવાથી અધર્મ, જનક ને ન ગણકારવાથી ધૃષ્ટતા, સીતાના દુઃખ ને ન ગણવાથી નિર્દયત્વ, અને સીતાનો પ્રેમ ન ગણવાથી શઠના એવા ધણા અનર્થ કરેલા છે, તે એમને ઘટતા નહતા.

૧૦૭. ૧૨. પૃથ્વી કહે છે કે જોયા તારા આર્યપુત્ર, એમનામાં શું જોવાનું છે, જે એ સારા હત તો તને કાઢી મુકતજ નહિ. આ ઉપરથી રામ કહે છે કે મને ફરીથી જુઓ, મને હવે જુઓ, હું નઠારો નથી તેની ખાત્રી હું જે દુઃખ ખમું છું તે ઉપરથીજ યશ.

૧૦૮. ૨—૩. રામને દૈવયોગથી સીતાને વનવાસ મોકલવી પડી પણ પોતે તો એના વિયોગથી મનમાં પીડાય છે એમ તમારે કેહેવાનું છે તો બલે તેમ હશે, પણ તે મને ખરું લાગતું નથી કેમકે પીડાતા હો તો સાધારણ લોકોના જેવું ધીરજ ધરીને પ્રજ્ઞની મરજી પ્રમાણેજ વર્તી રહી જીવ્યાં જાય નહિ, પ્રેમનું સ્વરૂપ એવું હોય નહિ, મારું હું તો તમે “તૈયાર દેવા ફલ હોય દૈવ” વગેરે કહ્યું તે માનું ના

૧૦૮. ૪. અર્થાત્ પૃથ્વીને સીતા ઉપર વિશેષ દયા—છેક પક્ષપાત થ જાય—એવી દયા આવેજ, પોતાની પુત્રીનું દુઃખ ખટુ માની મારા દુઃખને એ ઓછું ગણેજ એમાં નવાઈ નથી.

૧૦૮. ૧૪. જગન્મંગલ વ૦—આખા જગત્તા મંગલરૂપ આત્માને.

૧૦૮. ૧૭. એટલા માટે કે જેમના કેહેવાથી સીતાને વનવાસ આપેલો તે ખાત્રી થાય, મને પોતાને તો ખાત્રી છેજ.

૧૦૯. ૫—૬. આ શ્લોક ને નીચેનો ૨ જો શ્લોક એ બન્ને મૂલમાં રામ પા

સીતાને વનવાસ કાઢવાનું બન્યું, તો નફ્ટ થઈને જનકમાં સામે
જોવાનું નહિ કેમ બને ? બનશે.

૧૦૩. ૮. તદ્દનુ—જનકના ઉઠ્યા પછીથી—માતા-કૌશલ્યા અરુન્ધતી શોકે
બળાને મૂર્છા પામે છે.

અંક ૭ મો.

૧૦૪. ૪. આમ્ય—ગામડાના રહેનાર, વગર સુધરેલા.

૧૦૪. ૧૫--૧૬. કષ્ટ એ શબ્દ શોક દેખાડવા મુક્યો છે. અરે મહાકષ્ટ !
કે રામ રાજ્યાશ્રમમાં—ગૃહસ્થાશ્રમમાં—રહેતાં છતાં પણ મુનિવ્રતી—
ઉદાસીન વૃત્તિવાળા, વાનપ્રસ્થ વ્રતીના જેવા મનના, સીતાના શોકને
લીધે થઈ ગયા છે. એમનું ચિત્ત સંસાર ઉપરથી ઉઠી ગયું છે,
નાટક એટલે કાંઈ જોવાની સ્પૃહા રાખતા નથી, તેમાં સુખ માનતા
નથી, તો પણ વાલ્મીકિનું માન રાખવા માટે બધારે છે.

૧૦૪. ૧૮. રંગપ્રેક્ષકો—નાટક જ્યાં થાય તે ભૂમિનું નામ રંગભૂમિ, રંગ—
નાટકના—પ્રેક્ષક—જોનાર.

૧૦૪. ૨. ઝીણા અક્ષરે હવે પછી જેટલું છાપેલું આવે તે અતર્નાટકનો ભાગ
છે એમ સમજવું. તે નાટકનાં પાત્ર સીતા, ભાગીરથી ને પૃથ્વી છે.

૧૦૫. ૮. વાલ્મીકિના નાટકમાંથી સુત્રધાર કેહે છે કે “ તેના તરફ માનની
નજરથી ” વગેરે. તે વિષે રામ કેહે છે કે એવું વાલ્મીકિ વિષે કેહે-
વાની જરૂર નથી, કેમકે એમની શુદ્ધ વાણી અન્યથા—સત્ય ક-
રતાં બીજી, જુઠી—હોયજ નહિ.

૧૦૫. ૧૭. વિશ્વંભરાત્મજા દેવી—વિશ્વંભરા—પૃથ્વી—ની આત્મજા—પુત્રી—
સીતા દેવી.

૧૦૬. ૧૭. આ વેળે—રામે તજી છે તેવિ કલંકિત દશામાં ને વળી પુત્ર
પ્રસવ સમયે.

૧૦૬. ૨૪. એતન—એતના, યુદ્ધિ.

૧૦૭. ૩. જુઓ માલતી માધવ. પાનું. ૧૪૧ અંક. ૧૦ શ્લોક ૧૩,

૧૦૭. ૪. ભાગીરથીના જેવુંજ બોલ્યાં, એમાં એમ મતલબ છે કે ભાગીરથીના
કુલનાં દેવી—રામના કુલનાં દેવી—તમે ભાગીરથી તે રામનું ધસા-

શુદ્ધિપત્ર.

(અંથ વાંચતા પૂર્વે નીચે પ્રમાણે સુધારીને વાંચવા વિનંતિ છે.)

પૃષ્ઠ.	પંક્તિ.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૪ (પ્રસ્તાવના)	૧૮ ...	આરથા.	આરથા.
૫ (૧)	... ૩૧ ...	ચંદુતલાની.	ચંદુતલાની.
૬ (૧)	... ૨૨ ...	વિશિષ્યતે.	વિશિષ્યતે.
૮ ...	... ૨૧ ...	ભગીરથી.	ભાગીરથી.
<hr/>			
૧ ...	... ૫ ...	૫૨	૫૨.
૨ ...	... ૧૬ ...	ઋષ્યશંકર	ઋષ્યશંકર
૭ ...	... ૯ ...	ક્યૂં	ક્યૂં
૧૦ ...	... ૨૩ ...	શ્રમિત	શ્રમિત
૧૭ ...	... ૨ ...	પ્રતીહારા	પ્રતીહારી
૨૧ ...	... ૨૫ ...	ઉડીને	ઉડીને
૨૪ ...	... ૪ ...	આર્યાએ	આર્યાએ
” ...	... ૨૫ ...	થપ	૨૫
૨૫ ...	... ૧૬ ...	કૌચ	કૌચ
૨૬ ...	... ૮ ...	અથ	અથ
૨૭ ...	... ૩ ...	શેઠું	મેઠું
૩૦ ...	... ૧૪ ...	હુહો	હુહો
૩૮ ...	... ૯ ...	શુંધ્યા	શુંધ્યા
૪૦ ...	... ૧૩ ...	અદવાદુ	અદવાદુ
૪૮ ...	... ૩ ...	કુવલય	કુવલય
૫૪ ...	... ૨૨ ...	રહોહે	રહોછે.
૫૫ ...	... ૨૫ ...	લાગથી	લાગથી
૬૩ ...	... ૮ ...	કાશલ્યા	કાશલ્યા
૬૮ ...	... ૯ ...	અથ	અથ
૭૦ ...	... ૨ ...	પ્રકલ્પ	પ્રકલ્પ
૭૨ ...	... ૨૭ ...	કોચાસિ	કોચાસિ
૭૬ ...	... ૨૬ ...	કાશિક	કાશિક
૭૭ ...	... ૪ ...	સગ્રામતાં	સગ્રામતાં
૭૮ ...	... ૧૧ ...	સિંહાશિશુ	સિંહાશિશુ
” ...	... ૧૯ ...	રવા	કરવા
૭૯ ...	... ૯ ...	ચંદ્રેકુ	ચંદ્રેકુ
૮૧ ...	... ૨૬ ...	કુમાર	કુમાર
૮૪ ...	... ૭ ...	વિધ્યુ	વિધ્યુ
૮૫ ...	... ૧૦ ...	કીર્તિ	કીર્તિ
” ...	... ૧૩ ...	૩૧	૩૨

બોલાવેલા છે પણ તેમ ઉચિત ન લાગવાથી ખીજા અંથ પ્રમાણે ફેરફાર કર્યો છે.

૧૦૯ ૯. તે યજ્ઞી— ઉર્મિ (મોજાન) યજ્ઞી.

૧૦૯. ૧૨. ક્ષત્રિયોચિત સંસ્કાર—ક્ષત્રિયના છોકરાને કરવા બેધએ તેવા સંસ્કાર, અન્નપ્રાશન, ચુડાકરણ, ઉપનયન વગેરે.

૧૦૯. ૧૪.—૧૫. વૃદ્ધિકરી—વૃદ્ધિ કરનારી, વંશ ચલાવનારી, પુત્રની માતા. એવા મંગલકાર્ય કરનારી એને એવા મોટા કુલની છતાં પણ એને સંસ્કર્તા (સંસ્કાર આપનાર) જડતો નથી એમ સીતા એકલવાઇ પડી ગઈ છે !

૧૧૦. ૧૨. લોકાન્તર—ખીજા લોક, પાતાલ.

૧૧૦. ૨૪. આર્યા સીતા દેવી ઉપર (પાણીની ઉપર) આવે છે.

૧૧૦. ૨૭. ધર્મશીલ—ધર્મ એજ છે શીલ જેનું ભે, પતિવ્રતા, શુદ્ધ, પવિત્ર વ્રતવાળી. એમ કહીને સીતાનું અખાધ સત્યવ્રત સૂચવે છે.

૧૧૧. ૨૭. પ્રસ્તુત પ્રભાવપૂર્વક—એનો પ્રભાવ—પવિત્રતા વગેરે—વર્ણવીને, બતાવીને.

૧૧૧. ૨૭. વૈશ્વાનર—અગ્નિ.

૧૧૩. ૧૧. મધુરેશ્વર—લવણ રાક્ષસની નગરી; તેને સંહારીને લેધ લેધ પોતે મધુરા નામથી વસાવેલી તે મધુરેશ્વર—શત્રુઘ્ન (જીવ્યોને પાને ૨૧ મે, લીટી ૧૪-૧૭.)

૧૧૩. ૨૦ મંગલ્યા —મંગલ કરનારી,

૧૧૩. ૨૨. શબ્દરૂપી બ્રહ્મને જાણનાર પૂર્વ કવિ—વાલ્મીકિની બુદ્ધિ-રસ, અલંકાર—થી ભરપુર ભારતી—સરસ્વતીને ભાળો વ૦ વાલ્મીકિની વાણી રામાયણ તેની આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરતાં કવિ ખરેખરી તો પોતાના આ નાટકનીજ સ્તુતિ કરે છે.

શુદ્ધિ પત્ર.

(અંથ વાંચતા પૂર્વે નીચે પ્રમાણે સુધારીને વાંચવા વિનંતિ છે.)

પૃષ્ઠ.	પંક્તિ.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૪ (પ્રસ્તાવના)	૧૮	આરથા.	આરથા.
૫ (,,)	૩૧	શંકુતલાની.	શંકુતલાની.
૬ (,,)	૨૨	વિશિષ્યતે.	વિશિષ્યતે.
૮ ...	૨૧	ભગીરથી.	ભાગીરથી.
<hr/>			
૧ ...	૫	પર.	વર.
૨ ...	૧૬	ઋષ્યશંક	ઋષ્યશંક
૭ ...	૯	કથૂ	કથૂ
૧૦ ...	૨૩	શ્રમિત	શ્રમિત
૧૭ ...	૨	પ્રતીહારા	પ્રતીહારી
૨૧ ...	૨૫	ઉઠીને	ઉઠીને
૨૪ ...	૪	આર્યાએ	આર્યાએ
,, ...	૨૫	થપ	૨૫
૨૫ ...	૧૬	કૌચ	કૌચ
૨૬ ...	૮	અશ્રુ	અશ્રુ
૨૭ ...	૩	લેહું	બેહું
૩૦ ...	૧૪	દુહો	દુહો
૩૮ ...	૯	ગુંધ્યા	ગુંધ્યા
૪૦ ...	૧૩	અક્ષવાકુ	અક્ષવાકુ
૪૮ ...	૩	કુવલય	કુવલય
૫૪ ...	૨૨	રહોહે	રહોછે.
૫૫ ...	૨૫	લાન્થી	લાન્થી
૬૩ ...	૮	કાશલ્યા	કૌશલ્યા
૬૮ ...	૯	અશ્રુ	અશ્રુ
૭૦ ...	૨	પ્રકલ્લ	પ્રકુલ્લ
૭૨ ...	૨૭	ક્રોધાશિ	ક્રોધાશિ
૭૬ ...	૨૬	કાશિક	કૌશિક
૭૭ ...	૪	સંગ્રામનાં	સંગ્રામનાં
૭૮ ...	૧૧	સિંહાશિશુ	સિંહશિશુ
,, ...	૧૯	રવા	કરવા
૭૯ ...	૯	ચંદ્રકેતુ	ચંદ્રકેતુ
૮૧ ...	૨૬	કુમાર	કુમાર
૮૪ ...	૭	વિષ્ણુ	વિષ્ણુ
૮૫ ...	૧૦	કીર્તિ	કીર્તિ
,, ...	૧૩	૩૧	૩૨

૮૬	...	...	૯	...	દિને	ધિને
૮૮	...	...	૫	...	રહો	રહા
૯૦	...	...	૬	...	અધાર	અધાર
૯૨	...	...	૨૪	...	—	રા.—
૯૯	...	...	૯	...	અધા	અધી
૧૦૦	...	...	૨૮	...	પ્રતિયોગ	પ્રીતિયોગ.
૧૦૨	...	...	૧૪	...	કાશલ્યા	કૌશલ્યા
૧૦૬	...	...	૨૬	...	સવેને	સવે ને
”	...	...	૨૭	...	ઉઠો	ઉઠો
૧૦૭	...	...	૨૩	...	ભગીરથી	ભાગીરથી
૧૦૯	...	...	૯	...	લાગાર	લગાર
૧૧૬	...	...	૧૫	...	સરખાત્રીને	સરખાવીને
૧૨૦	...	...	૨૨	...	ગોતમસુત્રનું	ગોતમસુતનું
૧૩૧	...	...	૧૯	...	નું	તું
૧૩૨	...	...	૨૪	...	ત્રણ	ત્રણ
૧૩૩	...	...	૯	...	ધ્રુવટ	ધ્રુવડ
૧૩૫	...	...	૩૧	...	અન્યોસન્ય	અન્યોન્ય
૧૩૬	...	...	૨૮	...	અત્યંત	અત્યંત
૧૩૭	...	...	૧૭	...	અર્ધાગના	અર્ધાગના
”	...	...	૨૯	...	કર્યાથી	કર્યાથી
૧૪૧	...	...	૩	...	મુખ્યાક્ષી	મુખ્યાક્ષી
૧૪૩	...	...	૨૧	...	ઉચ્ચતે	ઉચ્ચતે
”	...	...	૨૯	...	”	”
૧૪૬	...	...	૪	...	સર્વે	પૂર્વે
૧૪૭	...	...	૭	...	સંખાપી	સંખાધી
”	...	...	૨૧	...	અવિચ્છન્ન	અવિચ્છન્ન
૧૪૮	...	...	૨૧	...	ખાંધ્યાં	ખાંધ્યા
૧૫૦	...	...	૧૩	...	જ્યારે ત્યારે	જ્યારે ત્યારે
૧૫૧	...	...	૨	...	કરિશિશ	કરિશિશ
”	...	...	૭	...	અવે	અને
૧૫૨	...	...	૨	...	વાદેળા	વાદળા
૧૫૭	...	...	૨૭	...	ધનુર્વેદ	ધનુર્વેદ
૧૫૯	...	...	૨૨	...	મૃત્યુ	મૃત્યુ
૧૬૧	...	...	૧૧	...	ઊડો	ઊડો
૧૬૩	...	...	૧૨	...	સીતાના	સીતાના
”	...	...	૧૩	...	શઠના	શઠના

આ ગ્રંથ કર્તા કૃત અન્ય ગ્રંથો.

અંગરેજી.

- ૧—રાજયોગ—(ત્રીજી આવૃત્તિ)—મિસિસ એનિબેસન્ટની પ્રસ્તાવના સહિત—(છપાય છે.)—રૂ. ૨-૦-૦.
- ૨—મોનિઝમઔરઅદ્વૈતિઝમ—આધુનિક સાયન્સના પ્રકાશદ્વારા અદ્વૈત શીલસુશીમાં પ્રવેશ—રૂ. ૨-૦-૦.
- ૩—તર્કકોમુદી—(નથી.)
- ૪—ધમિટેશનઔરશંકર—કેવલાદ્વૈત સંબધી, ૭૦૦ ઉતારા—રૂ. ૩-૦-૦.
- ૫—યોગસૂત્ર—(તત્ત્વવિવેચક પ્રેસ-મુબાઇ)—રૂ. ૧-૮-૦.
- ૬—માંડક્યોપનિષદ્—(„) —રૂ. ૧-૮-૦,
- ૭—જીવ-મુક્તિવિવેક—(„) —રૂ. ૧-૮-૦.
- ૮—સમાધિયતક—(નથી.)
- ૯—રેટ્રેયાટસ—(યાય છે.)
- ૧૦—સ્યાદ્વાદમંજરી—(ગવર્નમેન્ટ સીરીઝ માટે—મુબાઇ.) આ કાર્ય—
ગુજરાત કોલેજના પ્રો-આનંદશંકર ખપુભાઇ કુવ એમ.
એ. એલ. એલ. ખીને સરકાર તરફથી પૂર્ણ થવા માટે
સોંપવામાં આવ્યું છે.

ગુજરાતી.

- ૧—કાન્તા (નાટક) મેટ્રીકમાં ગૂજરાતીનો વિષય શરૂજ્યાત દાખલ થવાથી તથા કેટલાક હેડ માસ્તર સાહેબોની સ્કુલોમાં ચલાવવાની મરજી થવાથી—ખીજી આવૃત્તિ—જલદી કાઢવામાં આવી છે—રૂ. ૦-૮-૦
- ૨—માલતી માધવ નાટક (ભાષાંતર)—ખીજી આવૃત્તિ—રૂ. ૧-૮-૦
- ૩—ઉત્તરરામ ચરિત્ર નાટક (ભાષાંતર)—ત્રીજી આવૃત્તિ—રૂ. ૧-૮-૦.
- ૪—સિદ્ધાન્ત સાર—ખીજી આવૃત્તિ રૂ. ૩-૦-૦.
- ૫—નારી પ્રતિષ્ઠા—ખીજી આવૃત્તિ રૂ. ૦-૮-૦.
- ૬—પ્રાણુવિનિમય—(ખીજી આવૃત્તિ)—રૂ. ૩-૦-૦.
- ૭—પંચશતી—(ધમિટેશનઔરશંકર ગૂજરાતીમાં) મુમુક્ષુઓને નિત્ય પાઠ કરવા યોગ્ય—રૂ. ૨-૦-૦.
- ૮—આત્મનિમજ્જન—આમાં અભેદોર્મિ, પ્રેમજીવન તથા કેટલાંક વિશેષ કાવ્યોનો સમાવેશ થાય છે. નિષ્પક્ષપાત વેદાન્તનું અજૂત

પૂર્વ પુસ્તક સર્વ પાસા મનનીય થયું છે—૩. ૧-૦-૦.

૯—ચારિત્ર—(આવૃત્તિ ત્રીજી)—આ પુસ્તક સરકારી કેળવણી ખાતા તરફથી ઈનામ તથા લાયબેરી માટે મંજૂર થયું છે તથા હાઇસ્કુલોમાં મેટ્રીકમાં ગુજરાતી ફરજિયાત થયાથી ચાલવા લાગ્યું છે—૩. ૧-૦-૦

૧૦—બાલ વિલાસ—(આવૃત્તિ ચોથી)—સરકારી કેળવણી ખાતા તરફથી ઈનામ તથા લાયબેરી માટે મંજૂર થયું છે—હાઇસ્કુલોમાં ચાલવા લાગ્યું છે—તથા ધર્મ હીન કેળવણીના વર્તમાન દિનોમાં બાળકોના તથા યુવકોના હાથમાં હોશે હોંશે વંચાવા લાગ્યું છે—૩. ૧-૦-૦.

૧૧—ગુલાબસિંહ—(બીજી આવૃત્તિ) આ વાર્તા સર્વ પાસા રસ, જ્ઞાન તથા મનન પૂર્વક વંચાય છે. ૨-૦-૦.

૧૨—શ્રીવૃત્તિ પ્રભાકર—મહાત્મા નિશ્ચલ દાસજીના મૂલ હિંદુસ્થાનીનું બા-
પાંતર ૩. ૩-૦-૦.

૧૩—હનુમાનાટક—છેલ્લી પ્રસાદી (છપાય છે)—૩. ૨-૦-૦.

૧૪—પૂર્વ દર્શન. ૧૫—પ્રેમજીવન—૧૬—સંક્ષિપ્ત સુવાક્ય. ૧૭—પરમાર્થ દર્શન. ૧૮—અભેદોમિ. ૧૯—ગુજરાતના બ્રાહ્મણો. ૨૦—શિક્ષાશતક, ૨૧—અવલોકન (નિબંધ). આ પુસ્તકો હાલમાં મળી શકતાં નથી.

૨૨—શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા (બીજી આવૃત્તિ)—૩. ૪-૦-૦

૨૩—ચતુઃસૂત્રી—(થોડા સમયમાં બહાર પડશે) ૩. ૧-૦-૦.

૨૪—ન્યાય (પરામર્શખંડ)—(ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીમાંથી મળશે)
૩. ૦-૧૨-૦.

આ ઉપરાંત તેમનાં અન્ય પુસ્તકો—ચેતનશાસ્ત્ર, વિવાડ તાંડવ, દ્વાઅય, ભોજ પ્રબંધ, ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ, સમાધિશતક, અનુભવ પ્રદીપિકા, બુદ્ધિ-સાગર, તર્કપરિભાષા, શ્રુતિસાર સમુદ્ધરણ, પાટણ બંડારની ફેરિસ્ત, યોગ-ખિન્દુ, વસ્તુપાલ ચરિત—વિગેરે વિગેરે—શ્રીમન્મહારાજ સયાજીરાવના કેળવણી ખાતામાં તપાસ કરતાં સાંચી મળી રહેશે.

— ૨૭૭૬૩